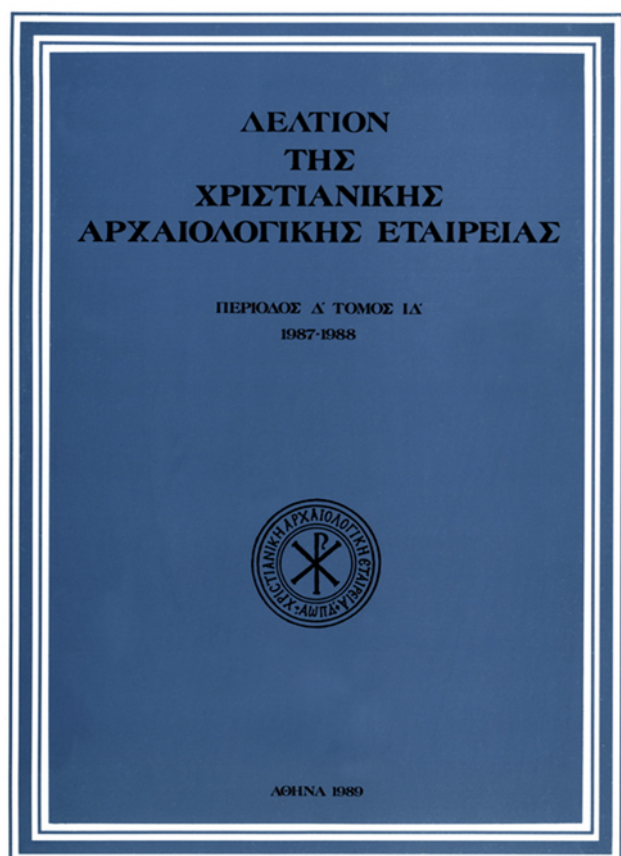

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 14 (1989)

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ'

Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής του Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο

Ντούλα ΜΟΥΡΙΚΗ

doi: [10.12681/dchae.1015](https://doi.org/10.12681/dchae.1015)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΟΥΡΙΚΗ Ν. (1989). Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής του Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 14, 205–266. <https://doi.org/10.12681/dchae.1015>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής του
Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο

Ντούλα ΜΟΥΡΙΚΗ

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ' • Σελ. 205-266

ΑΘΗΝΑ 1989

Ντούλα Μουρίκη

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΤΜΟ

ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ, Η ΑΡΧΙΚΗ ΑΦΙΕΡΩΣΗ
ΤΟΥ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ ΚΑΙ Ο ΧΟΡΗΓΟΣ

Α'. Εισαγωγικά

Η ιστορία της μνημειακής ζωγραφικής του τέλους του 12ου αιώνα πλουτίστηκε με ένα λαμπρό παράδειγμα όταν με τον μεγάλο σεισμό στά Δωδεκάνησα, τό 1956, επισημάνθηκε τό αρχικό στρώμα τοιχογραφιών κάτω από τό νεότερο στρώμα ζωγραφικής του 1745 στό παρεκκλήσιο της Παναγίας της Μονής 'Αγίου 'Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο¹.

Η αφαίρεση του νεότερου στρώματος κατά τό μεγαλύτερο τμήμα, καθώς καί ό καθαρισμός καί ή συντήρηση των τοιχογραφιών του αρχικού στρώματος, έγιναν μεταξύ 1957 καί 1963 από την 'Αρχαιολογική 'Υπηρεσία μέ τό συνεργείο του Φώτη Ζαχαρίου. Τό 1970 δημοσιεύθηκε από την 'Ακαδημία 'Αθηνών μεγάλη μονογραφία του 'Αναστασίου 'Ορλάνδου γιά την αρχιτεκτονική καί τίς βυζαντινές τοιχογραφίες της μονής, όπου περιλαμβάνεται έκτεταμένη μελέτη της ζωγραφικής του παρεκκλησίου².

Στή μονογραφική του μελέτη γιά τή Μονή της Πάτμου ό 'Ορλάνδος χρονολόγησε μέ τεχνοτροπικά κυρίως κριτήρια τίς τοιχογραφίες του παρεκκλησίου μεταξύ 1185 καί 1190, κατά την ήγουμενία του 'Αρσενίου³. Γιά τή χορηγία του παρεκκλησίου δέν χρησιμοποίησε καθόλου τίς μαρτυρίες πού περιέχει τό εικονογραφικό πρόγραμμα. Τό αντίθετο συνέβη σέ μιά σύντομη μνεία των τοιχογραφιών του παρεκκλησίου στον 'Οδηγό της Μονής της Πάτμου, πού εκδόθηκε γιά πρώτη φορά τό 1967 από τον Στέλιο Παπαδόπουλο. 'Εδώ υπάρχει μιά εύστοχη παρατήρηση⁴, ή όποία αποτέλεσε νέα άφετηρία γιά την αναζήτηση της ταυτότητας του χορηγού των τοιχογραφιών καί μιά συνακόλουθη χρονολογική τοποθέτησή τους. Οί πολυάριθμες προσωπογραφίες επισκόπων της εκκλησίας των 'Ιεροσολύμων στό εικονογραφικό πρόγραμμα συσχετίστηκαν από τον Παπαδόπουλο μέ τον Λεόντιο, ήγούμενο της μονής καί μετέπειτα πατριάρχη 'Ιεροσολύμων. Διατυπώθηκε ή υπόθεση ότι οί τοιχογραφίες έγιναν μέ χορηγία του στό διάστημα πού ό Λεόντιος κατείχε τον πατριαρχικό θρόνο, ένω παρέμενε, όπως φαίνεται, καί ήγούμενος της Μονής Πάτμου (περίοδο πού υπολογί-

στηκε ότι συμπίπτει μέ τό διάστημα από τό 1176 έως τό 1180 περίπου)⁵. Η υπόθεση αυτή αξιοποιήθηκε ως ένα βαθμό από τούς έρευνήτες πού ασχολήθηκαν πρόσφατα μέ τή ζωγραφική του παρεκκλησίου⁶. 'Ωστόσο, τό θέμα παραμένει άνοιχτό εάν δέν γίνει πληρέστερη έρμηνεία του περιεχομένου του εικονογραφικού προγράμματος του παρεκκλησίου μέ παράλληλη εξέταση

1. Τό άρθρο άποτελεί έκτενέστερη ανάπτυξη της ανακοίνωσης πού έγινε στό Συμπόσιο γιά τά 900 χρόνια της Μονής της Πάτμου (22-24 Σεπτεμβρίου 1988). 'Επιθυμώ νά εκφράσω τίς θερμές μου ευχαριστίες πρός τον βιβλιοφύλακα της μονής διάκονο Χρυσόστομο Φλωρεντή γιά την πολύτιμη βοήθεια πού μου παρέσχε κατά τή διάρκεια της μελέτης μου στή μονή. 'Επίσης θέλω νά ευχαριστήσω θερμά τον συνάδελφο Δημήτρη Καλομοιράκη πού είχε την καλοσύνη νά διαβάσει τό κείμενο καί νά κάμει εύστοχες υποδείξεις. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Φώτη Ζαχαρίου, την 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία, τή Μονή της Πάτμου, τή Μονή του Σινά καί τό Dumbarton Oaks γιά την εύγενική άδεια νά δημοσιεύσω τό φωτογραφικό υλικό.

2. 'Ορλάνδος. Προηγήθηκαν δύο άρθρα του ίδιου: Fresques byzantines du Monastère de Patmos, CahArch XII (1962), σ. 285-302, καί 'Η εν Πάτμω Μονή 'Αγ. 'Ιωάννου του Θεολόγου ('Η αρχιτεκτονική καί αί βυζαντινές τοιχογραφίες της) στό 'Η βυζαντινή τέχνη, τέχνη εύρωπαϊκή. Διαλέξεις, 'Αθήνα 1966, ιδιαίτερα σ. 68-77.

3. 'Ορλάνδος, σ. 267.

4. Σ. 'Α. Παπαδόπουλος, Πάτμος. Μονή 'Αγίου 'Ιωάννου του Θεολόγου. 'Ιστορικός-Αρχαιολογικός 'Οδηγός, Πάτμος 1967, σ. 19 (καί σέ όλες τίς μετέπειτα εκδόσεις του 'Οδηγού).

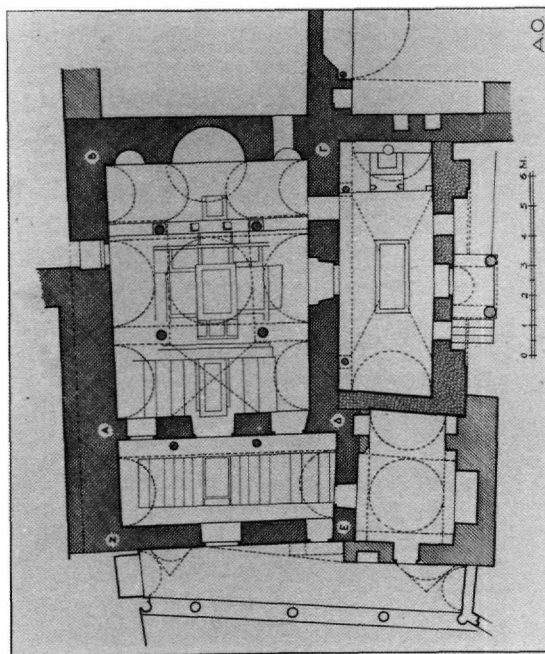
5. Μερικά σημαντικά βιογραφικά στοιχεία του όσιου Λεοντίου, κυρίως ό χρόνος εκλογής του ως πατριάρχη 'Ιεροσολύμων, διευκρινίσθηκαν από την καθηγήτρια 'Ερα Βρανούση. Βλ. 'Ερα Λ. Βρανούση, Πρόσταξις Μανουήλ Α' Κομνηνού υπέρ της εν Πάτμω Μονής 'Ιωάννου του Θεολόγου. Χρονολογικά καί προσωπογραφικά ζητήματα, Χαριστήριον εις 'Α. Κ. 'Ορλάνδον, Β', 'Αθήναι 1966, ιδιαίτερα σ. 85-86, 92-97. Βρανούση, 'Αγιολογικά κείμενα, σ. 77-78, 156-157. 'Η ίδια, 'Ιστορικές μαρτυρίες γιά την Κρήτη τον ΙΒ' αιώνα από πατριακές πηγές, Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, 1966, Γ', 'Αθήναι 1968, σ. 5-15. Βρανούση, Βυζαντινά έγγραφα, κυρίως σ. *72-74.

6. Π.χ. ό Μ. Χατζηδάκης χρονολογεί τίς τοιχογραφίες μεταξύ 1176 καί 1180 στό κεφάλαιο «Μεσοβυζαντινή Τέχνη (1071-1204)», ΙστΕΕ, Θ', 'Αθήναι 1979, σ. 408. 'Η Ντούλα Μουρίκη γύρω στά 1180, Μουρίκι, Stylistic Trends, σ. 116. 'Ο 'Η. Κόλλιας, τέλος, χρονολογεί καί αυτός τίς τοιχογραφίες μεταξύ 1176 καί 1180, βλ. Κόλλιας, Πάτμος, σ. 15 καί 26, καί Κόλλιας, Τοιχογραφίες, σ. 63.

τῶν σχετικῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, κυρίως τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Λεοντίου. Ἡ μελέτη πού ἐπιχειρεῖται ἐδῶ μέ βάση τούς δύο αὐτούς ἄξονες ὁδηγεῖ σέ ἐνδιαφέροντα, ἄν καί ἀπροσδόκητα, συμπεράσματα. Ὅλα τά στοιχεῖα στηρίζουν τήν ἄποψη ὅτι ὁ ἀρχικός ζωγραφικός διάκοσμος τοῦ παρεκκλησίου ἐγινε μέ χορηγία τοῦ ἡγουμένου Ἀρσενίου, ὅπως εἶχε προτείνει ὁ Ὁρλάνδος, προκειμένου ὅμως νά τιμηθεῖ ἡ μνήμη τοῦ πνευματικοῦ του πατέρα, προκαθηγουμένου τῆς Μονῆς Πάτμου καί πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων, Λεοντίου. Τό παρεκκλήσιο ἀφιερώθηκε ἀρχικά στόν ὅσιο Λεόντιο, τόν μόνον καθηγούμενο, μετά τόν ἰδρυτή τῆς μονῆς ὅσιο Χριστόδουλο, πού τιμήθηκε ὡς ἅγιος. Πολύ ἀργότερα, καί κατά πάσα πιθανότητα τό 1745, ὅταν τό παρεκκλήσιο καλύφθηκε μέ νέο στρώμα τοιχογραφιῶν μέ πρωτοβουλία τοῦ ἡγουμένου Ἰωακείμ, τοῦτο ἀφιερώθηκε στήν Παναγία. Μέ τά νέα δεδομένα ὁ παλαιότερος ζωγραφικός διάκοσμος τοῦ παρεκκλησίου πρέπει νά τοποθετηθεῖ μετά τό 1185, ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ ὁσίου Λεοντίου.

Τό παρεκκλήσιο εἶναι ἓνα μονόχωρο κτίσμα (χωρίς κόγχη ἱεροῦ) σέ σχῆμα τραπεζιοειδοῦς ὀρθογωνίου μέ μέσο μήκος 8,50 καί πλάτος 3,05 μ.⁷ Ἔχει προσκολληθεῖ στή νότια πλευρά τοῦ ἱεροῦ καί τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ καθολικοῦ, ἀλλά στήν πραγματικότητα εἶναι ἐγκλωβισμένο στήν ἀνατολική καί τή δυτική πλευρά ἀπό τήν τράπεζα καί τό παρεκκλήσιο τοῦ Ὁσίου Χριστοδούλου ἀντίστοιχα (Εἰκ. 1). Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ παρεκκλησίου δέν εἶναι κοινός μέ τόν νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ ἀλλά παραμένει αὐτοτελής. Ἀποτελεῖται ἀπό ἓνα μεγάλο, ἐλαφρά τεθλασμένο, τόξο στό μέσον καί ἀπό δύο μικρά τόξα δεξιᾶ καί ἀριστερά. Τά τόξα στηρίζονται σέ δύο μαρμάρινους κιονίσκους μέ παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα. Ἡ πρόσβαση στό παρεκκλήσιο γινόταν, ὅπως καί σήμερα, ἀπό τή βόρεια πλευρά (ἀπό τόν κυρίως ναό τοῦ καθολικοῦ) καί τή νότια (ἀπό τή δευτερεύουσα αὐλή). Γιά τήν ἄμεση ἐπικοινωνία τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ μέ τό παρεκκλήσιο ἀνοίχτηκε ἀργότερα μιά μικρότερη θύρα πού εἶχε ὡς συνέπεια τή φθορά τμήματος τῶν ἀρχικῶν τοιχογραφιῶν στήν περιοχή αὐτή. Τό παρεκκλήσιο στεγάζεται μέ ἓνα ἐπίμηκες σταυροθόλιο στό κεντρικό τμήμα, καθῶς καί μέ δύο ἡμικυλινδρικές καμάρες στό ἀνατολικό καί τό δυτικό ἄκρο. Οἱ ἀκμές τοῦ σταυροθολίου ἔχουν ἀμβλυνθεῖ γύρω ἀπό τήν κορυφή, ἔτσι ὥστε νά σχηματίζεται στό κέντρο μιά ἐπίπεδη ἐπιφάνεια.

Τό ἀρχικό μαρμάρينو τέμπλο τοῦ παρεκκλησίου ἀπομακρύνθηκε καί τή θέση του ἔχει πάρει ἓνα ξύλινο τέμπλο τοῦ 1607. Στό ἱερό σώζεται ἡ παλαιά ἁγία τράπεζα πού ἀποτελεῖται ἀπό τή βάση ἀρχαίου περιρραυτηρίου, ἡ ὁποία στέφεται μέ παλαιοχριστιανικό ἰωνικό κιονόκρανο. Στό παρεκκλήσιο διατηρεῖται ἐπίσης τό ἀρχικό μαρμάρينو δάπεδο.

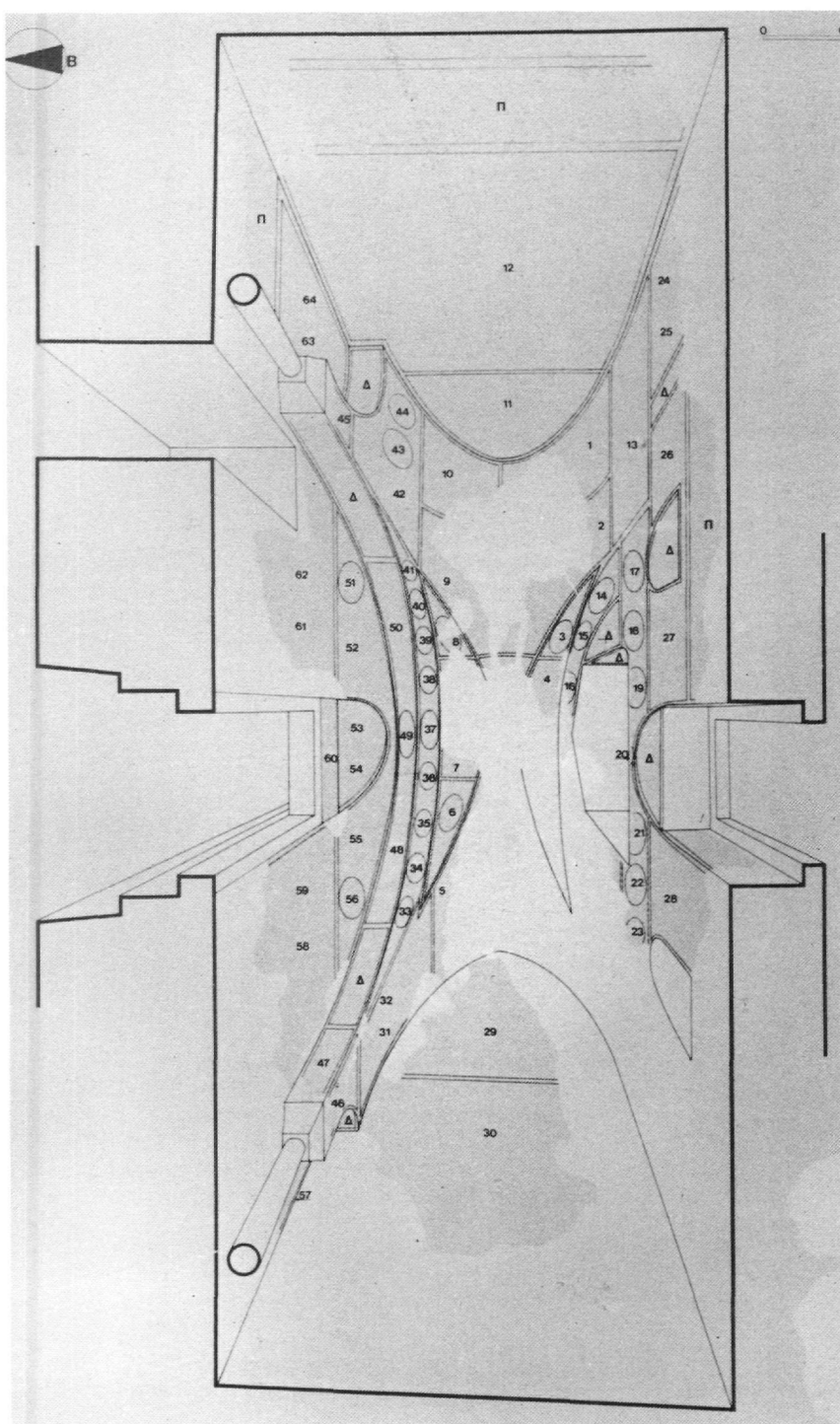
Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου (Ὁρλάνδος, εἰκ. 31).

Παρ' ὅλο πού ὁρισμένες ἐπιφάνειες στούς θόλους καί στόν νότιο τοῖχο δέν διατηροῦν τόν ζωγραφικό τους διάκοσμο, τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου εἶναι δυνατόν νά ἀποκατασταθεῖ κατά τό μεγαλύτερο μέρος (Εἰκ. 2). Ἐπιπλέον, γίνεται σαφές καί ἡ ἐπιδίωξη νά προβληθοῦν ὁρισμένα νοήματα, ἔτσι ὥστε νά μπορεῖ νά προσδιορισθεῖ σέ γενικές γραμμές καί ἡ θεματολογία τῶν κατεστραμμένων τοιχογραφιῶν. Προκειμένου νά προσδιορισθεῖ τό περιεχόμενο τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, θά ἀκολουθήσει περιγραφή τῶν ἀγιογραφικῶν πορτραίτων καί τῶν σκηνῶν σέ συνάρτηση μέ τά κείμενα πού πρέπει νά ὑπαγόρευαν τήν παρουσία τους στό παρεκκλήσιο, ἐνῶ θά γίνει καί συνολική θεώρηση τοῦ προγράμματος σέ συσχετισμό μέ τή μοναστική παράδοση.

Β'. Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα καί ἡ μοναστική παράδοση

Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα πού σώζεται στό παρεκκλήσιο περιλαμβάνει τήν ἐνθρονή βρεφοκρατοῦσα Παναγία (Εἰκ. 3, 4 καί 51) ἀνάμεσα στούς ἀρχαγγέλους Μιχαήλ (Εἰκ. 5) καί Γαβριήλ (Εἰκ. 6) στόν ἀνατολικό τοῖχο, μία σκηνή ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη, τή Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (Εἰκ. 7-10 καί 44), ἀπό πάνω, μία σκηνή ἀπό τά Ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια, τά Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (Εἰκ. 34 καί 35), στόν νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ,

7. Γιά τήν ἀρχιτεκτονική τοῦ παρεκκλησίου βλ. Ὁρλάνδος, σ. 78-92.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

1. Ίαση του Παραλυτικού στην Προβατική Κολυμβήθρα της Βηθεσδά
2. Ίαση του εκ γενετής Τυφλού

3. "Άγιος Έπίμαχος
4. Σκηνή Θαύματος
4. Ίαση του ξηράν έχοντος την χείρα
6. "Άγιος Άρέθας
7. Ίαση των Δέκα Λεπρών

8. "Άγιος
9. Ίαση των δύο Τυφλών
10. Συνομιλία του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα
11. Φιλοξενία του Άβραάμ
12. Ένθρονη Παναγία βρεφοκρατούσα μεταξύ των άρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ
13. Εισόδια της Θεοτόκου
14. "Άγιος Γόρδιος
15. "Άγιος
16. "Άγιος
17. "Άγιος Άρκάδιος
18. "Άγιος Ξενοφών
19. "Άγιος Ίωάννης
20. Ζωγραφιστή όρθομαρμάρωση
21. "Άγιος Ναθαναήλ
22. "Άγιος Ίωαννίκιος ό έν Όλύμπω
23. "Άγιος
24. Συλλειτουργών ιεράρχης
25. Συλλειτουργών ιεράρχης
26. Πατριάρχης Ίεροσολύμων
27. "Άγιος Ίουβενάλιος(;) Ίεροσολύμων
28. Πατριάρχης Ίεροσολύμων
29. Ίαση Συγκυπτούσης
30. Ό "Άγιος Λεόντιος(;) ως «πηγή της σοφίας»
31. Ίεράρχης
32. Ίεράρχης
33. "Άγιος Στρατόνικος
34. "Άγιος Αντωνίνος
35. "Άγιος Μαρτιανός
36. "Άγιος Διονύσιος
37. "Άγιος Έξακουστιδιανός
38. "Άγιος Μαξιμιλιανός
39. "Άγιος Ίάμβλιχος ή Κωνσταντίνος
40. "Άγιος Ίωάννης
41. "Άγιος Έρμυλος
42. "Άγιος Γουρίας
43. "Άγιος Σαμωνάς
44. "Άγιος Άβιβος
45. "Άγιος Λουκιανός
46. Ίεράρχης (Σαβίνος;)
47. Μοναστικός άγιος
48. "Άγιος Μανουήλ
49. "Άγιος Ίσμαήλ
50. "Άγιος Σαβέλ
51. "Άγιος Μαρκιανός(;)
52. "Άγιος Μώκιος
53. Μάρτυς
54. Μάρτυς
55. "Άγιος Νήφων
56. "Άγιος Μαρτύριος(;)
57. "Άγιος Θεόδουλος
58. "Άγιος Σαλούστιος Ίεροσολύμων
59. "Άγιος Μακάριος Ίεροσολύμων
60. Κτητορική επιγραφή του 1745
61. Πατριάρχης Ίεροσολύμων
62. "Άγιος Ήλιος Ίεροσολύμων
63. Ό Πρωτομάρτυς Στέφανος
64. "Άγιος Ίάκωβος ό Άδελφός
- Π Ποδέα
- Δ Διακοσμητικό θέμα

Είκ. 2. Προοπτικό σχέδιο με τό εικονογραφικό πρόγραμμα του παρεκκλησίου (Κόλλιαις, Πάτμος, είκ. 3).

Είκ. 3. "Ενθρονη βρεφοκρατούσα Παναγία.

Είκ. 4. Ἰησοῦς. Λεπτομέρεια τῆς Είκ. 3.

τῇ Συνομιλίᾳ τοῦ Χριστοῦ μέ τῇ Σαμαρεΐτιδα (Είκ. 36) καί διάφορα Θαύματα τοῦ Χριστοῦ (Ἰαση Παραλυτικοῦ, Τυφλοῦ, Λεπρῶν, Συγκυπτούσης κ.ἄ.) (Είκ. 26 καί 37-39) στούς θόλους καί στό τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τοῖχου, καθώς καί μία ἀλληγορική σκηνή, ἕναν ἱεράρχη ὡς «πηγή τῆς σοφίας», στόν δυτικό τοῖχο, κάτω ἀπό τό Θαῦμα τῆς Συγκυπτούσης (Είκ. 39-41). Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τοῦ προγράμματος καθορίζεται κατά μεγάλο βαθμό ἀπό τήν ἐπιλογή τῶν ἀγιογραφικῶν προσωπογραφιῶν στίς ὁποῖες δεσπόζουν ἐκεῖνες τῶν ἐπισκόπων Ἱεροσολύμων. Τά ὑπόλοιπα πορτραῖτα περιλαμβάνουν, μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ἐκπροσώπους ἀπό τίς τάξεις τῶν ἱεραρχῶν, πρεσβυτέρων καί διακόνων, καθώς καί ἀσκητές τῆς ἐρήμου, ὅλους ὁμολογητές τῆς πίστεως, πού καλύπτουν εὐρύτατο γεωγραφικό φάσμα, ἀπό τή Ρώμη ἕως τή Θράκη καί ἀπό τή Μικρά Ἀσία ἕως τήν Αἴγυπτο καί τήν Παλαιστίνη. Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ παρεκκλησίου γίνεται φανερός, ὅπως θά ἰδοῦμε, ὄχι μόνον ἀπό τήν ἐπιλογή τῶν ἀγιογραφικῶν προσωπογραφιῶν, ἀλλά καί ἀπό τήν ἐμφανῆ ἀπουσία ἄλλων.

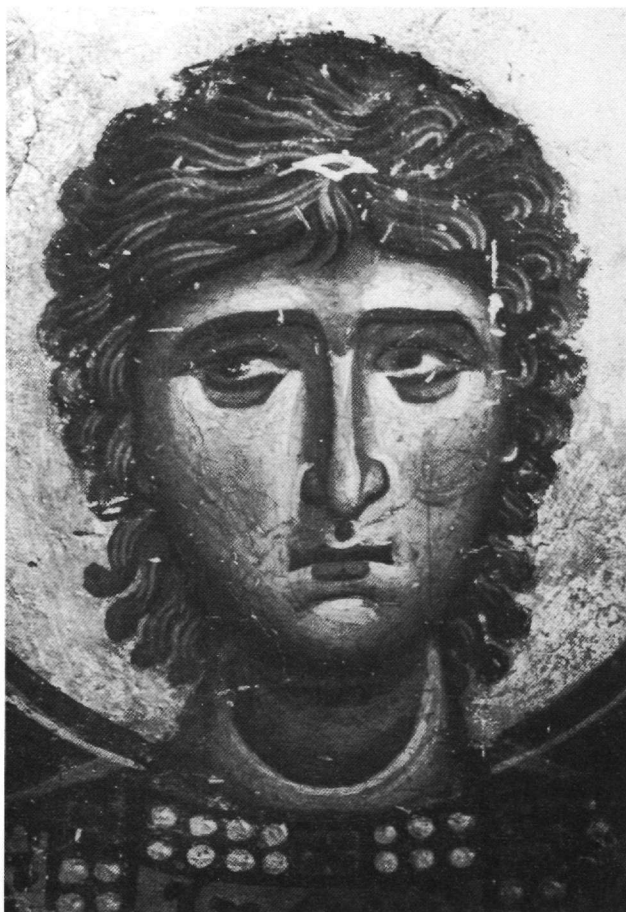
Μολονότι τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου παρουσιάζει σημαντικές διαφορές ἀπό τό πρόγραμμα ἑνός βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς ὑστεροκομηνείας ἐποχῆς, πράγμα πού μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἀπό τή σύνδεσή του μέ τόν ὅσιο καθηγούμενο τῆς μονῆς καί πατριάρχη Ἱεροσολύμων, ὀρισμένα θέματα στό ἱερό ἔχουν ἐπιλεγῇ καί μέ βάση τή λειτουργία αὐτοῦ τοῦ χώρου. Ἡ ἐπίπεδη μορφή καί οἱ περιορισμένες διαστάσεις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἔδωσαν τή δυνατότητα γιά τήν ἀπεικόνιση τῆς Παναγίας ἔνθρονης βρεφοκρατούσας ἀνάμεσα στόν Μιχαήλ καί τόν Γαβριήλ, ὄχι ὅμως τοῦ βωμοῦ καί τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν ἀπό κάτω. Ἐτσι ἡ χαμηλότερη ζώνη καλύπτεται ἀπό μιᾶ «ποδέα» μέ ψευδοκουφικά καί ἄλλου τύπου κοσμήματα, ἐνῶ στό τύμπανο, ἐπάνω ἀπό τήν Παναγία, εἰκονίζεται ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (ἡ Ἁγία Τριάς), θέμα πού τουλάχιστον ἀπό τόν 14ο αἰῶνα παρατηρεῖται συχνά σέ αὐτή τή θέση (π.χ. στήν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ καί σέ πολλές ἐκκλησίες τῆς Κρήτης).

Τό θέμα τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν δέν ἔχει παραμερισθεῖ ἀλλά ἀντιμετωπίζεται στό παρεκκλήσιο μέ ἰδιάζοντα τρόπο. Ἕνας ἱεράρχης στόν βόρειο καί δύο ἱεράρχες στόν νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ στρέφονται κατά τά τρία τέταρτα πρὸς τό κέντρο κρατώντας ἀνοικτά ἐνεπίγραφα εἰλητάρια μέ τίς «μυστικές» Εὐχές τῆς Λειτουργίας. Δυστυχῶς, διατηρεῖται σέ καλή κατάσταση μόνον ἡ παράσταση τοῦ ἱεράρχη στόν βόρειο τοῖχο, πού εἶναι σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος (Είκ. 13)⁸. Τό κείμενο στό εἰλητάριό του (Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον τὴν τροφήν τοῦ παντός...) προέρχεται ἀπὸ τὴν Εὐχή τῆς Προσκομιδῆς⁹. Κατ' ἀρχὴν πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος δέν περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν στήν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος στά προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ὅπου οἱ τέσσερις πιὸ δημοφιλεῖς ἱεράρχες σέ αὐτὴ τὴ θέση εἶναι ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καί ὁ Μέγας Βασίλειος ὡς οἱ συγγραφεῖς τῶν δύο σπουδαιότερων Λειτουργιῶν, καθώς καί οἱ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καί Ἀθανάσιος —ὁ τελευταῖος ἐναλλάσσεται εἰτε μέ τόν Γρηγόριο Νύσσης εἰτε μέ τόν Νικόλαο. Ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος σπάνια ἐντάσσεται καί στήν εὐρύτερη ὁμάδα ἐπισκόπων —συλλειτουργούντων ἢ μὴ— πού παριστάνονται στό ἱερό¹⁰. Ἐτσι, ἡ ἀπεικό-

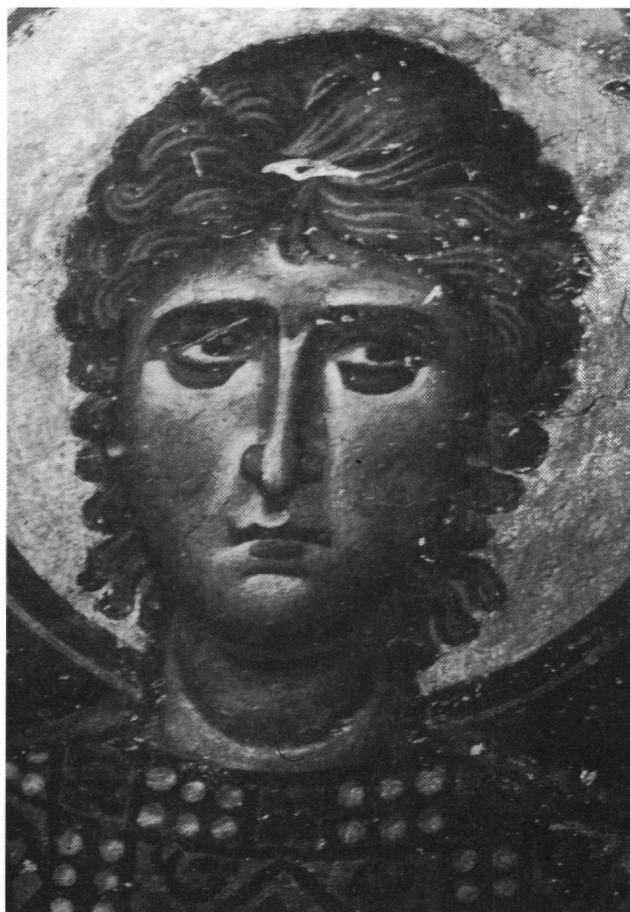
8. Ὁ.π., σ. 136-137, πίν. 5 καί 29. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 11, καί Κόλλιας, Τοιχογραφίες, εἰκ. 26.

9. Ἀπὸ τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου. Π. Τρεμπέλας, Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι, Ἀθήναι 1955, σ. 17.

10. Ἡ προσωπογραφία τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου ἐντάσσεται συνήθως στό εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἑνὸς ναοῦ ὅταν ἐπιδιώκεται νά τονισθεῖ ὁ οἰκουμενικὸς χαρακτήρας τῆς χριστιανικῆς ἐκκλη-

Εἰκ. 5. Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Λεπτομέρεια.

Εἰκ. 6. Ἀρχάγγελος Γαβριήλ. Λεπτομέρεια.

νισή του στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, μόνου νά διαβά-
ζει μία «μυστική» Εὐχή, δίνει τὸν τόνο γιὰ νά κατα-
νοηθεῖ τὸ περιεχόμενο τοῦ προγράμματος τοῦ παρεκ-
κλησίου.

Ἀσφαλῶς ὁ Ἰάκωβος παίρνει τὴν τιμητική αὐτὴ θέση
ὡς ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων. Υἱὸς τοῦ Ἰω-
σήφ καὶ κατὰ συνέπειαν ἑτεροθαλὲς ἀδελφός τοῦ Κυ-
ρίου (γι' αὐτὸ ἢ προσωνομία Ἀδελφόθεος), ὁ Ἰάκω-
βος χειροτονήθηκε ἀπὸ τὸν Χριστὸ ἐπίσκοπος Ἱερο-
σολύμων, ἀλλὰ καὶ πρῶτος αὐτὸς συνέγραψε τὴ Θεία
Λειτουργία ὅπως τὴ διδάχθηκε ἀπὸ τὸν Χριστό. Ὁ
Ἰάκωβος μαρτύρησε γιὰ τὴν πίστη του. Εἶναι αὐτο-
νόητο ὅτι, ὡς πρῶτος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων, ὁ Ἰά-
κωβος ὁ Ἀδελφόθεος τιμήθηκε ιδιαίτερα στὰ γεω-
γραφικὰ ὅρια τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Στὴν
Κωνσταντινούπολη ἡ σύναξη τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς
του, στίς 23 Ὀκτωβρίου, γινόταν στὸ ἀποστολεῖο του,
μέσα στὸν περίβολο τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου τῶν Χαλ-
κοπρατειῶν¹¹.

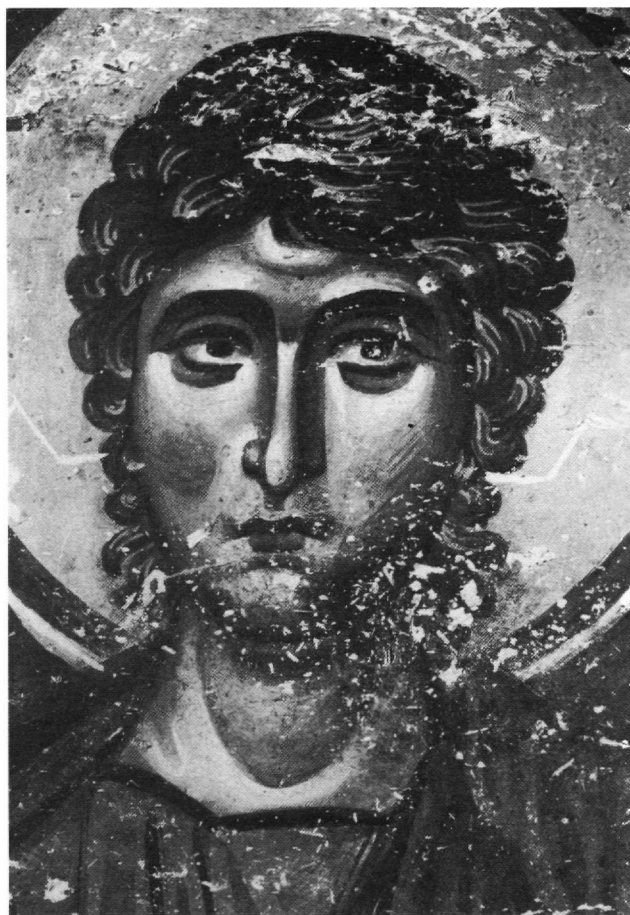
Θὰ εἶχε ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον νά ταυτισθοῦν δύο ἀκό-

μη συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες πού ἔχουν περιληφθεῖ
στὸ πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου ἀπέναντι ἀπὸ τὸν
Ἰάκωβο τὸν Ἀδελφόθεο, στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἱε-
ροῦ¹². Παρά τὴν κακὴ διατήρηση τῶν μορφῶν αὐτῶν,
τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου καὶ πιὸ πολὺ τὸ σχῆμα τῆς
κόμης καὶ τῆς γενειάδας πείθουν ὅτι ἀνάμεσά τους δὲν
εἶναι οὔτε ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος οὔτε ὁ Βασί-
λειος. Πρόκειται ἴσως γιὰ ἱεράρχες τῆς ἐκκλησίας τῶν
Ἱεροσολύμων, χωρὶς νά ἀποκλείεται ἡ περίπτωση ὁ
ἕνας νά εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ὁσιος Λεόντιος.

Στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ἱεροῦ τοῦ παρεκ-
κλησίου ἡ τάξη τῶν διακόνων στὴ ζώνη τῶν συλλει-
τουργούντων ἱεραρχῶν ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ ἕναν καὶ
μάλιστα τὸν πρῶτο στήν ἱεραρχία, τὸν πρωτομάρτυρα
Στέφανο (Εἰκ. 13). Ντυμένος μέ τὸ λευκὸ στιχάριο καὶ
μέ τὸ ὀράριο, ὁ Στέφανος κρατᾷ μέ τὸ δεξιὸ χεῖρ τὸ
θυμιατὸ καὶ μέ τὸ ἀριστερὸ τὴν κιβωτὸ τοῦ θυμιάματος
ἐπάνω σὲ κόκκινο ὕφασμα¹³. Ἡ θέση του πλάι στὸν
πρῶτο ἐπίσκοπο Ἱεροσολύμων εἶναι εὐστοχη καὶ γιὰ
τὸν λόγο ὅτι ὁ Στέφανος εἶναι ὁ πρῶτος διάκονος Ἱε-

Εικ. 7. Άγγελος. Λεπτομέρεια από τή Φιλοξενία του Άβραάμ.

Εικ. 8. Άγγελος. Λεπτομέρεια από τή Φιλοξενία του Άβραάμ.

ροσολύμων πού μαρτύρησε στήν ίδια πόλη καί μάλιστα μέ τρόπο παρεμφερή μέ εκείνον του μαρτυρίου του Ίακώβου. Τό λίκνο τής λατρείας του Στεφάνου ήταν, όπως είναι φυσικό, ή Ίερουσαλήμ, αλλά σύντομα τά λείψανά του μεταφέρθηκαν τμηματικά στήν Κωνσταντινούπολη καί ήδη από τόν 5ο αιώνα κτίσθηκαν πολλοί ναοί πού αφιερώθηκαν στόν άγιο¹⁴. Στό παρεκκλήσιο ή απόδοση τής μορφής σέ μικρότερη κλίμακα σέ σχέση μέ τόν Ίάκωβο τόν Άδελφόθεο, πού όφείλεται στό περιορισμένο ύψος τής διαθέσιμης άρχιτεκτονικής επιφάνειας, δηλώνει καί τή διαφορά τους στήν έκκλησιαστική ιεραρχία. Η μετωπική παράσταση

σίας μέ τήν παρουσία εκπροσώπων όλων των αυτοκεφάλων έκκλησιών, όπως συμβαίνει, π.χ., στόν ψηφιδωτό διάκοσμο του ταφικού παρεκκλησίου τής Παμμακαρίστου, όπου ό ιεράρχης αυτός εικονίζεται στήν κόγχη τής Προθέσεως. Πρβλ. D. Mouriki, στό H. Belting, C. Mango καί D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington, D.C., 1978, σ. 45-46, 58 καί 61. Όπως έχει συχνά παρατηρηθεί, τό ίδιο

ισχύει καί γιά τό εικονογραφικό πρόγραμμα τής Άγίας Σοφίας στήν Άχρίδα, όπου ό Ίάκωβος ό Άδελφόθεος εικονίζεται στό Διακονικό. Βλ. A. Grabar, *Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphalie d'une église: Prespa et Ochrid*, ZRVI 8 (1964), σ. 163-168. Άνατ. στό A. Grabar, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age*, Premier Volume, Paris 1968, σ. 180-181. Για τή θέση τής προσωπογραφίας του Ίακώβου του Άδελφοθέου στόν ναό βλ. R. Hamann-Mac Lean καί H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis frühen 14. Jahrhundert*, Giessen 1963, σχέδ. 4. Άλλη περίπτωση άντιπροσωπεύει ή παράσταση του Ίακώβου του Άδελφοθέου στόν χώρο του ιεροῦ, όταν ό χορηγός φέρει τό όνομα του άγίου, όπως, γιά παράδειγμα, στίς τοιχογραφίες στόν Άγιο Παντελεήμονα τής Θεσσαλονίκης, όπου ό άγιος εικονίζεται στήν κόγχη του Διακονικού. Βλ. A. Tsitouridou, *Zidno slikarstvo svetog Pantelejmona u Solunu*, Zograf 6 (1975), σ. 16, εικ. 3.

11. Synaxarium EC, στ. 155-157. Janin, *Eglises*, σ. 253-255. Για τήν εικονογραφία του Ίακώβου του Άδελφοθέου βλ. LChrI 7 (1975), στ. 39-41.

12. Όρλάνδος, σ. 139, εικ. 106.

13. Ό.π., σ. 137-138, πίν. 5.

14. Synaxarium EC, στ. 349-350. Janin, *Eglises*, σ. 472-478. Για τήν εικονογραφία του Πρωτομάρτυρα Στεφάνου βλ. LChrI 8 (1976), στ. 395-403.

λειτουργεί σέ δύο επίπεδα: ως συμπλήρωμα τῆς εἰκονογραφίας τοῦ ἐπισκόπου, ἐξαίροντάς τον ἔτσι περισσότερο ἀπό τούς ἄλλους δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, ἀλλά καί ως αὐτόνομη προσωπογραφία ἱερομάρτυρα. Ἐξάλλου, ὡς πρωτομάρτυς καί διάκονος ὁ Στέφανος δίνει τό στίγμα σέ τοῦτο τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα, ὅπου ἡ συντριπτική πλειοψηφία ἀγιογραφικῶν προσωπογραφιῶν ἀνήκει, ὅπως θά ἰδοῦμε, σέ κληρικούς ὄλων τῶν τάξεων, μάρτυρες καί ὁμολογητές τῆς πίστεως.

Ἡ ζώνη τῶν ἱεραρχῶν στό ἱερό τοῦ παρεκκλησίου συνεχίζεται στόν βόρειο καί τόν νότιο τοῖχο μέ μετωπικές προσωπογραφίες ἐπισκόπων Ἱεροσολύμων, ὅπως φανερῶνουν οἱ ἐπιγραφές πού τίς συνοδεύουν. Στόν βόρειο τοῖχο τέσσερις ἱεράρχες ἔχουν διαταχθεῖ ὡς ζεύγη δεξιᾶ καί ἀριστερά ἀπό τήν ἀρχική θύρα ἐπικοινωνίας μέ τόν κυρίως ναό τοῦ καθολικοῦ. Ἡ πλησιέστερη πρὸς τό ἱερό μορφή (Εἰκ. 12 καί 15), σήμερα κατεστραμμένη ἐν μέρει ἐξαιτίας τῆς θύρας πού ἀνοίχτηκε ἐκεῖ σέ μεταγενέστερη ἐποχή, παριστάνει, σύμφωνα μέ τή σωζόμενη ἐπιγραφή, τόν Ἅγιο Ἱεροσολύμων (πιθανότατα τόν Α΄, 494-506)¹⁵. Ἡ δεύτερη μορφή (Εἰκ. 12) παραμένει ἀταύτιστη, ἐπειδή δέν σώζεται ἡ ἐπιγραφή μέ τό ὄνομά της, ἀλλά παριστάνει ἐπίσης ἕναν ἀπό τούς κατόχους τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου Ἱεροσολύμων¹⁶. Ὁ τρίτος ἱεράρχης (Εἰκ. 11 καί 42), πάντοτε μέ κατεύθυνση ἀπό τά ἀνατολικά στή δυτικά, εἶναι, σύμφωνα μέ τή σωζόμενη ἐπιγραφή, ὁ Μακάριος Ἱεροσολύμων (ἀσφαλῶς ὁ Α΄, 314-333)¹⁷, ἔρρημα τῆς Ὁρθοδοξίας στήν Πρώτη Οἰκουμενική Σύνοδο, ὁ ὁποῖος πρωτοστάτησε στήν ἀνέγερση τῶν λαμπρῶν κτισμάτων στούς Ἁγίους Τόπους τήν ἐποχή τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ὁ τελευταῖος μετωπικός ἱεράρχης (Εἰκ. 11 καί 14) τῆς κατώτερης ζώνης στόν βόρειο τοῖχο εἶναι, σύμφωνα μέ τή σωζόμενη ἐπιγραφή, ὁ Σαλούστιος Ἱεροσολύμων (486-494)¹⁸. Οἱ ἐπιγραφές πού ταυτίζουν τούς ἐπισκόπους ἔχουν γραφεῖ κιονηδόν, ὥστε τό ὄνομα νά βρίσκεται ἀριστερά καί ἡ ἔνδειξη τῆς ιδιότητος δεξιᾶ.

Οἱ προσωπογραφίες ἐπισκόπων τῆς ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων συνεχίζονται καί στόν νότιο τοῖχο τοῦ παρεκκλησίου, μόνον πού δέν διατηροῦνται ὅλοι καί, ἐπιπλέον, παρουσιάζουν δυσκολία ὡς πρὸς τήν ἀκριβέστερη ταύτισή τους, ἐπειδή οἱ ἐπιγραφές ἔχουν σχεδόν ἐξ ὁλοκλήρου καταστραφεῖ. Συγκεκριμένα, σώζονται τρεῖς προσωπογραφίες ἀνάμεσα στή δύο παράθυρα τοῦ νότιου τοῖχου. Ὁ ἀνώνυμος ἱεράρχης πλάι στό τέμπλο (Εἰκ. 16)¹⁹ ἔχει ἀποδοθεῖ σέ μικρότερη κλίμακα ἀπό τούς ἄλλους ἱεράρχες αὐτῆς τῆς ομάδας ἐπειδή ἡ σκηνή τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου πού ἔχει ἀπεικονισθεῖ ἀκριβῶς ἀπό πάνω περιορίζει τό ὕψος τῆς διαθέσιμης ἐπιφάνειας. Ἐάν εἶχε περιληφθεῖ στό παρεκκλη-

Εἰκ. 9. Ἀβραάμ. Λεπτομέρεια ἀπό τή Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ.

σιο μετωπική προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Λεοντίου μέ τή λειτουργία εἰκόνας, αὐτή θά ἦταν ἡ ἰδανική θέση²⁰. Τό ζήτημα τῆς προσωπογραφίας τοῦ ὁσίου Λεοντίου θά μᾶς ἀπασχολήσει ἀργότερα.

Ὁ δεύτερος ἀπό ἀνατολικά μετωπικός ἱεράρχης (Εἰκ. 17) δέν εἶναι δυνατόν νά ταυτισθεῖ μέ συγκεκριμένο ἐπίσκοπο Ἱεροσολύμων²¹, ἐνῶ ἀπό τό ὄνομα τοῦ τρίτου στή σειρά ἔχει σωθεῖ τό τέλος ΛΙΟΣ καί ἡ ἔνδειξη τῆς ἔδρας του (Ἱεροσολύμων). Στόν κατάλογο τῶν παλαιῶν ἐπισκόπων τῆς Ἱερουσαλήμ ἐπισημαίνονται ἀπό τόν Ὁρλάνδο δύο ὀνόματα μέ τήν παραπάνω κατάληξη, ὁ Πραῦλιος (417-422) καί ὁ Ἰουβενάλιος (422-458), καί προτείνεται σωστά ὁ δεύτερος ὡς ἐξέχουσα προσωπικότης πού ἔλαβε μέρος στήν Τρίτη καί τήν Τετάρτη Οἰκουμενική Σύνοδο²². Εἶναι ἄλλωστε αὐτός πού συνέβαλε οὐσιαστικά στήν ἀνάδειξη σέ πατριάρχη τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων. Ἡ σειρά τῶν ἐπισκόπων αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας ἐκκλίνει μέ ἀρκετή βεβαιότητα στή δυτική ἄκρη τοῦ νότιου τοῖχου ὅπου ὑπάρχει χώρος γιά μία ἢ καί γιά δύο μορφές. Πρόχειρη ἐξέταση τῆς βιογραφίας τῶν ἐπισκόπων Ἱεροσολύμων, πού ἔχουν περιληφθεῖ στό εἰκονογραφικό πρό-

Εἰκ. 10. Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ.

γραμμα τοῦ παρεκκλησίου, δείχνει ὅτι ἔχουν ἐπιλεγεῖ μέ κριτήρια τήν παλαιότητά τους στή Δίπτυχα τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων καθώς καί τήν ἀποδοχή τους ὡς ἀγίων²³ μέ κριτήριο τή συμβολή τους στούς ἀγῶνες τῆς Ὁρθοδοξίας.

Στή ζώνη τῶν ἱεραρχῶν τοῦ βόρειου τοίχου ἀνήκουν μερικές ἀκόμη μορφές σέ μικρότερη κλίμακα πού ἔχουν ἀπεικονισθεῖ στίς διαθέσιμες ἐπιφάνειες, ὅπως ἔχουν διαμορφωθεῖ στόν τοῖχο αὐτό μέ τήν προσθήκη ἐνός ὁλόκληρου καί δύο μισῶν τόξων. Ὁ ὁλόσωμος μετωπικός ἅγιος στήν τριγωνική ἐπιφάνεια ἐπάνω ἀπό τόν κιονίσκο πού χωρίζει τό ἱερό ἀπό τόν κυρίως ναό εἶναι, σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή, ὁ Λουκιανός. Φέρει τήν ἐνδυμασία πρεσβυτέρου καί κρατάει μέ τό δεξιό χέρι σταυρό καί μέ τό ἀριστερό κλειστό κόκκινο εἰλητήριο ἀπό τό ὁποῖο σώζεται πολύ μικρό τμήμα. Μέρος τοῦ σώματος καί τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ ἁγίου καταστράφηκαν ὅταν τοποθετήθηκε τό ξύλινο τέμπλο τοῦ 1607²⁴. Ὁ ἅγιος αὐτός ἦταν πρεσβύτερος ἀπό τήν Ἀντιόχεια. Ἐξαιρετικά μορφωμένος, μέ ρητορικές ικανότητες ἀλλά καί μέ τό χάρισμα τοῦ καλλιγράφου, εἶναι γνωστός καί γιά τόν λόγο ὅτι σέ αὐτόν ὀφείλεται

15. Ὁρλάνδος, σ. 158, πίν. 41.

16. Ὁ.π., σ. 158, πίν. 41. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 19.

17. Ὁρλάνδος, σ. 158, πίν. 39, 40 καί εἰκ. 101. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 23, καί Κόλλιας, Τοιχογραφίες, εἰκ. 27.

18. Ὁρλάνδος, σ. 158, πίν. 39 καί εἰκ. 101. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 20, καί Κόλλιας, Τοιχογραφίες, εἰκ. 25.

19. Ὁρλάνδος, σ. 169, πίν. 52. Ἀπό παραδρομή θεωρεῖται ἀπό τόν Κόλλια ὅτι αὐτός ὁ ἱεράρχης εἶναι ὁ Ἰουβενάλιος ἢ ὁ Πραῦλιος. Βλ. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 3 (σχέδιο μέ τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα).

20. Γιά ἀνάλογη ταύτιση θετική ἐνδειξη θα μπορούσε νά ἀποτελέσει καί ἡ ἀπεικόνιση ἐνός σταυροῦ στήν ἀνατολική ἐσωτερική ἐπιφάνεια τοῦ παρακειμένου παραθύρου. Εἶναι ἀπό τοὺς σταυρούς πού καλύπτουν συχνά, λόγω ἀποτροπαϊκοῦ συμβολισμοῦ, τίς παραστάδες θυρῶν καί παραθύρων στοὺς βυζαντινοὺς ναούς. Ὁ σταυρός ἐδῶ εἶναι λιθοκόσμητος ἀλλά καί φυλλοφόρος στή βάση καί ἔχει τήν συνηθισμένη συντετμημένη ἐπιγραφή ΙϚ ΧϚ ΝΙ ΚΑ . Βλ. Ὁρλάνδος, σ. 173-174, εἰκ. 105 καί πίν. 60. Γιά τό νόημα τῶν σταυρῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου βλ. G. Babić, *Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècles, Byzance et les Slaves*. *Mélanges Ivan Dujčev*, Paris 1979, σ. 1-13.

21. Ὁρλάνδος, σ. 169, πίν. 53.

22. Ὁ.π., σ. 169. Ἀδημοσίευτη.

23. Γιά τή δράση τῶν ἐπισκόπων τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, βλ. Χρ. Παπαδόπουλος, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, συμπληρωμένη ἐκδοση, Ἀθήναι 1970.

24. Ὁρλάνδος, σ. 139. Ἀδημοσίευτη.

ή έβδομη μετάφραση τής Παλαιάς Διαθήκης στά ελληνικά. Δίδαξε μέ εξαιρετικό ζήλο τή χριστιανική πίστη καί κατά τόν διωγμό τοῦ Διοκλητιανοῦ πῆγε στή Νικομήδεια ὅπου καταδικάσθηκε σέ άσιτία καί τελικά μαρτύρησε. Ἡ σύναξη στήν έορτή του στίς 15 Ὀκτωβρίου γινόταν στό μαρτύριό του μέσα στόν περίβολο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μωκίου στήν Κωνσταντινούπολη²⁵. Ὁ άγιος, μέ τά σχεδόν ρεαλιστικά χαρακτηριστικά, άπεικονίζεται σπάνια σέ άλλες βυζαντινές έκκλησίες, ὅπως, γιά παράδειγμα, στό Ayvali Kilise στό Soğanlı τής Καππαδοκίας (913-920) καί στούς Ἁγίους Ἀποστόλους κοντά στή Σινασό, τής ἴδιας περίπου εποχῆς²⁶. Τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τοῦ άγίου στό παρεκκλήσιο τής Πάτμου συμπίπτουν μέ αὐτά πού παρατηροῦνται στήν προσωπογραφία του στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου Β' (Vat. gr. 1613)²⁷.

Ἡ πάριση μορφή τοῦ άγίου Λουκιανοῦ στήν τριγωνική επιφάνεια ἐπάνω ἀπό τόν κιονίσκο πού χωρίζει τό κεντρικό τόξο ἀπό τό δυτικό μισό τόξο στόν βόρειο τοίχο εἰκονίζει ἕναν ιεράρχη μετωπικό πού κρατάει εὐαγγέλιο μέ τό άριστερό καί εὐλογεῖ μέ τό δεξιό χέρι. Εἶναι πολύ πιθανόν ὁ εἰκονιζόμενος άγιος νά εἶναι ὁ ὁσιος Σαβίνος, ὁ ἐπίσκοπος πού ἑορτάζεται ἐπίσης στίς 15 Ὀκτωβρίου ὅπως καί ὁ άγιος Λουκιανός²⁸. Χάρη στή μεγάλη του άρετή ὁ Σαβίνος ἔγινε ἐπίσκοπος Κύπρου, ἀλλά γιά νά ἀποφύγει τούς θορύβους τοῦ κόσμου κατέφυγε στήν ἔρημο καί άγωνίσθηκε ὡς άσκητής, ἔτσι ὥστε αξιῴθηκε νά ἀποκτήσει πολλά χαρίσματα, ὅπως τό νά θεραπεύει άσθενεῖς καί νά προλέγει τά μέλλοντα. Εἶχε εἰρηνικά τέλη. Τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά αὐτοῦ τοῦ άγίου στό παρεκκλήσιο ταιριάζουν μέ ἐκεῖνα πού διακρίνουν τήν προσωπογραφία τοῦ Σαβίνου στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου Β'²⁹.

Στή ζώνη τῶν ιεραρχῶν τοῦ βόρειου τοίχου εἶναι δυνατόν νά ἐνταχθοῦν δύο ἀκόμη προσωπογραφίες. Εἰδικότερα στό κατώτερο τμήμα τοῦ δυτικοῦ μισοῦ τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ κεντρικοῦ τόξου σώζεται ἐν μέρει μιά μορφή άγίου μέ κατεστραμμένο τό μεγαλύτερο τμήμα τοῦ προσώπου. Τό βαθύ καστανό χρῶμα τής ἐνδυμασίας καί τά μαῦρα κλειστά ὑποδήματα μαρτυροῦν ὅτι πρόκειται γιά μοναχό. Δέν ὑπῆρχε συμμετρική μορφή αὐτοῦ τοῦ άγίου στήν ἀπέναντι ἐπιφάνεια τοῦ τόξου παρά μόνον πλατύ κόσμημα πού συνεχίζεται καί ψηλότερα. Κόσμημα ὑπάρχει καί ἐπάνω ἀπό τόν ἀταύτιστο μοναστικό άγιο. Ἡ παραβίαση τής άρχῆς τής συμμετρίας πού τηρεῖται σχολαστικά στή διάταξη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος στό παρεκκλήσιο πρέπει νά ὀφειλόταν στήν ἐπιθυμία νά περιληφθεῖ ἡ συγκεκριμένη αὐτή μορφή γιά τήν ὁποία δέν εἶχε προβλεφθεῖ άρχικά θέση³⁰. Δυσχέρεια παρουσιάζει καί ἡ ἀκριβέστερη ταύτιση ἑνός νεαροῦ μοναστικοῦ άγίου

Εἰκ. 11. Σαλούστιος Ἱεροσολύμων καί Μακάριος Ἱεροσολύμων.

πού εἰκονίζεται στό τύμπανο τοῦ τεταρτοκυκλίου στή δυτική ἄκρη τοῦ βόρειου τοίχου (Εἰκ. 18). Παρ' ὅλο πού τό ὄνομά του διατηρεῖται ἀκέραιο (Θεόδουλος)³¹, παραμένει ἀνοικτό τό θέμα ἐάν πρόκειται γιά τόν ὁσιο Θεόδουλο, υἱό τοῦ ὁσίου Νείλου τοῦ Σιναΐτου, πού ἑορτάζεται στίς 14 Ἰανουαρίου μαζί μέ τούς πατέρες τούς ἐν Σινᾷ τελειωθέντες³², ἢ γιά τόν άσκητή ὁσιο Θεόδουλο τόν Κύπριο, τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη ἑορτάζεται στίς 3 Δεκεμβρίου³³. Προσωπογραφίες τῶν δύο αὐτῶν άγιῶν στή βυζαντινή τέχνη, ἐκτός ἀπό τίς παραστάσεις τους στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου, δέν γνωρίζω³⁴. Τά βιογραφικά τους στοιχεῖα, ἰδιαίτερα τοῦ Κυπρίου άγίου, συμφωνοῦν ἀπόλυτα μέ τά κριτήρια ἐπιλογῆς τῶν άγιογραφικῶν προσωπογραφιῶν στό παρεκκλήσιο³⁵. Ὡστόσο, ἡ άπεικόνιση τοῦ άγίου ὡς νεαροῦ στήν τοιχογραφία παρέχει ἕνα ἰσχυρό ἐπιχείρημα ὅτι πρόκειται μάλλον γιά τόν υἱό τοῦ ὁσίου Νείλου τοῦ Σιναΐτου³⁶. Θά μπορούσε νά σημειωθεῖ, ἐξάλλου,

Είκ. 12. Ἀνώνυμος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων καὶ Ἡλίας Ἱεροσολύμων.

Είκ. 13. Ὁ Πρωτομάρτυς Στέφανος καὶ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος.

25. Synaxarium EC, στ. 137-141. Janin, Eglises, σ. 311.

26. Γιά τό παράδειγμα στό Ayvali Kilise, βλ. M. Restle, Byzantine Wall Painting in Asia Minor, Plates III, Recklinghausen 1967, σχέδ. XXIX, ἀριθ. 161. Γιά ἐκεῖνο τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τῆς Σινασοῦ, βλ. Jerphanion, Cappadoce, Texte, II, 2, σ. 67, Planches, III, πίν. 150, 2 (σχέδιο). Ἀπό τόν ἅγιο, πού εἰκονιζόταν στό ἱερό, σώζεται μόνον τό ὄνομα.

27. Menologio, σ. 115.

28. Ὁρλάνδος, σ. 142. Βλ. καί Εὐστρατιάδης, Ἀγιολόγιον, σ. 414. Ἐδῶ σημειώνεται ὅτι στὸν Paris. gr. 1578 ὁ Σαβίνος ἀναφέρεται ὡς ἐπίσκοπος Κύπρου.

29. Menologio, σ. 116.

30. Ὁ Ὁρλάνδος δὲν ἀναφέρει τό πορτραῖτο αὐτό, τό ὁποῖο ὅμως σημειώνεται στό σχέδιο μέ τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα ἀπὸ τὸν Κόλλια (Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 3).

31. Ἀπὸ παραδρομὴ ὁ ἅγιος περιγράφεται ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο ὡς μάρτυρας μέ ἐνδυμασία αὐλικοῦ ἀξιωματοῦχου. Μεταξὺ διαφόρων ἁγίων μέ τὸ ἴδιο ὄνομα προκρίνεται ἐδῶ ὁ Θεόδουλος ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν Δέκα Μαρτύρων τῆς Κρήτης πού ἐορτάζονται στίς 23 Δεκεμβρίου. Βλ. Ὁρλάνδος, σ. 166, εἰκ. 102. Ἡ δυσκολία γιὰ τὴν ἀκριβέστερη ταύτιση τῆς μορφῆς ὀφείλεται στό ὅτι ὑπάρχουν ἄρκετοι

ἅγιοι μέ τὸ ὄνομα αὐτό πού ἐορτάζονται ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Πρβλ. Janin, Eglises, σ. 147.

32. Synaxarium EC, στ. 389-391. Γιά βιογραφικά στοιχεῖα τοῦ ὁσίου Νεΐλου βλ. Nil l'ascète ou Nil d'Ancyre dit le Sinaïte (saint), DTC 11, στ. 661-674. Γιά τὸν υἱὸ τοῦ Νεΐλου Θεόδουλο βλ. Bibliotheca Sanctorum XII (1969), στ. 318-319. Ἐπίσης LChrI 8 (1976), στ. 456.

33. Synaxarium EC, στ. 275. Γιά τὸν ἅγιο αὐτό βλ. καί LChrI 8 (1976), στ. 458.

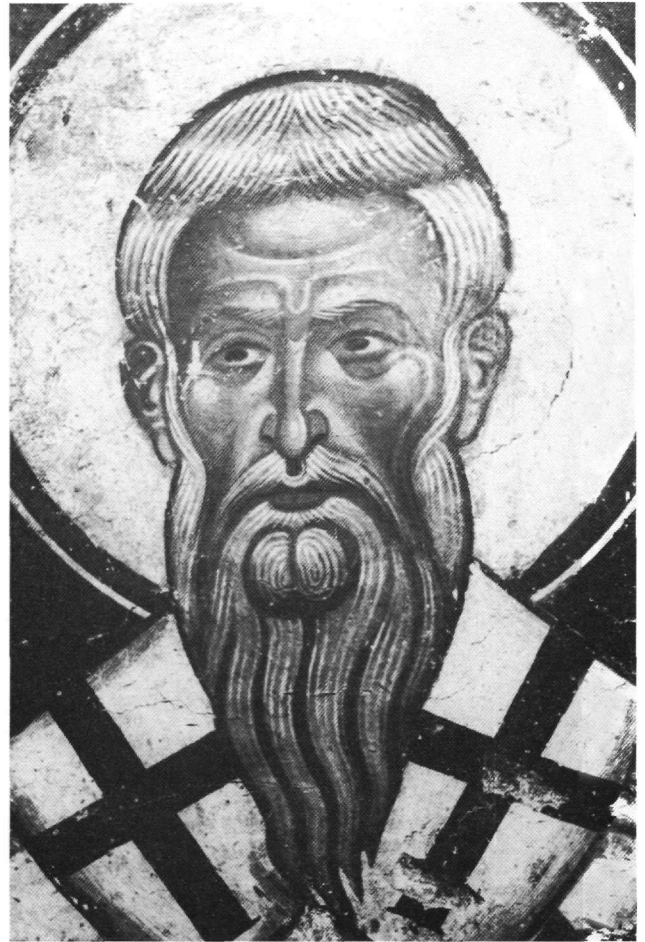
34. Menologio, σ. 223 (Θεόδουλος ὁ Κύπριος) καί σ. 318 (Θεόδουλος, υἱὸς τοῦ ὁσίου Νεΐλου).

35. Ὁ Θεόδουλος ὁ Κύπριος ὁ Σαλὸς ὑπέβαλλε τὸν ἑαυτό του σὲ ἀκράϊες μορφές ἄσκησης. Ὑποκρινόμενος μωρία δίδασκε τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς ἔλεγε ἀπευθύνοντας σὲ αὐτοὺς παραινέσεις γιὰ μετάνοια καὶ ἐπιστροφή στὸν ἐνάρετο βίو. Ἀξιῶθηκε νὰ προλέγει τὰ μέλλοντα ἐνῶ πολλές ἰάσεις εἶχαν συνδεθεῖ μέ τὸ σκῆνος τοῦ ἁγίου στὴν Κύπρο. Εὐστρατιάδης, Ἀγιολόγιον, σ. 178.

36. Ὁ ὁμώνυμος ἅγιος ἀπὸ τὴν Κύπρο εἰκονίζεται ὡς ἡλικιωμένος μέ κοντὸ γένι στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου. Μέ κοντὸ γένι, ἀλλὰ νεότερος στὴν ἡλικία, παριστάνεται στὸν ἴδιο κώδικα ὁ υἱὸς τοῦ ὁσίου Νεΐλου.

Είκ. 14. Σαλούστιος Ἱεροσολύμων. Λεπτομέρεια τῆς Είκ. 11.

Είκ. 15. Ἡλίας Ἱεροσολύμων. Λεπτομέρεια τῆς Είκ. 12.

ὅτι ὁ ὁσιος Νεῖλος καί ὁ υἱός του Θεόδουλος ἦσαν ἀγαπητοί στίς μοναστικές κοινότητες τοῦ Λάτρου, στήν περιοχή δηλαδή ὅπου ἔδρασε ὁ κτήτωρ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου ὁσιος Χριστόδουλος πρὶν ἔλθει στή Δωδεκάνησα. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση πού διασώζει ὁ Χριστόδουλος στήν Ὑποτύπωσή του, οἱ συνεχεῖς ἔφοδοι τῶν Βλεμμύων ἀνάγκασαν τοὺς περισσότερους πατέρες πού ζοῦσαν παλαιά στή Ραϊθώ καί στό Σινᾶ νά μεταναστεύσουν στό Λάτρος προσδίδοντας σέ αὐτό ἰδιαίτερη αἴγλη³⁷.

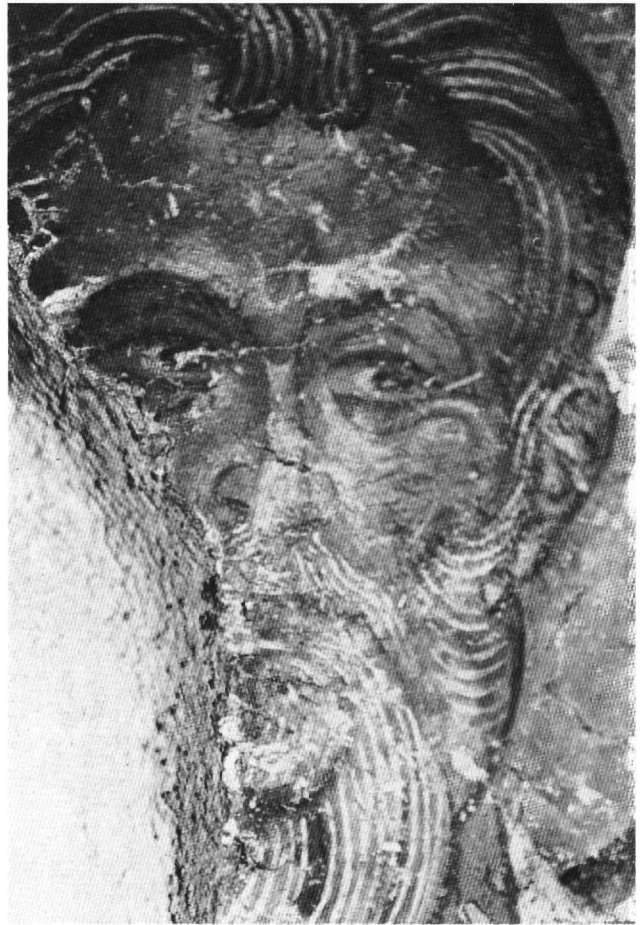
Ἐπειδή στόν νότιο τοῖχο δέν ὑπάρχουν παραστάσεις ἄλλων ἁγίων στό ὕψος τῆς κατώτερης καί κύριας ζώνης, ὅπου δεσπόζουν οἱ μνημειακές μορφές ἱεραρχῶν τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, θά ἀσχοληθοῦμε μέ τή δεύτερη ζώνη ἀγιογραφικῶν προσωπογραφιῶν ἀρχίζοντας πάλι ἀπό τόν βόρειο τοῖχο μέ κατεύθυνση ἀπό τά ἀνατολικά στή δυτικά. Στόν χώρο τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζονται τρεῖς ἅγιοι πού ἔχουν κοινή ἑορτή στίς 15 Νοεμβρίου, δηλαδή οἱ Γουρίας, Σαμωνᾶς καί Ἀβι-

βος (Είκ. 21)³⁸, ἀσφαλῶς ἐπειδή οἱ δύο πρῶτοι ἦσαν πρεσβύτεροι καί ὁ τρίτος διάκονος. Ἡ ταύτιση γίνεται ἀπό τήν ἐπιγραφή μέ τό ὄνομα τῆς μεσαίας μορφῆς (Σαμωνᾶς), καθώς καί τήν ἐνδυμασία διακόνου καί τή λιβανωτίδα πού χαρακτηρίζει τόν τελευταῖο ἅγιο στή ἀνατολικά. Ἡ διαθέσιμη ἀρχιτεκτονική ἐπιφάνεια εἶχε ὡς συνέπεια νά ἀποδοθοῦν ὁ πρῶτος, ὁ Γουρίας, ὁλόσωμος, ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπό τόν ἅγιο Λουκιανό, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλοι ὡς στηθάρια, ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπό τόν πρωτομάρτυρα Στέφανο καί τόν Ἰάκωβο τόν Ἀδελφόθεο. Οἱ ἅγιοι Γουρίας, Σαμωνᾶς καί Ἀβιβος ἀνήκουν στήν τάξη τῶν ὁμολογητῶν. Οἱ δύο πρῶτοι κατάγονταν ἀπό τά περίχωρα τῆς Ἐδέσσης τῆς Συρίας καί ζοῦσαν στήν πόλη αὐτή ἐπὶ Διοκλητιανοῦ. Μετά ἀπό τήν κατηγορία ὅτι θεράπευαν Χριστιανούς πού εἶχαν ριχτεῖ στίς φυλακές, βασανίσθηκαν ὅταν ἀρνήθηκαν νά θυσιάσουν στή εἰδωλα. Ὅσο γιά τόν Ἀβιβο, ρίχτηκε σέ καμίνι καί μαρτύρησε ἐπὶ Λικινίου, ἐπειδή διάβαζε στούς πιστούς τή Βίβλο. Οἱ τρεῖς ὁμολογητές

είχαν συναντηθεῖ στήν Ἑδεσσα. Ἡ σύναξη τήν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τους, στίς 15 Νοεμβρίου, γινόταν στό μαρτύριό τους πού βρισκόταν κοντά στόν Φόρο στήν Κωνσταντινούπολη³⁹. Ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι συμβαίνει μέ τά περισσότερα ἀγιογραφικά πορτραῖτα τοῦ παρεκκλησίου τῆς Πάτμου, ἀπεικονίσαις τῶν τριῶν μαρτύρων ἀπό τήν Ἑδεσσα παρατηροῦνται ἀρκετές φορές στά εἰκονογραφικά προγράμματα τῶν ναῶν. Ἰσως τά πιό γνωστά παραδείγματα εἶναι στό Δαφνί⁴⁰. Ἡ διαφοροποίησή τους ὡς πρός τήν ἡλικία πού παρατηροῦμε στήν Πάτμο χαρακτηρίζει συνήθως τίς προσωπογραφίες τους, ὅπως, γιά παράδειγμα, στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου Β΄⁴¹.

Στό τύμπανο τοῦ μεγάλου τόξου, ἐπάνω ἀπό τοὺς ἐπισκόπους Ἱεροσολύμων, εἰκονίζονται δύο ὁλόσωμοι πρεσβύτεροι στίς ἄκρες καί ἀνάμεσά τους δύο στηθάρια ἁγίων σέ ἀπόλυτη συμμετρία, δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τό τοξωτό ἄνοιγμα πού βρίσκεται ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπό τή θύρα μέ τήν ὁποία ἐπικοινωνεῖ τό παρεκκλήσιο μέ τόν κυρίως ναό τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 19 καί 20). Ὁ ὁλόσωμος πρεσβύτερος πρός τά δεξιά εἶναι, σύμφωνα μέ τή σωζόμενη ἐπιγραφή, ὁ Μώκιος (Εἰκ. 20 καί 23)⁴². Ὁ ἅγιος αὐτός, ἀπό τή Ρώμη, ἐγινε πρεσβύτερος στήν ἐκκλησία τῆς Ἀμφιπόλεως στή Θράκη καί ἐργάστηκε μέ πάθος γιά τήν καταπολέμηση τῆς εἰδωλολατρείας καί τήν ἐμπέδωση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὑστερα ἀπό διάφορα μαρτύρια, ἀποκεφαλίσθηκε στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἔκτισε πρός τιμήν του λαμπρό ναό, στόν ὁποῖο γινόταν ἡ σύναξη τήν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς του, στίς 11 Μαΐου⁴³. Σπάνια περιλαμβάνεται ὁ ἅγιος Μώκιος στά εἰκονογραφικά προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ὅπως, γιά παράδειγμα, στά ψηφιδωτά τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά⁴⁴. Ἡ πραγματική ταύτιση τοῦ συμμετρικοῦ ὡς πρός τόν Μώκιο ἀγιογραφικοῦ πορτραῖτου παρουσιάζει ἰδιαίτερη δυσκολία, παρ' ὅλο πού ἡ μορφή ταυτίσθηκε μέ τόν ἅγιο Νήφωνα μέ βάση τήν ἐν μέρει σωζόμενη ἐπιγραφή μέ τό ὄνομά του (Εἰκ. 19 καί 22)⁴⁵. Ὁ Ὁρλάνδος θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιά τόν ὁσιο ἐπίσκοπο Κωνσταντιανῆς Νήφωνα, πού ἑορτάζεται στίς 23 Δεκεμβρίου⁴⁶, ἄγνωστο στοὺς ἐντύπους Συναξαριστές καί στά Μηναια, τοῦ ὁποίου ὅμως ὁ Βίος περιέχεται σέ παλαιούς καί νεότερους κώδικες⁴⁷. Διστάζω νά δεχθῶ τήν ταύτιση μέ τόν συγκεκριμένο ἅγιο καί γιά τόν λόγο ὅτι στό παρεκκλήσιο αὐτός παριστά-νεται ὡς πρεσβύτερος καί ὄχι ὡς ἐπίσκοπος.

Ἐξίσου δύσκολη εἶναι καί ἡ ταύτιση τῶν δύο νεαρῶν μαρτύρων σέ προτομή μέσα σέ κύκλο (Εἰκ. 19, 20 καί 24) πού πλαισιώνουν τοὺς δύο ὀρθίους ἱερεῖς στό τύμπανο τοῦ μεγάλου τόξου στόν βόρειο τοῖχο. Ἰσως ἐπειδὴ κρατοῦν μέ τό ἓνα χέρι κλειστό κουτί σέ μορφή λιβανωτίδας ὁ Ὁρλάνδος θεώρησε ὅτι πρόκειται γιά

Εἰκ. 16. Ἀνώνυμος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων. Λεπτομέρεια.

37. Βλ. Ἀκολουθία ἱερά τοῦ ὁσίου καί θεοφόρου πατρός ἡμῶν Χριστοδούλου τοῦ Θαυματουργοῦ, ἔκδοσις τρίτη ἢ προσετέθησαν ἡ Ὑποτύπωσις αὐτοῦ, ὁ ἐν πλάτει βίος, δύο ἐγκώμια καί διήγησις θαύματος αὐτοῦ. Ἔκδ. Κυρίλλου Ἱεροδιακόνου Βοΐνη, Ἀθήνησιν 1884, σ. 66-67. Ἡ προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Νείλου περιλαμβάνεται στό νεότερο στρώμα ζωγραφικῆς τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου.

38. Ὁρλάνδος, σ. 138-139, πίν. 30. Κόλλιας, Τοιχογραφίες, εἰκ. 22 (Ἀβιβος).

39. Synaxarium EC, στ. 225. Janin, Eglises, σ. 80.

40. G. Millet, Le Monastère de Daphni, Paris 1899, εἰκ. 47 (σχέδιο μέ τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα).

41. Menologio, σ. 183. Γιά τοὺς τρεῖς ἁγίους βλ. LChrI 6 (1974), στ. 465-466.

42. Ὁρλάνδος, σ. 163, πίν. 10β, 12α, 43 καί 45α. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 14 καί 16.

43. Synaxarium EC, στ. 674-676. Janin, Eglises, σ. 354-358.

44. E. Diez καί O. Demus, Byzantine Mosaics in Greece: Daphni and Hosios Lucas, Cambridge, Mass., 1931, σχέδιο μέ τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα. Γιά τόν ἅγιο Μώκιο βλ. καί LChrI 8 (1976), στ. 21.

45. Ὁρλάνδος, σ. 162, πίν. 10α, 12β, 42 καί 45β. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 14 καί 15.

46. Ὁ.π.

47. Εὐστρατιάδης, Ἀγιολόγιον, σ. 350.

διακόνους⁴⁸. Ὡστόσο, ἡ ἐνδυμασία τους εἶναι ἐκείνη πού χαρακτηρίζει τίς παραστάσεις τῶν ἱατρῶν ἁγίων. Ἡ ἴδια ἐνδυμασία χαρακτηρίζει στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου καί τοὺς ἁγίους Μαρκιανό καί Μαρτύριο πού ἦσαν νοτάριοι⁴⁹. Ἐπειδὴ τὰ φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τῶν δύο αἰνιγματικῶν ἁγίων στό παρεκκλήσιο τῆς Πάτμου μοιάζουν πολύ μέ ἐκεῖνα πού παρατηροῦνται στίς προσωπογραφίες τῶν δύο μαρτύρων στό Μηνολόγιο τοῦ Βατικανοῦ, μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ ἴδιοι αὐτοὶ ἅγιοι περιλαμβάνονται καί στό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου. Ὁ Μαρκιανός καί ὁ Μαρτύριος ἦσαν φοιτητές καί γραμματεῖς τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Παύλου τοῦ Ὁμολογητῆ τόν 4ο αἰώνα, στά χρόνια τοῦ Ἀρειανοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίου. Ἐπειδὴ ὁ πατριάρχης δέν δεχόταν νά ἐπικοινωνεῖ μέ τοὺς Ἀρειανούς, ἐξορίσθηκε ἀπό τόν αὐτοκράτορα στήν Ἀρμενία ὅπου καί πνίγηκε ἀπό ὁπαδούς αὐτῆς τῆς αἵρεσης. Τότε καί γιὰ τήν ἴδια αἰτία θανατώθηκαν οἱ δύο γραμματεῖς του στήν Κωνσταντινούπολη. Ἐτάφησαν στήν περιοχή τοῦ Δευτέρου, ὅπου ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀνήγειρε ναό στή μνήμη τους. Ἐδῶ γινόταν ἡ σύναξη στίς 25 Ὀκτωβρίου⁵⁰. Σύμφωνα μέ τήν Ἑρμηνεία, οἱ δύο μάρτυρες παριστάνονται νέοι κρατώντας καλαμάρια⁵¹. Μέ πολύ μικρό γένι καί μαλλιά μέ ἐλαφροὺς κυματισμούς ὅπως καί στήν Πάτμο εἰκονίζονται στό Μηνολόγιο τοῦ Βατικανοῦ. Οἱ δύο μάρτυρες περιλαμβάνονται σπάνια στό εἰκονογραφικά προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, στόν ψηφιδωτό διάκοσμο τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης⁵². Δέν γνωρίζω ἀπεικονίσεις τους μέ τὰ κιβωτίδια πού κρατοῦν στήν Πάτμο. Τό ὅτι αὐτά θυμίζουν στή μορφῇ τῇ λιβανωτίδα πού βαστάζουν οἱ διάκονοι ἴσως ἀπηχεῖ παλαιά παράδοση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ ἕνας ἀπό αὐτούς ἦταν ὑποδιάκονος καί ὁ ἄλλος ψάλτης καί ἀναγνώστης τῶν θείων γραφῶν⁵³. Στό ἐσωρράχιο τοῦ μεγάλου τόξου τοῦ βόρειου τοίχου εἰκονίζονται τρεῖς ἅγιοι (Εἰκ. 25-27), πού χωρὶς ἀμφιβολία ἀποτελοῦν τριάδα μέ κοινὴ ἑορτή. Ὁ μεσαῖος ἀποδίδεται στηθαῖος σέ κύκλο στό κλειδί τοῦ τόξου καί εἶναι, σύμφωνα μέ τὴ σωζόμενη ἐπιγραφή, ὁ ἅγιος Ἰσμαήλ⁵⁴. Οἱ δύο σύντροφοί του, δηλαδή ὁ Μανουήλ καί ὁ Σαβέλ, πού εἶναι ὁλόσωμοι, παριστάνονται στό ἀνατολικό καί τὸ δυτικὸ μισό τοῦ τόξου, ἀντίστοιχα. Ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου στό ἀνατολικὸ μισό τοῦ τόξου σώζεται τὸ γράμμα Ν, πού ἐνισχύει τὴν ταύτιση μέ τὸν Μανουήλ. Καί οἱ τρεῖς ἅγιοι φέρουν τὴν πολυτελῆ ἐνδυμασία πού χαρακτηρίζει τοὺς μάρτυρες, ἀφοῦ ἄλλωστε κρατοῦν μέ τὸ ἕνα χέρι σταυρό. Οἱ ὁλόσωμες μορφές ξεχωρίζουν μέ τίς ἰδιότυπες λωρίδες ἀπὸ ὕφασμα πού τυλίζουν τὰ πόδια τους, ἐνῶ οἱ κνήμες καλύπτονται μέ στενὸ πλεκτὸ ὕφασμα, στοιχεῖα καί τὰ δύο

πού διακρίνουν τīs παραστάσεις προσώπων τὰ ὁποῖα κατάγονταν ἀπὸ τὴν ᾽Ανατολή (π.χ., οἱ τρεῖς Μάγοι καὶ ὁ Δανιήλ)⁵⁵. Οἱ ᾽Ισμαήλ, Μανουήλ καὶ Σαβέλ ἐορτάζονται μαζί στίς 17 Ιουνίου⁵⁶. ᾽Ήσαν ἀδελφοὶ Πέρσες Χριστιανοὶ πού ἀγωνίσθηκαν κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας τὴν ἐποχὴ τοῦ ᾽Ιουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη καὶ ἀποκεφαλίσθηκαν γιὰ τὴ δράση τους. ᾽Η σύναξη τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τους γινόταν στό μαρτύριό τους στήν Κωνσταντινούπολη, τό ὁποῖο βρισκόταν κοντά σέ ἐκεῖνο τοῦ προφήτη ᾽Ελισσαίου. Ὅπως συμβαίνει γενικότερα μέ τὴν ἐπιλογή τῶν ἀγίων στό παρεκκλήσιο τῆς Πάτμου, οἱ τρεῖς αὐτοὶ μάρτυρες ἀπὸ τὴν Περσία περιλαμβάνονται πολύ σπάνια στά προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, στίς τοιχογραφίες τοῦ ᾽Αγίου ᾽Ανδρέα στήν Καστοριά, τοῦ 15ου αἰῶνα⁵⁷.

Στό μέτωπο τοῦ μεγάλου βόρειου τόξου διατάσσονται ἑννέα συνολικά στηθάρια ἀγίων πού ἀπεικονίζουν τοὺς ᾽Επτὰ Παῖδες ἐν ᾽Εφέσῳ (Εἰκ. 26, 28-30 καὶ 46)⁵⁸ καὶ στίς ἄκρες τοὺς ἀγίους ᾽Ερμυλο καὶ Στρατόνικο (Εἰκ. 31), ὅπως ἀποκαλύπτουν οἱ ἐπιγραφές μέ τὰ ὀνόματα γιὰ τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς ἀγίους αὐτοὺς. Γιὰ μιά ἀκόμη φορά διαπιστώνεται ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ παρεκκλησίου, ἀφοῦ οἱ ᾽Επτὰ Παῖδες ἐν ᾽Εφέσῳ σπάνια περιλαμβάνονται στόν ζωγραφικό διάκοσμο τῶν βυζαντινῶν ναῶν. Σύμφωνα μέ τὴν παράδοση, οἱ ᾽Επτὰ Παῖδες (κατὰ μίαν ἐκδοχὴ ποιμένες), πού ζοῦσαν στά χρόνια τοῦ Δεκίου, ὁδηγήθηκαν μπροστά στόν Ρωμαῖο αὐτοκράτορα γιὰ νά ἀπολογηθοῦν ἐπειδὴ εἶχαν καταγγελεῖ ὡς Χριστιανοί. ᾽Εκεῖνοι ζήτησαν λί-

48. ᾽Ορλάνδος, σ. 162, πίν. 10, 42-44. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 14-16.

49. Menologio, σ. 137.

50. Synaxarium EC, στ. 161-162. Janin, Eglises, σ. 377-378.

51. ᾽Ερμηνεία, σ. 158.

52. ᾽Α. Ξυγγόπουλος, ᾽Η ψηφιδωτὴ διακόσμησης τοῦ ναοῦ τῶν ᾽Αγίων ᾽Αποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 33. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῶν δύο ἀγίων βλ. ὁ.π., σ. 48-49. ᾽Επίσης LChrl 7 (1975), στ. 493.

53. Γιὰ τίς πηγές βλ. Ξυγγόπουλος, ὁ.π., σ. 48.

54. ᾽Ορλάνδος, σ. 163, πίν. 46. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 14 καὶ 18.

55. ᾽Ορλάνδος, σ. 163-164, πίν. 47α, β. Οἱ δύο αὐτοὶ ἄγιοι παρέμειναν ἀταύτιστοι ἀπὸ τὸν ᾽Ορλάνδο καὶ τὸν Κόλλια. Γιὰ ἀπεικονίσεις τους βλ. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 14 καὶ 17.

56. Synaxarium EC, στ. 753-754. Janin, Eglises, σ. 322.

57. Σ. Πελεκανίδης, Καστορία. Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 167α καὶ β. Γιὰ τοὺς τρεῖς ἀγίους βλ. LChrl 7 (1975), στ. 486-487.

58. ᾽Ορλάνδος, σ. 165-166, πίν. 10, 11, 48, 50 καὶ 51. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 14-16. Κόλλιας, Τοιχογραφίες, εἰκ. 20-21.

Εἰκ. 17. ᾽Ανώνυμος ἐπίσκοπος ᾽Ιεροσολύμων.

Εἰκ. 18. ᾽Αγιος Θεόδουλος.

Εἰκ. 19. "Ἅγιοι Μαρκανός(;) καὶ Νήφων.

γο χρόνο γιὰ νά ἀπαντήσουν καί, ἀφοῦ μοίρασαν τὰ ὑπάρχοντά τους στοὺς πτωχοὺς, κατέφυγαν στὰ ὄρη καί κλείσθηκαν σέ ἓνα σπήλαιο. "Όταν ἀνακάλυψε τό κρησφύγετό τους ὁ Δέκιος διέταξε νά φραγεῖ ἡ εἴσοδος τοῦ σπηλαίου. "Υστερα ἀπὸ δύο αἰῶνες, τὴν ἐποχὴ τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ, ὅταν αἵρετικοὶ ἀμφισβητοῦσαν τὸ δόγμα τῆς Ἀναστάσεως, οἱ Ἑπτὰ Παῖδες βγήκαν ἀπὸ τὸ σπήλαιο σάν νά εἶχαν ξυπνήσει ἀπὸ ὕπνο καί ἔτσι ἔδωσαν ἀπτό παράδειγμα γιὰ τὴ μέλλουσα ἀνάσταση τῶν νεκρῶν. Ἡ λατρεία τῶν Ἑπτὰ Παίδων, πού ἑορτάζονται στίς 22 Ὀκτωβρίου⁵⁹, γνώρισε μεγάλη διάδοση στήν Ἀνατολή καί στή Δύση μέ πρωταρχικό κέντρο τὴν Ἔφεσο⁶⁰. Παραστάσεις τους περιλαμβάνονται στὰ Ψαλτήρια μέ παρασελίδια εἰκονογράφηση, ἥδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα, καί λίγο ἀργότερα στὸ Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου⁶¹, ἐνῶ καί πάλι ἐντοπίζονται κυρίως σέ σχετικὰ μεγάλο ἀριθμὸ εἰκόνων ἀπὸ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, σπάνια ὅμως περιλαμβάνονται στὰ προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν. Στὰ λιγοστά γνωστά παραδείγματα οἱ νεαροὶ ἀπεικονίζονται βυθισμένοι σέ ὕπνο, συνήθως μέσα σέ σπήλαιο, ὅπως, λόγου χάριν, στίς τοιχογραφίες τῆς Ἀγίας Σοφίας στήν Ἀχρίδα, τοῦ 11ου αἰῶνα⁶², καί τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ροδιᾶς κοντά στήν Ἄρτα, τοῦ 13ου αἰ-

Εἰκ. 20. "Ἅγιοι Μώκιος καὶ Μαρτύριος(;).

ῶνα⁶³. Πολύ σπανιότερα ἀποδίδονται στή μνημειακὴ ζωγραφικὴ οἱ Ἑπτὰ Παῖδες ὡς αὐτόνομες προσωπογραφίες, ὅπως στήν Πάτμο. Τό μόνο ἄλλο παράδειγμα πού γνωρίζω περιλαμβάνεται στίς τοιχογραφίες τῆς Ἀγίας Βαρβάρας στὸ Soğanli τῆς Καππαδοκίας (ἀρχές 11ου αἰ.)⁶⁴. Καί στίς δύο περιπτώσεις τὰ ὀνόματα τῶν Ἑπτὰ Παίδων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν κάποιες διαφορές στίς πηγές, ἀναγράφονται πλάι στίς προσωπογραφίες τους. Στήν Πάτμο διατηροῦνται οἱ ἐπιγραφές μέ τὰ ὀνόματα τῶν Ἀντωνίνου, Μαρτιανοῦ, Διονυσίου, Ἐξακουσιδιανοῦ, Μαξιμιλιανοῦ καί Ἰωάννη. Ἡ σύνδεση τῆς ἱστορίας τῶν Ἑπτὰ Παίδων μέ τὴν Ἔφεσο, τό σπουδαιότερο κέντρο λατρείας τῶν ἁγίων αὐτῶν, πρέπει νά ἔπαιξε κάποιον ρόλο γιὰ τὴν παρουσία τους στὸ πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου, ἀφοῦ μέ αὐτὴ τὴ μικρασιατικὴ πόλη συνδέεται στενά ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος.

Στοὺς ὁμολογητὲς τῆς πίστεως ἀνήκουν οἱ Ἑρμυλος καί Στρατόνικος (Εἰκ. 31), ἡ συζυγία τῶν ἁγίων πού πλαισιώνει τοὺς Ἑπτὰ Παῖδες ἐν Ἐφέσῳ στὰ ἄκρα τοῦ μετώπου τοῦ κεντρικοῦ τόξου τοῦ βόρειου τοῖχου⁶⁵. Ἡ καταγωγή τῶν δύο φίλων πού μαρτύρησαν ἐπὶ Λικινίου δέν εἶναι γνωστὴ. Ὁ Ἑρμυλος ἦταν διάκονος. Μετά ἀπὸ βασανιστήρια, τοὺς ἔριξαν στὸν πο-

Εικ. 21. "Άγιοι Σαμωνᾶς καί "Αβιβος.

ταμό "Ιστρο ὅπου καί πέθαναν. Ἡ σύναξη τήν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τους στίς 13 Ἰανουαρίου γινόταν στόν εὐκτήριο οἶκο τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ πού βρισκόταν στήν Ὁξεία, στή Φιρμούπολη καί στή Σπουδαίου, ὅπως ἀναφέρει τό Συναξάριο τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁶⁶. Πάλι στήν περίπτωσή τους διαπιστώνουμε τήν παρουσία στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου ἁγίων πού πολύ σπάνια ἐμφανίζονται στόν ζωγραφικό διάκοσμο τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ὅπως, γιά παράδειγμα, στίς τοιχογραφίες τοῦ 14ου αἰῶνα στόν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Πλάτσα⁶⁷. Ὅπως καί μέ τίς ὑπόλοιπες ἁγιογραφικές προσωπογραφίες στό παρεκκλήσιο, πρόκειται γιά ἁγίους πού περιλαμβάνονται συχνά στή εἰκονογραφημένα Μηνολόγια τοῦ Συμεῶν Μεταφραστή καί στή Συναξάρια, παραδείγματος χάριν, στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου⁶⁸.

Στό ἐσωρράχιο τοῦ τόξου ἐπάνω ἀπό τήν ἀρχική θύρα ἐπικοινωνίας τοῦ παρεκκλησίου μέ τόν κυρίως ναό τοῦ καθολικοῦ, στόν βόρειο τοῖχο (Εἰκ. 26), διατηροῦνται οἱ ὁλόσωμες μορφές δύο νεαρῶν μαρτύρων πού δέν εἶναι εὐκόλο νά ταυτισθοῦν⁶⁹. Ὁ ἅγιος στό δυτικό μισό τοῦ τόξου κρατάει μέ τό δεξιό χέρι σταυρό καί μέ τό ἀριστερό κλειστό εἰλητῆριο.

Στόν νότιο τοῖχο καί ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπό τίς προσω-

59. Synaxarium EC, στ. 155-156.

60. Βλ. E. R. F. Miltner, Das Cömeterium der sieben Schläfer (Forschungen in Ephesos, Österr. Arch. Institut), Band IV, Heft 2, Wien 1937. Cf. Foss, Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City, Cambridge 1979, σ. 42-45. Γιά τή λατρεία καί τήν εἰκονογραφία τῶν Ἑπτὰ Παίδων ἐν Ἐφέσῳ βλ. ἐπίσης LChrl 8 (1976), στ. 344-348.

61. Γιά μιὰ πρώτη ἀπεικόνιση τοῦ θέματος σέ Ψαλτήριο, βλ. M. V. Šepkina, Miniaturi Chludovskoj Psaltiri, Moskva 1977, φ. 29r. Γιά τή μικρογραφία μέ τήν ἴδια παράσταση στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου βλ. Menologio, σ. 133.

62. V. J. Djurić, The Church of St. Sophia in Ohrid, Beograd 1963, σ. V, πίν. 40.

63. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, Ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ροδιάς, ABME B' (1936), σ. 144-145, εἰκ. 13.

64. Jerphanion, Cappadoce, Texte, II, 1, σ. 317-321, Planches, III, πίν. 188, I, 190 καί 191, I.

65. Ὁρλάνδος, σ. 164-165, πίν. 49α, β.

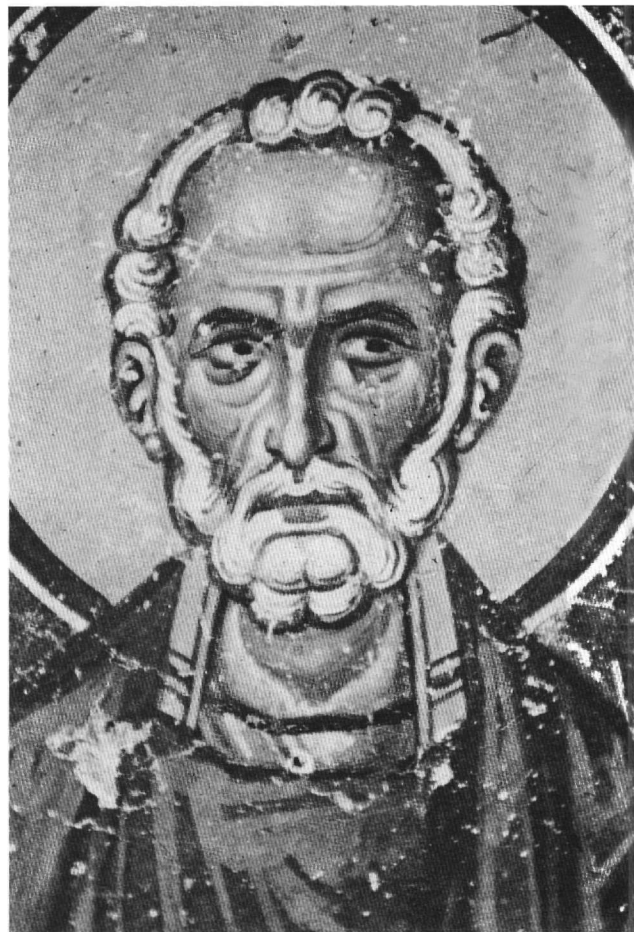
66. Synaxarium EC, στ. 387.

67. Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τῆς Μάνης (ἐκδόση Τραπεζῆς Ἀττικῆς), Ἀθήνα 1975, σ. 31, 52. Γιά τήν εἰκονογραφία τῶν δύο ἁγίων βλ. LChrl 6 (1974), στ. 168.

68. Menologio, σ. 314.

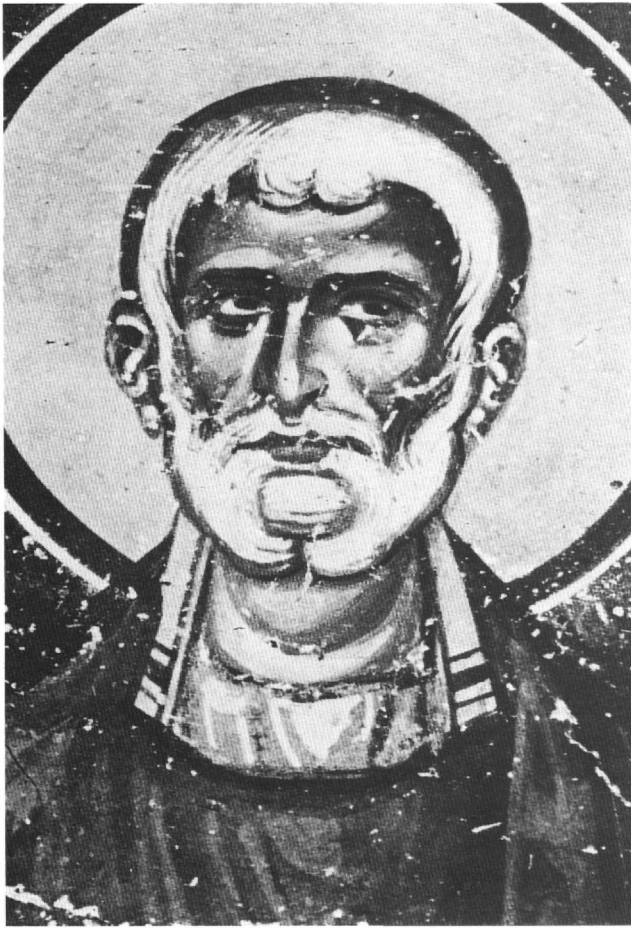
69. Ὁρλάνδος, σ. 170-171, πίν. 56α καί β. Ἀπό παραδρομή ἀναφέρεται ἐδῶ ὅτι οἱ δύο αὐτοί ἅγιοι εἰκονίζονται στό ἐσωρράχιο τοῦ νότιου τόξου. Σωστή εἶναι ἡ ἐνδειξη γιά τή θέση τῶν ἁγίων στό Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 3 (σχέδιο μέ τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα).

πογραφίες των ιεραρχών της εκκλησίας των Ἱεροσολύμων ὑπῆρχε σειρά ἀπὸ στηθάρια ἁγίων μέσα σέ ἐφαπτόμενους κύκλους. Ἀπὸ αὐτά διατηροῦνται σήμερα σέ ἄνιση κατάσταση πέντε καὶ πολύ μικρό τμήμα τοῦ κύκλου γιὰ ἓνα ἕκτο ἀγιογραφικό πορτραῖτο πρὸς τὰ δυτικά. Τὰ στηθάρια διατάσσονται δεξιά καὶ ἀριστερά ἀπὸ τὴν τοξωτή θύρα εἰσόδου στὸν νότιο τοῖχο. Τὰ τρία στηθάρια πρὸς τὰ ἀνατολικά παριστάνουν τὸν ὁσιο Ξενοφῶντα (Εἰκ. 32) ἀνάμεσα στοὺς γιούς του, τὸν Ἀρκάδιο (Εἰκ. 48) πρὸς τὰ ἀριστερά καὶ τὸν Ἰωάννη πρὸς τὰ δεξιά⁷⁰. Ὁ Ξενοφῶν ἦταν συγκλητικός ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Ἡ στροφή του στὸν μοναχισμό εἶχε σχέση μέ τὴν πρωτοβουλία του νὰ στείλει τοὺς δύο γιούς του νὰ σπουδάσουν νομικά στὴ Βηρυτό. Ὅταν ἔμαθε ὅτι ναύαγησαν, ἔφυγε μέ τὴ σύζυγό του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη πρὸς ἀναζήτησή τους. Τοὺς βρῆκαν στὰ Ἱεροσόλυμα ὅπου αὐτοὶ εἶχαν ἐν τῷ μεταξύ γίνει μοναχοί, καὶ τότε οἱ γονεῖς ἀσπάσθηκαν ἐπίσης τὸν μοναχισμό. Ὅλοι τους προχώρησαν τόσο πολὺ στὴν ἄσκησι τῆς ἀρετῆς, ὥστε ἔκαναν συνεχῶς θαύματα. Ἡ μνήμη τους ἑορτάζεται στίς 26 Ἰανουαρίου⁷¹. Πάλι πρόκειται γιὰ ἁγίους πού συναντοῦμε σπάνια στὰ εἰκονογραφικά προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν⁷² ἀλλὰ συχνότερα σέ ἱστορημένα Μηνολόγια τοῦ Συμεῶν Μεταφραστῆ καὶ Συναξάρια. Στὸ Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου, γιὰ παράδειγμα, εἰκονίζονται μαζί καὶ τὰ τέσσερα μέλη τῆς οἰκογένειας⁷³. Ὅπως καὶ στὴ μικρογραφία τοῦ Μηνολογίου, ἔτσι καὶ στὸ παρεκκλήσιο τῆς Πάτμου φέρουν μοναχικά ἐνδύματα. Ὁ σταυρός πού κρατοῦν στὸ χέρι δὲν φανερώνει ὅτι μαρτύρησαν, πράγμα πού δὲν συνέβη ἄλλωστε, ἀλλὰ ὅτι ἦσαν ὁμολογητὲς τῆς πίστεως σύμφωνα μέ μιὰ γνωστή σύμβαση πού ἰσχύει καὶ σέ ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου⁷⁴. Ὁ ὁσιος Ναθαναὴλ⁷⁵, πού εἰκονίζεται πλάι στοὺς ὁσίους Ἀρκάδιο, Ξενοφῶντα καὶ Ἰωάννη, ἐκπροσωπεῖ τὴν τάξη τῶν ἀσκητῶν τῆς ἐρήμου. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Παλλάδιος, ὁ ἅγιος αὐτός, πού ἔζησε στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα, πέρασε 37 χρόνια μέσα στὸ κελί του⁷⁶. Εἶχε εἰρηνικά τέλη καὶ ἡ μνήμη του ἑορτάζεται στίς 27 Νοεμβρίου⁷⁷. Ὁ ἐπόμενος μοναστικός ἅγιος, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μέ ἐπιγραφή, εἶναι ὁ Ἰωαννίκιος ὁ ἐν Ὀλύμπῳ⁷⁸. Ἡ πλούσια δράση του, πού τοποθετεῖται στὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας, εἶναι γνωστή ἀπὸ δύο ἐκτενεῖς Βίους καὶ μία σύνοψη τοῦ Βίου του ἀπὸ τὸν Συμεῶν Μεταφραστῆ⁷⁹. Στὸ ἐνεργητικὸ του ἐγγράφεται κυρίως ἡ βαθιὰ ἄσκησι τῆς ἀρετῆς πού ἐξασφάλισε στὸν ἅγιο μεγάλη φήμη, ὥστε νὰ προταθεῖ σέ αὐτὸν νὰ καταλάβει τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν ὁποῖο ὁμως ἀρνήθηκε. Ὁ Ἰωαννίκιος ὁ μέγας ὁ ἐν Ὀλύμπῳ τῆς Βιθυνίας εἶχε εἰρηνικά τέλη

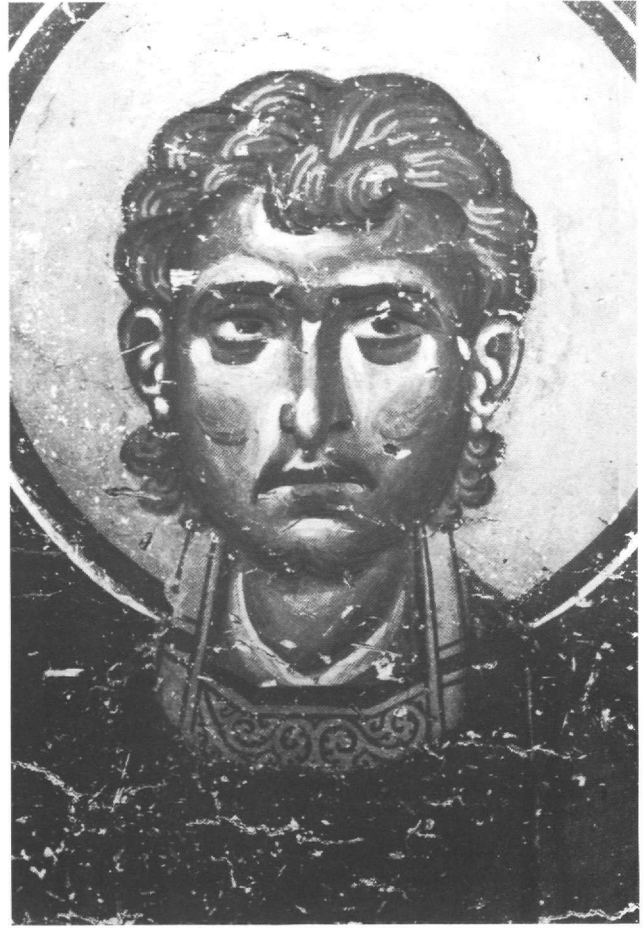

Εἰκ. 22. Ἅγιος Νήφων. Λεπτομέρεια.

σέ βαθύτατο γῆρας καὶ ἡ σύναξι τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς του στίς 3 Νοεμβρίου γινόταν στὴ Μονὴ τῶν Καλιστράτου στὴν Κωνσταντινούπολη⁸⁰. Πορτραῖτο τοῦ ἁγίου αὐτοῦ περιλαμβάνεται στὰ ψηφιδωτά τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά⁸¹ καὶ στὸ Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου⁸². Ἡ παρουσία τῆς προσωπογραφίας του στὸ παρεκκλήσιο τῆς Πάτμου ἐξηγεῖται καὶ ἀπὸ τὴ στενὴ σχέση πού εἶχε μέ τὴν περιοχὴ τοῦ Ὀλύμπου στὰ πρῶτα χρόνια τῆς πνευματικῆς του πορείας ὁ ὁσιος Χριστόδουλος, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ μιὰ κώμη τῆς Βιθυνίας, κοντὰ στὴ Νίκαια⁸³. Σῴζεται ἐν μέρει τὸ στηθάριο ἐνὸς ἀκόμη ἁγίου στὴν ἴδια ζώνη. Ἐξάλλου, ἐπτά ἢ, τὸ πιθανότερο, ἐννέα στηθάρια ἁγίων εἶχαν ἀπεικονισθεῖ στὸ μέτωπο τοῦ νότιου τόξου ἀπέναντι ἀπὸ τὰ ἐννέα στηθάρια ἁγίων τοῦ βόρειου τοῖχου. Ἀπὸ αὐτά σώζονται σέ ἄνιση διατήρηση τὰ τρία πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ὁ πρῶτος ἅγιος εἶναι ὁ Γόρδιος, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἐπιγραφή μέ τὸ ὄνομά του (ΓΟΡΔΙΟΣ)⁸⁴. Ὁ ἅγιος αὐτός ἀπὸ τὴν Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας εἶχε στρατιωτικὸ

Εἰκ. 23. "Αγιος Μώκιος. Λεπτομέρεια.

Εἰκ. 24. "Αγιος Μαρτύριος(:). Λεπτομέρεια.

ἄξιωμα ἐπὶ βασιλείας τοῦ Λικινίου, ἀλλὰ ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ κατέφυγε στὰ ὄρη, πρώτη ἔνδειξη τῆς στροφῆς του πρὸς τὸν Χριστιανισμό. Θανατώθηκε ὅταν ἐπέστρεψε μιά μέρα στὴν πόλη καὶ κήρυξε τὴν πίστη στὸν Χριστὸ ἐμπρὸς σέ πλῆθος κόσμου πού εἶχε συγκεντρωθεῖ στό θέατρο. Ἡ μνήμη του ἐορτάζεται στίς 3 Ἰανουαρίου⁸⁵. Πρόκειται γιὰ ἕναν ἅγιο πού περιλαμβάνεται πολὺ σπάνια στὰ εἰκονογραφικά προ-

the Martyr, Washington, D.C., 1950.

75. Ὁρλάνδος, σ. 170, πίν. 55β.

76. Palladio, La storia Lausiaca. Introduzione di Christina Mohrmann, Testo critico e commento e cura di G. J. M. Bartelink, Traduzione di M. Babchies (Fondazione Lorenzo Valla), Vicenza 1985³, σ. 64-70, κεφ. 16, 1-6 (τοῦ κειμένου).

77. Synaxarium EC, στ. 261-262 (Synaxaria Selecta). Γιὰ τὸν ἅγιο βλ. καὶ LChrI 8 (1976), στ. 31.

78. Ὁρλάνδος, σ. 170, πίν. 55γ.

79. Βλ. F. Halkin, BHG II, Bruxelles 1957 (SubsHag, ἀριθ. 8a), σ. 55.

80. Synaxarium EC, στ. 189 καὶ 190 (Synaxaria Selecta). Γιὰ τὸν ἅγιο βλ. καὶ LChrI 7 (1975), στ. 198-199.

81. Diez καὶ Demus, ὁ.π. (ὑπόσημ. 44), σχέδιο μέ τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα.

82. Menologio, σ. 158.

83. Βλ. Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρός ἡμῶν Χριστοδούλου συγγραφείς παρὰ Ἰωάννου τοῦ Ἱερωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου, ἔκδ. Βοῖνη (βλ. ὑπόσημ. 37), σ. 115.

84. Ἡ ταῦτιση ἐγίνε γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Π. Βοκοτόπουλο στὴν ἀνακοίνωσή του μέ τίτλο «Πατμιακά παραλειπόμενα» στό Συμπόσιο γιὰ τὰ 900 χρόνια τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου (Σεπτέμβριος 1988).

85. Synaxarium EC, στ. 367.

70. Ὁρλάνδος, σ. 169-170, πίν. 54 καὶ 55α. Κόλλιας, Τοιχογραφίες, εἰκ. 23.

71. Synaxarium EC, στ. 423-424.

72. Ὁ Ἀρκάδιος μέ μοναχικὴ ἐνδυμασία καὶ σταυρὸ στό χέρι περιλαμβάνεται στίς σωζόμενες τοιχογραφίες σέ ἕνα ἀπὸ τὰ στρώματα ζωγραφικῆς στὴν Ἐπισκοπὴ Κισσάμου Κρήτης, τό ὁποῖο μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ γύρω στό 1200. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν συνάδελφο Μιχάλη Ἀνδριανάκη. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ ὁσίου Ξενοφῶντος καὶ τῆς οἰκογένειάς του βλ. LChrI 8 (1976), στ. 633.

73. Menologio, σ. 351.

74. Γιὰ τὴν ταῦτιση τῶν ὁμολογητῶν μέ τοὺς μάρτυρες βλ. E. E. Malone, The Monk and the Martyr. The Monk as the Successor of

γράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν⁸⁶, ἀλλὰ ἀπαντᾷ στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου⁸⁷.

Ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτική γιά τήν ἀφιέρωση τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου θά ἦταν ἡ τοιχογραφία στό ἐσωτερικό τύμπανο τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου ἐπάνω ἀπό τή θύρα στή νότια πλευρά. Ἡ τοιχογραφία πού σώζεται σήμερα ἀνήκει στό στρώμα τοῦ 18ου αἰῶνα καί παριστάνει μιά ἀγία.

Τέσσερις ἀκόμη ἀγιογραφικές προσωπογραφίες εἶχαν ἐνταχθεῖ στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου τῆς Πάτμου, ὅλες στά πτερύγια τοῦ σταυροθολίου στό κεντρικό τμήμα τῆς θολωτῆς ὀροφῆς (Εἰκ. 2). Ἀπό αὐτές διατηροῦνται σέ ἄριστη κατάσταση ἐκεῖνες πού βρίσκονται στό νοτιοανατολικό καί στό βορειοδυτικό πτερύγιο καί ταυτίζονται μέ τούς ἀγίους Ἐπίμαχο καί Ἀρέθα ἀντίστοιχα, σύμφωνα μέ τίς ἐπιγραφές. Σώζεται ἐν μέρει καί τό στηθάριο τοῦ ἀνώνυμου ἀγίου μέ κοντά ἄσπρα μαλλιά στό βορειοανατολικό πτερύγιο ἐνῶ ἔχει ἐξαφανισθεῖ τό τέταρτο πορτραῖτο στό νοτιοδυτικό πτερύγιο τοῦ σταυροθολίου.

Ὁ Ἐπίμαχος, πού φέρει ἐνδυμασία βυζαντινοῦ ἀξιωματοῦχου καί κρατάει σταυρό στό δεξί χέρι⁸⁸, εἶναι ἴσως ὁ ἅγιος μέ τό ἴδιο ὄνομα πού καταγόταν ἀπό τήν περιοχή τοῦ Πηλυνσίου ὄρους κοντά στήν Ἀλεξάνδρεια. Ἡ δευτέρη ἐναλλακτική πρόταση εἶναι ὅτι ἔχουμε ἐδῶ τόν ὁμώνυμο ἅγιο ἀπό τή Ρώμη⁸⁹. Ὑπῆρξαν καί οἱ δύο θερμοί ὁμολογητές τῆς πίστεως στά πρώιμα χριστιανικά χρόνια καί γιά τοῦτο μαρτύρησαν. Καί οἱ δύο ἐορτάζονται στίς 31 Ὀκτωβρίου⁹⁰. Ὁ Ἐπίμαχος εἰκονίζεται σέ δύο καππαδοκικές ἐκκλησίες, στό Keledzlar, τοῦ 10ου αἰῶνα, καί στό Munchil Kilise⁹¹, ἀλλά συχνότερα εἰκονίζεται σέ ἱστορημένα Μηνολόγια τοῦ Συμεῶν Μεταφραστῆ καί σέ Συναξάρια, ὅπως στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου⁹².

Ἀπό τό ἄλλο μέρος ὁ ἅγιος Ἀρέθας (Εἰκ. 33)⁹³, πού ἐορτάζεται στίς 24 Ὀκτωβρίου, ἀνήκει στούς μεγαλομάρτυρες⁹⁴. Ἕνας ἀπό τούς προύχοντες στήν πόλη Νεγρά τῆς Αἰθιοπίας ἔζησε στά χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστίνου. Ὁ ἅγιος εἶχε πρωταγωνιστικό ρόλο στόν πόλεμο ἀνάμεσα στόν Χριστιανό βασιλιά τῆς Αἰθιοπίας Ἐλεσβαάν καί τόν Ἑβραῖο βασιλιά τῆς Ὀμηρίτιδος. Στήν ἐκστρατεία τοῦ τελευταίου ἐναντίον τῆς Νεγρᾶς πολλοί Χριστιανοί ἔχασαν τή ζωή τους καί ἀνάμεσα σέ αὐτούς καί ὁ γηραιός Ἀρέθας πού στήριζε τούς ὑπολοίπους στήν πίστη καί τούς προέτρεψε στό μαρτύριο. Ἡ σύναξη τήν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς του γινόταν στήν Κωνσταντινούπολη, στόν ναό τῆς Θεοτόκου στά Πρωτασίου. Προσωπογραφία τοῦ ἀγίου Ἀρέθα περιλαμβάνεται μερικές φορές στά προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ἰδιαίτερα κατά τήν ὑστεροβυζαντινή περίοδο, ὅπως, γιά παράδειγμα, στό Πρωτάτο τοῦ Ἀγίου Ὁρους⁹⁵, ἀλλά περιέχεται

συχνότερα στά ἱστορημένα Μηνολόγια τοῦ Συμεῶν Μεταφραστῆ καί στά Συναξάρια, παραδείγματος χάρι, στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου⁹⁶.

Οἱ ἅγιοι τοῦ παρεκκλησίου κατανέμονται στό ἐκκλησιαστικό ἔτος μέ τή συχνότητα πού σημειώνεται στά εἰκονογραφικά προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν, δηλαδή ἡ ἐκπροσώπηση εἶναι πληρέστερη γιά τούς μῆνες Ὀκτώβριο, Νοέμβριο, Δεκέμβριο καί Ἰανουάριο, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι μῆνες ἐκπροσωποῦνται μέ ἐλάχιστους ἀγίους ἢ ἀκόμη καί μέ κανέναν. Στούς ἀγίους τοῦ Ὀκτωβρίου μποροῦν νά ἐνταχθοῦν: οἱ Λουκιανός καί Σαβίνος(;) στίς 15, οἱ Ἑπτὰ Παῖδες ἐν Ἐφέσῃ στίς 22, ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος στίς 23, ὁ Ἀρέθας στίς 24, οἱ Μαρκιανός(;) καί Μαρτύριος(;) στίς 25, καί ὁ Ἐπίμαχος στίς 31. Γιά τόν Νοέμβριο ἔχουμε: τόν Ἰωαννίκιο στίς 3, τούς Γουρία, Σαμωνᾶ καί Ἀβιβο στίς 15 καί τόν Ναθαναήλ στίς 27. Τόν Δεκέμβριο ἐορτάζουν: ὁ Νήφων στίς 23 καί ὁ πρωτομάρτυς Στέφανος στίς 27. Τόν Ἰανουάριο ἐορτάζουν: ὁ Γόρδιος στίς 3, οἱ Ἑρμυλος καί Στρατόνικος στίς 13, ὁ Θεόδουλος (υἱός τοῦ ὁσίου Νεῖλου τοῦ Σιναΐτου;) στίς 11 καί οἱ ἅγιοι Ξενοφῶν, Ἀρκάδιος καί Ἰωάννης στίς 26. Τέλος, στίς 11 Μαΐου ἐορτάζεται ὁ Μώκιος καί στίς 17 Ἰουνίου ἔχουν κοινή ἐορτή οἱ ἅγιοι Ἰσμαήλ, Μανουήλ καί Σαβέλ. Ἐάν ἐξαίρεσουμε τούς ἐπισκόπους Ἱεροσολύμων (χωρίς νά περιλάβουμε τόν Ἰάκωβο τόν Ἀδελφόθεο), ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν ἁγίων στό παρεκκλήσιο περιλαμβάνεται στά Συναξάρια, ὅπως στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου, καί στά Μηνολόγια τοῦ Συμεῶν Μεταφραστῆ. Πρόκειται ὥστόσο γιά ἀνατολικούς συνήθως ἀγίους πού —μέ λίγες ἐξαιρέσεις— δέν εἶχαν ἐξασφαλίσει σημαντική λατρεία στήν Κωνσταντινούπολη. Μολονότι ἡ ἀρχή τοῦ Βίου τους στά λειτουργικά εἰκονογραφημένα χειρόγραφα πού ἀναφέρθηκαν παρουσιάζει ἀρκετά συχνά παραστάσεις τῶν ἁγίων αὐτῶν, δέν ἀκολουθεῖται ἐνιαία ἀντιμετώπιση, δηλαδή ἄλλοτε ἔχουμε πορτραῖτο τοῦ ἀγίου καί ἄλλοτε τό μαρτύριό του⁹⁷. Ἐτσι δέν φαίνεται πιθανόν οἱ ἀγιογραφικές προσωπογραφίες τοῦ παρεκκλησίου νά εἶχαν ὡς πρότυπο ἕνα ἱστορημένο χειρόγραφο τῆς κατηγορίας αὐτῆς.

Ὅπως ἔγινε φανερό ἀπό τήν περιγραφή τῶν ἀγιογραφικῶν προσωπογραφιῶν στό παρεκκλήσιο, αὐτές ἀνήκουν στίς τάξεις τοῦ κλήρου, τῶν μαρτύρων καί τῶν ἀσκητῶν. Ἀπό τίς σαράντα ἐννέα σωζόμενες παραστάσεις καί σύμφωνα μέ τήν ἐνδυμασία τους, ἔχουμε δεκατρία πορτραῖτα ἐπισκόπων (στά ὁποῖα μέ βεβαιότητα μποροῦν νά προστεθοῦν ἕνα ἢ καί δύο ἀκόμη), τρία πρεσβυτέρων καί δύο διακόνων· οἱ προσωπογραφίες τῶν μοναχῶν εἶναι ἔξι καί τῶν μαρτύρων εἴκοσι πέντε. Ἐάν λάβουμε ὑπόψη ὅτι οἱ μάρτυρες ἐμφανίζονται συνήθως κατά ὁμάδες μέ βάση τήν κοινή ἐορτή τους

(π.χ. οἱ Ἑπτὰ Παῖδες ἐν Ἐφέσῳ), ἡ ἔμφαση στήν παρουσία μεμονωμένων συνήθως προσωπογραφιῶν ἐκπροσώπων τοῦ κλήρου, καί μάλιστα ἐπισκόπων, στό σπουδαιότερο, τουλάχιστον ὡς πρός τήν κλίμακα καί τή θέση, παρεκκλήσιο τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς, ἀποκτᾶ ιδιαίτερη σημασία. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τήν ὑποτονική παρουσία μοναχῶν στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα. Τό μοναχικό ἰδεῶδες τῆς ἡσυχίας ἔχει δώσει τή θέση του στήν προβολή μᾶς ἄλλης ιδιότητος, αὐτῆς τοῦ λειτουργοῦ τῆς ἐκκλησίας. Τό φαινόμενο αὐτό μπορεῖ νά βρεῖ ἐξήγηση, ὅπως πιστεύουμε, μέσα ἀπό τήν ἀφιέρωση τοῦ παρεκκλησίου στόν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Λεόντιο Β΄. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, γίνεται σαφές ὅτι ἡ ἐπιλογή τῶν ἁγίων στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου δέν εἶναι ἀντιπροσωπευτική γιά τά ἀγιογραφικά πορτραῖτα πού συναντοῦμε στούς βυζαντινοὺς ναοὺς. Λείπουν ὄχι μόνον σημαντικοί ἐκπρόσωποι ἄλλων κατηγοριῶν, κυρίως ἐκείνων πού δέν ἀνήκουν στίς τάξεις τοῦ κλήρου, ἀλλά καί οἱ περισσότεροι εἰκονιζόμενοι ἅγιοι ἀπό τίς τάξεις τῶν κληρικῶν καί τῶν ἀσκητῶν δέν εἶναι οἱ πιό γνωστοί καί ἀγαπητοί στά προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν. Χωρίς νά παραβλέπουμε τήν πιθανή πρόθεση νά ἀποφευχθεῖ ἡ ἐπανάληψη προσωπογραφιῶν σημαντικῶν ἁγίων πού θά εἶχαν ἴσως περιληφθεῖ στό πρόγραμμα τοῦ κυρίως ναοῦ καί τοῦ νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ, εἶναι φανερό ὅτι οἱ ἅγιοι τοῦ παρεκκλησίου παρουσιάζουν πολλὰ κοινά στοιχεῖα στή βιογραφία τους. Ὅλοι εἶχαν ἐντυπωσιακές ἐπιδόσεις στίς πνευματικές ἀσκήσεις καί ἀνάλωσαν τή ζωή τους στήν καταπολέμηση τῆς εἰδωλολατρείας καί τῶν αἱρέσεων καί στή διάδοση τῆς Βίβλου. Εἶναι εὐλόγο

86. Στίς τοιχογραφίες τοῦ Belli Kilise τῆς Καππαδοκίας τό ὄνομα ΓΟΡΔΙΟΣ ἔχει γραφεῖ δίπλα σέ ἕναν ἅγιο ἀπό τοὺς Σαράντα Μάρτυρες, τόν Γοργόνιο. Jerphanion, Cappadoce, Texte, II, I, σ. 276. Γιά τήν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου βλ. LChrI 6 (1974), στ. 418-419.

87. Menologio, σ. 282.

88. Ὁρλάνδος, σ. 149-150, πίν. 31.

89. Ὁ.π., σ. 150.

90. Synaxarium EC, στ. 181-184.

91. Jerphanion, Cappadoce, Texte, I, σ. 211; Texte, II, σ. 375.

92. Menologio, σ. 148. Γιά τόν ἅγιο βλ. καί LChrI 6 (1974), στ. 153-154.

93. Ὁρλάνδος, σ. 151-153, εἰκ. 99. Κόλλινας, Πάτμος, εἰκ. 2.

94. Synaxarium EC, στ. 159-161.

95. G. Millet, Monuments de l'Athos, Paris 1927, πίν. 56.3.

96. Menologio, σ. 135. Γιά τόν ἅγιο Ἀρέθα βλ. καί LChrI 5 (1973), στ. 242-243.

97. Εὐχαριστῶ τή συνάδελφο Nancy Ševčenko πού εἶχε τήν καλοσύνη νά κάνει προσιτές σέ ἐμένα τίς σημειώσεις της σχετικά μέ τήν ἀπεικόνιση τῶν ἁγίων τοῦ παρεκκλησίου στά ἱστορημένα Μηνολόγια τοῦ Συμεῶν Μεταφραστῆ καί στά Συναξάρια.

Εἰκ. 25. Ἅγιος Μανουήλ.

νά συσχετισθεί τό φαινόμενο αυτό μέ τό θρησκευτικό κλίμα πού επικρατοῦσε στόν 12ο αἰώνα, περίοδο πού σφραγίσθηκε ἀπό έντονο προβληματισμό σχετικά μέ τόν κίνδυνο γιά τήν επικράτηση αἱρέσεων⁹⁸. Ὡστόσο, ἡ ἐπιλογή ἁγίων μέ τή συγκεκριμένη δραστηριότητα προδίδει ἀσφαλῶς καί τίς προσωπικές προτιμήσεις ἐκείνου πού εἶχε τήν εὐθύνη γιά τή συγκρότηση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος. Ἐπειδή ἡ ἐπιλογή αὐτή, σύμφωνα πάντοτε μέ τήν ἀποψή μας, ἔγινε μέ κριτήριο τήν ἀντιστοιχία πού παρουσίαζε ὁ βίος τῶν ἁγίων αὐτῶν μέ τά βιογραφικά στοιχεῖα τοῦ Λεοντίου, ἀποκτᾶ καί ἕνα πιό ἐξειδικευμένο νόημα. Δέν πρέπει νά παραβλέπουμε ἄλλωστε ὅτι ἀπό ἰδιοσυγκρασία, θεολογική κατάρτιση καί λόγω τῆς ιδιότητάς του ὡς ἐξόριστου πατριάρχη Ἱεροσολύμων στήν Κωνσταντινούπολη, ὁ Λεόντιος, ὅπως θά ἰδοῦμε, πῆρε μέρος σέ συζητήσεις γύρω ἀπό τά καυτά θεολογικά ζητήματα τῆς ἐποχῆς του.

Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου χαρακτηρίζεται ἀπό τήν παντελῆ ἀπουσία ἁγίων οἱ ὁποῖοι ἔχουν συσχετισθεῖ ἀπό τή βυζαντινὴ θεολογία μέ τήν Παναγία καί τόν θεμελιώδη ρόλο της στήν Ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου. Συγκεκριμένα, δέν ἀπεικονίζονται ἐκπρόσωποι τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀλλά καί ὕμνωδοί τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου ἢ ἄλλα πρόσωπα πού ἔχουν συνδεθεῖ μέ τήν Παναγία. Ἐπίσης λείπουν

Εἰκ. 26. "Ἅγιοι βόρειου τόξου.

Εἰκ. 27. "Ἅγιος Ἰσμαήλ.

Εἰκ. 28. "Ἅγιος Μαρτιανός (ἕνας ἀπό τοὺς Ἑπτὰ Παῖδες ἐν Ἐφέσῳ) Λεπτομέρεια.

Εἰκ. 29. "Ἅγιος Διονύσιος (ἕνας ἀπό τοὺς Ἑπτὰ Παῖδες ἐν Ἐφέσῳ). Λεπτομέρεια.

Εἰκ. 30. "Ἅγιος Μαξιμιλιανός (ἕνας ἀπό τοὺς Ἑπτὰ Παῖδες ἐν Ἐφέσῳ). Λεπτομέρεια.

καί ἐκεῖνα τά πρόσωπα πού θά ὑπογράμμιζαν μέ τήν παρουσία τους τό δεητικό περιεχόμενο τοῦ προγράμματος, ἐννοιολογική παράμετρο, μᾶλλον ἀπαραίτητη γιά τό πρόγραμμα ἑνός παρεκκλησίου πού θά εἶχε ἀφιερωθεῖ στήν Παναγία. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἔρχεται νά στηρίξει τό συμπέρασμα στό ὁποῖο ὁδηγεῖ ἡ ἐπιλογή τῶν ἁγίων στό παρεκκλήσιο, ὅτι δηλαδή τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα δέν εἶναι δυνατόν νά εἶχε συγκροτηθεῖ γιά ἕνα παρεκκλήσιο πού θά ἀφιερωνόταν στήν Παναγία.

Βεβαίως ἡ προνομιακή θέση πού ἔχει δοθεῖ στόν ἅγιο Ἰάκωβο τόν Ἀδελφόθεο ἀλλά καί σέ μιά πλειάδα ἐκπροσώπων τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, πού ἐμφανῶς δεσπόζουν ὅλων τῶν ὑπολοίπων ἁγιογραφικῶν

98. Βλ., π.χ., R. Browning, *Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries, Past and Present* 69 (1975), κυρίως, σ. 18-19.

27

28

29

30

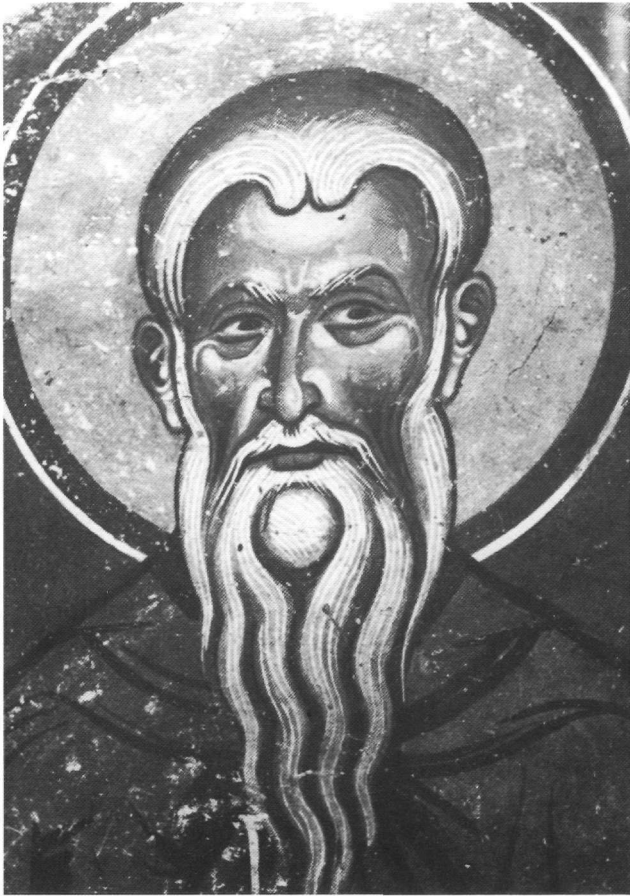

πορτραίτων, οδηγεί μοιραία στην προσωπικότητα του όσιου Λεοντίου, καθηγουμένου της Μονής της Πάτμου και πατριάρχη Ἱεροσολύμων, προσωπικότητα μέ ξεχωριστή ἀκτινοβολία, πού εἶχε ξεπεράσει τά ὅρια τοῦ νησιοῦ καί τῆς ἐπιρροῆς τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου. Τό πρόβλημα, ὅπως ἐμφανίζεται τώρα, εἶναι νά προσδιορισθεῖ αὐτή ἀκριβῶς ἡ σχέση τοῦ Λεοντίου μέ τό παρεκκλησίιο τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου. Στήν περίπτωση πού ὑποτεθεῖ ὅτι ὁ Λεόντιος ἦταν ὁ κτήτωρ τοῦ παρεκκλησίου, τότε πρέπει νά ἀποσαφηνισθεῖ σέ ποιόν ἅγιο ἦταν ἀφιερωμένο καί, τό σπουδαιότερο, ἐάν οἱ ἱστορικές μαρτυρίες ἐνισχύουν ἀνάλογη ὑπόθεση. Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα, ὅπως τονίσθηκε παραπάνω, δέν συνηγορεῖ γιά τήν ἀφιέρωση τοῦ παρεκκλησίου στήν Παναγία, ἐνῶ, ὅπως θά ἰδοῦμε σέ λίγο, τά βιογραφικά στοιχεῖα τοῦ Λεοντίου καί ἡ ἱστορία τῆς μονῆς, σέ συνδυασμό μέ τά ἐντυπωσιακά ἔργα στόν τομέα τῆς τέχνης πού πραγματοποιήθηκαν στή μονή αὐτή τήν περίοδο, ἐλαχιστοποιοῦν τίς πιθανότητες γιά μιὰ ἐνδεχόμενη χορηγία ἀπό τό μέρος τοῦ ἱεράρχη αὐτοῦ. Ἀπομένει νά ἐξετασθεῖ μέ προσοχή καί ἡ δεύτερη ἐναλλακτική πρόταση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Λεόντιος ὑπῆρξε ὁ ἐπώνυμος ἅγιος τοῦ παρεκκλησίου, τό ὁποῖο κτίσθηκε καί εἰκονογραφήθηκε μέ πρωτοβουλία τοῦ Ἀρσενίου, πνευματικοῦ τέκνου τοῦ Λεοντίου καί διαδόχου του στήν ἡγουμενία τῆς μονῆς. Γιά τήν πρόταση αὐτή συνηγοροῦν τό περιεχόμενο τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος καί οἱ ἱστορικές μαρτυρίες, κυρίως ἐκεῖνες πού περιέχονται στόν Βίο τοῦ όσιου Λεοντίου, ὅπως θά ἰδοῦμε σέ λίγο. Ὑπογραμμίσθηκε ἤδη ὅτι ἡ προσεκτική ἐπισκόπηση τῆς βιογραφίας τῶν ἁγίων πού περιλαμβάνονται στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου, ἀκόμη καί ἐκεῖνων οἱ ὁποῖοι δέν ἐμπίπτουν στήν ὁμάδα τῶν ἱεραρχῶν τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, οδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι καί αὐτή ἡ ἐπιλογή ἔγινε μέ κριτήριο τίς ἐμφανεῖς ἀντιστοιχίες πού παρουσιάζουν τά βιογραφικά στοιχεῖα αὐτῶν εἰδικά τῶν ἁγίων μέ τή ζωή καί τή δράση τοῦ όσιου Λεοντίου. Περισσότερο εὐγλωττες καί ἀπό τίς ἀγιογραφικές προσωπογραφίες γιά μιὰ ἀπάντηση στό ζήτημα πού ἔχει τεθεῖ εἶναι οἱ σκηνές, ἕνας παράταιρος συνδυασμός ὁ ὁποῖος ἀπαιτεῖ εἰδικότερη διερεύνηση. Μέ μοναδική ἐξαίρεση τά τέσσερα στηθάρια ἁγίων στά ἰσάριθμα περυγία τοῦ σταυροθολίου στό κεντρικό τμήμα, γιά τά ὁποῖα ἔγινε λόγος παραπάνω, ὁλόκληρη ἡ θολωτή ὀροφή τοῦ παρεκκλησίου καί τό τύμπανο τῆς δυτικῆς καμάρας εἶχαν καλυφθεῖ μέ σκηνές ἀπό τή δημόσια δράση τοῦ Χριστοῦ, ὅλα Θαύματα μέ μόνη ἴσως ἐξαίρεση τήν εἰσαγωγική σκηνή τοῦ κύκλου πού εἰκονίζει τή Συνομιλία τοῦ Χριστοῦ μέ τή Σαμαρείτιδα. Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά τονισθεῖ πώς

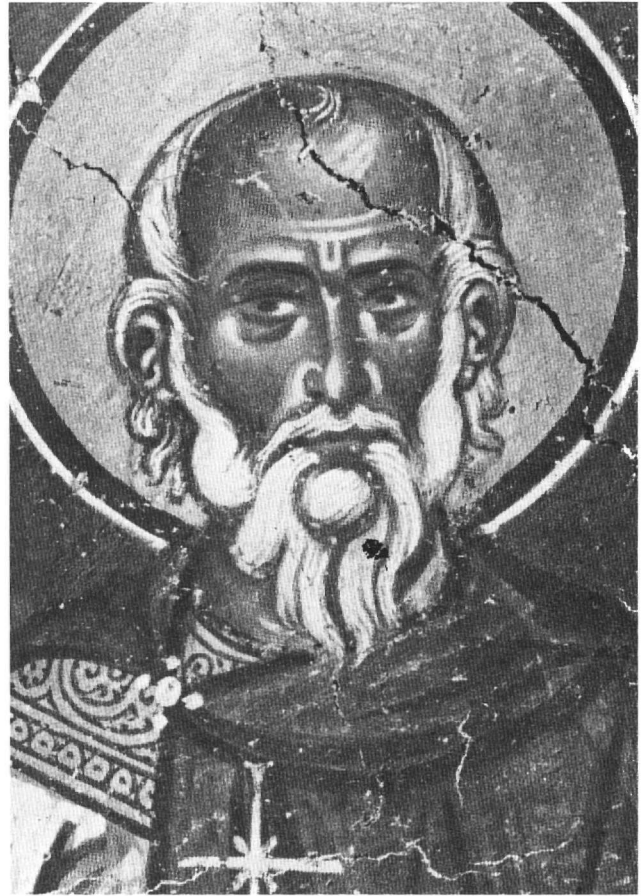

Εἰκ. 31. Ἅγιος Στρατόνικος. Λεπτομέρεια.

δέν εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι τό στηθάριο τῆς Παναγίας ἀπεικονίζόταν στήν πεπλατυσμένη ἐπιφάνεια πού δημιουργοῦν οἱ ἀμβλυμένες ἀκμές τοῦ σταυροθολίου, ὑπόθεση πού ἐνίσχυσε ἡ παρουσία στηθαρίου τῆς Παναγίας στήν ἴδια θέση ὅταν ξαναζωγραφήθηκε τό παρεκκλησίιο τό 1745⁹⁹. Χωρίς νά ὑπολογίσουμε τά τέσσερα γωνιακά περυγία στά ὁποῖα εἰκονίζονταν ἰσάριθμα στηθάρια ἁγίων, ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τοῦ σταυροθολίου εἶχε καλυφθεῖ ἐξ ὁλοκλήρου μέ δύο σκηνές Θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ. Θά ἦταν παράδοξο σέ μιὰ θολωτή ὀροφή τό κεντρικό στηθάριο τῆς Παναγίας νά τό πλαισιώναν σκηνές Θαυμάτων καί ὄχι παραστάσεις ἀγγέλων, προφητῶν ἢ ἄλλων ἁγίων. Οἱ σκηνές τοῦ κύκλου πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἦσαν ἀρχικά ἐννέα, ὅπως μπορούμε μέ ἀρκετή βεβαιότητα νά συμπεράνουμε ἀπό τίς σωζόμενες συνθέσεις καί τίς διαθέσιμες ἐπιφάνειες στίς περιοχές τῆς ὁλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τῶν σκηνῶν. Ἀσφαλές κριτήριο γιά τόν ὑπολογισμό εἶναι καί ἐκεῖνο τῆς συμμετρίας πού τηρεῖται σχολαστικά στόν διάκοσμο τοῦ παρεκκλησίου. Ἀναλυτικότερα, ἔχουμε τέσσερις σκηνές

Είκ. 32. "Αγιος Ξενοφῶν. Λεπτομέρεια.

Είκ. 33. "Αγιος Ἀρέθας.

στήν ανατολική καμάρα επάνω από τό ιερό, δύο σκηνές στο σταυροθόλιο, στο κεντρικό τμήμα, άλλες δύο στή δυτική καμάρα καί μία στο τύμπανο τῆς ἴδιας καμάρας (βλ. Είκ. 2). Ἀπό τίς σκηνές τῆς ανατολικῆς καμάρας οἱ τρεῖς εἶχαν ἤδη ἀναγνωρισθεῖ ἀπό τόν Ὁρλάνδο. Στο ἀνατολικότερο τμήμα τοῦ βορινοῦ μισοῦ εἰκονίζεται ἡ Συνομιλία τοῦ Χριστοῦ μέ τή Σαμαρείτιδα (Είκ. 36)¹⁰⁰, πού ἀναφέρεται μόνο στο Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη (4, 5-42) καί ἀποτελεῖ τήν περικοπή πού διαβάζεται στή Λειτουργία τῆς πέμπτης Κυριακῆς μετά τό Πάσχα. Στο ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ νότιου μισοῦ τῆς ἴδιας καμάρας, διατηρεῖται ἐν μέρει ἡ Ἰαση τοῦ Παραλυτικοῦ κοντά στήν Προβατική Κολυμβήθρα τῆς Βηθεσδα, στά Ἱεροσόλυμα (Είκ. 37)¹⁰¹, ἕνα ἀπό τά Θαύματα πού πραγματοποίησε ὁ Χριστός τό Σάββατο καί γιά τόν λόγο αὐτό προκάλεσε τήν ὀργή τῶν Ἰουδαίων. Τό Θαῦμα, πού ἀναφέρει πάλι μόνον ὁ Ἰωάννης (5, 1-15), εἶναι τό θέμα τῆς περικοπῆς ἡ ὁποία διαβάζεται στή Λειτουργία τῆς τέταρτης Κυριακῆς μετά τό Πάσχα. Ἡ σκηνή πλάι στήν Ἰαση τοῦ Παραλυτικοῦ στο νότιο μισό τῆς ανατολικῆς καμάρας

εἶναι ἡ Ἰαση τοῦ ἐκ γενετῆς Τυφλοῦ στά Ἱεροσόλυμα (Είκ. 38)¹⁰², Θαῦμα πού πάλι πραγματοποίησε ὁ Χριστός ἕνα Σάββατο καί γι' αὐτό ἐπέσυρε τίς ἐπικρίσεις τῶν Ἰουδαίων. Τό Θαῦμα, πού ἀφηγεῖται μόνον ὁ Ἰωάννης (9, 1-38), ἀποτελεῖ τήν περικοπή ἡ ὁποία διαβάζεται στή Λειτουργία τήν ἕκτη Κυριακή μετά τό Πάσχα. Πρόκειται δηλαδή γιά τά ἐορτολογικά θέματα στίς τρεῖς ἐνδιάμεσες Κυριακές τοῦ Πεντηκοσταρίου, δηλαδή στήν περίοδο μετά τό Πάσχα καί πρίν ἀπό τήν Ἀνάληψη, πού ἀποκτᾷ ἐξαιρετική σημασία στή ζωή τῶν μοναχῶν, ἀφοῦ ὁ Χριστός, ὡς Θεάνθρωπος, μετά τήν Ἀνάστασή του, εἶναι ἀκόμη στή γῆ κοντά στοὺς ἀνθρώπους. Στο Θαῦμα τοῦ Παραλυτικοῦ ὁ Χριστός ἐμφανίζεται ὡς ἰατρός ψυχῶν καί σωμάτων, ἐνῶ στόν διάλογό του μέ τή Σαμαρείτιδα ὁ Χριστός βρίσκει εὐ-

99. Ὁρλάνδος, σ. 150.

100. Ὁ.π., σ. 143-145, πίν. 8 καί 32. Κόλλιαν, Πάτμος, εἰκ. 7. Κόλλιαν, Τοιχογραφίες, εἰκ. 17-19.

101. Ὁρλάνδος, σ. 146-147, πίν. 1, 9β καί 33.

102. Ὁ.π., σ. 147-149, πίν. 9α καί 34. Κόλλιαν, Πάτμος, εἰκ. 10. Κόλλιαν, Τοιχογραφίες, εἰκ. 16.

καιρία νά ἀποκαλύψει τίς πιό ὕψηλές ἀλήθειες, τήν ιδιότητά του ὡς Μεσσία, τόν τρόπο τῆς ἀληθινῆς λατρείας, τή δροσιστική δύναμη τῆς χάριτός του. Τέλος, στό Θαῦμα τοῦ ἐκ γενετῆς Τυφλοῦ ὁ Χριστός ἐμφανίζεται καί πάλι ὡς τό φῶς τοῦ κόσμου, ἐκεῖνος πού χαρίζει τό αἶσθητό, ἀλλά καί τό πνευματικό φῶς τῆς θεογνωσίας¹⁰³. Ἡ ἐξαιρετική σημασία τῶν περικοπῶν αὐτῶν, σέ συνδυασμό μέ τήν ἀνάγνωσή τους στή Λειτουργία τῶν τριῶν μέσων Κυριακῶν τοῦ Πεντηκοσταρίου, ἐξηγεῖ γιατί αὐτές εἰκονογραφήθηκαν μαζί καί μάλιστα στό ἱερό τοῦ παρεκκλησίου¹⁰⁴. Οἱ τρεῖς αὐτές περικοπές ἔχουν καί μιᾶ ἄλλη ἐσωτερική σχέση πού ἀνάγεται στό στοιχεῖο τοῦ νεροῦ, ἀφοῦ ἡ Θεραπεία τοῦ Παραλυτικοῦ γίνεται στήν Κολυμβήθρα τῆς Βηθεσδα, ἡ συνάντηση τοῦ Χριστοῦ μέ τή Σαμαρεῖτιδα κοντά στό Φρέαρ τοῦ Ἰακώβ στή Σαμάρεια, ὅπου ὁ Χριστός ζητεῖ νά πιεῖ νερό καί ὑπόσχεται στή Σαμαρεῖτιδα τό ὕδωρ τό ζῶν, ἐνῶ τό τρίτο Θαῦμα γίνεται μέ τό πτύσμα τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος προτρέπει τόν τυφλό νά νιφθεῖ στήν Κολυμβήθρα τοῦ Σιλωάμ¹⁰⁵. Θά ἰδοῦμε σέ λίγο ὅτι τό στοιχεῖο τοῦ νεροῦ ἐπανερχεται στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου, συγκεκριμένα στήν ἀλληγορική σύνθεση πού ἀπεικονίζει ἕναν ἱεράρχη ὡς «πηγή τῆς σοφίας». Ἴσως στό σημεῖο αὐτό χρειάζεται νά ἀναφερθεῖ ὅτι τό στοιχεῖο τοῦ νεροῦ ὡς μέσο θεραπείας ἀπό τόν ὄσιο Λεόντιο ἀναφέρεται συχνά καί στόν Βίο του, ὅπως θά φανεῖ πιό κάτω. Ἡ μισοκατεστραμμένη σκηνή ἀπέναντι ἀπό τήν Ἰαση τοῦ ἐκ γενετῆς Τυφλοῦ δέν ἔχει ταυτισθεῖ μέχρι τώρα¹⁰⁶, ἀλλά εἶναι σαφές ὅτι πρόκειται γιά τήν Ἰαση τῶν δύο Τυφλῶν πού ἀφηγεῖται μόνον ὁ Ματθαῖος (9, 27-31) καί ἀποτελεῖ τήν περικοπή πού διαβάζεται στή Λειτουργία τήν ἑβδομη Κυριακή μετά τήν Πεντηκοστή. Ἀπό τή σκηνή σώζονται μόνον οἱ μορφές τοῦ Χριστοῦ καί ἐνός ἀποστόλου ἀπό τό στήθος καί κάτω, καθώς καί τό κάτω μέρος τοῦ σώματος δύο ἀνδρικών μορφῶν καθισμένων ἐμπρός σέ βραχῶδες τοπίο μέ ραβδιά πλάι τους¹⁰⁷. Ἀπό τίς δύο σκηνές στό σταυροθόλιο σώζεται τό κάτω τμήμα ἐκείνης στή βόρεια πλευρά πού παριστάνει τήν Ἰαση τῶν Δέκα Λεπρῶν τήν ὁποία ἀναφέρει μόνον ὁ Λουκάς (17, 11-19)¹⁰⁸. Ἡ περικοπή αὐτή διαβάζεται στή Λειτουργία τῆς δωδέκατης Κυριακῆς μετά τήν Ὑψωση τοῦ Σταυροῦ. Ἀπό τό Θαῦμα στό νότιο τμήμα τοῦ σταυροθολίου σώζονται οἱ μορφές τοῦ Χριστοῦ καί ἐνός ἀποστόλου ἀπό τό στήθος καί κάτω¹⁰⁹. Ἀπό τίς δύο σκηνές τοῦ κύκλου τῶν Θαυμάτων πού εἰκονίζονταν στή δυτική καμάρα τοῦ παρεκκλησίου διατηρεῖται ἐν μέρει μιᾶ ἀνδρική μορφή μέ γυμνά πόδια. Τό πιθανότερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιά τήν Ἰαση τοῦ ξηράν ἔχοντος τήν χεῖρα, ἀπό τήν περικοπή τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου (12, 9-13), ἡ ὁποία διαβάζεται στή Λειτουργία τῆς Δευτέρας τῆς πέμπτης

Εἰκ. 34. Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Λεπτομέρεια.

ἑβδομάδας μετά τήν Πεντηκοστή. Τό Θαῦμα αὐτό τό πραγματοποιήσε ὁ Ἰησοῦς τό Σάββατο στή Συναγωγή καί γι' αὐτό κατηγορήθηκε ἀπό τοὺς Φαρισαίους. Ἡ τελευταία σκηνή ἀπό τόν κύκλο τῶν Θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ, στό τύμπανο τῆς δυτικῆς καμάρας, εἰκονίζει τήν Ἰαση τῆς Συγκυπτούσης στή Συναγωγή (Εἰκ. 39), πού ἀναφέρεται στό Εὐαγγέλιο τοῦ Λουκά (13, 10-17)¹¹⁰. Ἡ περικοπή αὐτή, πού ἐξιστορεῖ ἕνα ἀκόμη Θαῦμα τοῦ Χριστοῦ τήν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου, διαβάζεται στή Λειτουργία τῆς δέκατης Κυριακῆς μετά τήν Ὑψωση τοῦ Σταυροῦ. Ἡ σημασία πού ἔχει δοθεῖ στή σκηνή αὐτή στό παρεκκλήσιο ἀπαιτεῖ μιᾶ ἐξήγηση ἡ ὁποία πρέπει νά ἔχει σχέση μέ τήν ἐρμηνεία τοῦ Θαύματος σέ διάφορα κείμενα, ὅπως, γιά παράδειγμα, στήν Ὁμιλία γιά τή Θεραπεία τῆς Συγκυπτούσης ἀπό τόν Θεόκλητο, ἐπίσκοπο Φιλαδελφείας. Στήν Ὁμιλία θεωρεῖται ὅτι τό κύρτωμα τῆς γυναίκας ὀφειλόταν στό βάρος τῶν ἁμαρτιῶν της καί ἔτσι ἐπισημαίνεται ὁ λυτρωτικός ρόλος τοῦ Χριστοῦ πού μόνος αὐτός ἔχει τή δύναμη νά σώζει τοὺς ἁμαρτωλοὺς¹¹¹. Ἡ παρουσία ἐνός μεγάλου ἀριθμοῦ σκηνῶν μέ Θαύματα τοῦ Χριστοῦ, πού ἀποτελοῦν καί τόν μόνο εἰκονογραφικό κύ-

Εἰκ. 35. Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Λεπτομέρεια.

κλο στό παρεκκλήσιο, ἔχει ἐμφανῆ διδακτικό χαρακτήρα καί ταιριάζει ἀπόλυτα μέ τή μοναστική παράδοση. Μέσα ἀπό τίς παραστάσεις αὐτές οἱ μοναχοὶ διαπιστώνουν καθημερινά τόν λυτρωτικό ρόλο τοῦ Χριστοῦ, ἱατροῦ ψυχῶν καί σωμάτων, καί παίρνουν δύναμη γιά μεγαλύτερους ἀγῶνες στήν κατάκτηση τῆς ἀρετῆς.

Ὁ εἰκονογραφικός κύκλος τῶν Θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ ἀποτελεῖ μιά καινοτομία στά προγράμματα τοῦ 12ου αἰῶνα παίρνοντας συνήθως θέση σέ δευτερεύουσες ἐπιφάνειες τῶν βυζαντινῶν ναῶν¹¹². Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ὁ διάκοσμος τῆς Πάτμου ἀντανακλᾷ τίς προτιμήσεις τῆς ἐποχῆς. Τό ὅτι ὅμως ὁ μοναδικός κύκλος σκηνῶν πού ἔχει περιληφθεῖ στό εἰκονογραφικό πρό-

103. Γιά τό νόημα αὐτῶν τῶν εὐαγγελικῶν περικοπῶν βλ. Ἰ. Μ. Φουντούλης, Λογική λατρεία (ἐκδόση Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος), Ἀθήνα 1984², σ. 104-106.

104. Γιά ἕνα ἀκόμη παράδειγμα ἀπεικόνισης τῶν τριῶν Θαυμάτων στό ἱερό βλ. τίς τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ στό Θάρι Ρόδου, τοῦ 13ου αἰῶνα. Κόλλιας, Τοιχογραφίες, σ. 61. Ἡ ἐνταξη τῶν τριῶν αὐτῶν Θαυμάτων σέ μιά ομάδα μέ κριτήριο τήν ἐπίδραση τῆς Λειτουργίας παρατηρεῖται σέ πολλά ἄλλα βυζαντινά μνημεῖα. Βλ. σχετικά P. A. Underwood,

Some Problems in Programs and Iconography of Ministry Cycles, στο P. A. Underwood (ἐκδ.), The Kariye Djami, 4, Princeton, N. J., 1975, κυρίως σ. 257-262.

105. Βλ. Φουντούλης, ὁ.π., σ. 106-107. Ἐμφαση στό νερό ὡς τό κοινό στοιχεῖο τῶν τριῶν σκηνῶν στό παρεκκλήσιο δίνεται καί ἀπό τόν Κόλλια, Κόλλιας, Τοιχογραφίες, σ. 61. Παλαιά παράδοση συνδέει τά τρία Θαύματα μέ κριτήριο τόν συμβολισμό τοῦ νεροῦ σέ συσχετισμό μέ τή Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ καί τῆς λυτρωτικῆς τῆς σημασίας γιά τίς ἁμαρτίες τῶν ἀνθρώπων. Πρβλ. Underwood, ὁ.π., σ. 258-260.

106. Ὁρλάνδος, πίν. 1.

107. Ἡ ταύτιση γίνεται ἄνετα καί μέ βάση τήν εἰκονογραφική ὁμοιότητα πού ἔχουν οἱ δύο μορφές μέ τίς ἀντίστοιχες στή σκηνή τοῦ Θαύματος αὐτοῦ στά ψηφιδωτά τοῦ Monreale. Βλ. E. Kitzinger, I mosaici di Monreale, Palermo 1960, πίν. 71.

108. Ὁρλάνδος, σ. 150-151, πίν. 36β.

109. Ὁ.π., πίν. 36α.

110. Ὁ.π., σ. 153-154, πίν. 37. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 9.

111. Τά κείμενα τοῦ Θεολήπτου εἶναι ἀκόμη ἀδημοσίευτα. Στόν κώδικα Ottobonianus gr. 405 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, ἡ Ὁμιλία γιά τό Θαῦμα τῆς Συγκυπτούσης κατέχει τά φφ. 67ν ἕως 79r. Βλ. Thalia Gouma-Peterson, Christ as Ministrant and the Priest as Ministrant of Christ in a Palaeologan Program of 1303, DOP 32 (1978), σ. 213 ὑποσημ. 42. Εὐχαριστῶ τόν Δημήτρη Καλομοιράκη πού μοῦ ὑπέδειξε τήν Ὁμιλία αὐτή.

112. Πρβλ. Kitzinger, ὁ.π. (ὑποσημ. 107), σ. 30-31.

γραμμα του παρεκκλησίου αναφέρεται σέ Θαύματα του Χριστού που τονίζουν τον λυτρωτικό ρόλο του για τό σώμα καί τό πνεύμα αποτελεῖ κλειδί για νά κατανοήσουμε τό περιεχόμενο του προγράμματος. Αὐτός ὁ κύκλος δημιουργεῖ κατ' ἀρχήν εὐλογες ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τή σκοπιμότητά του σέ περίπτωση που τό παρεκκλήσιο εἶχε ἀφιερωθεί στήν Παναγία. Πῶς εἶναι δυνατόν νά ἀπεικονίζονται τά Θαύματα καί νά ἀπουσιάζει ἔστω τό Δωδεκάορτο, ὅπου ὁ ρόλος τῆς Παναγίας στήν Ἑνσάρκωση γίνεται ἐμφανής σέ ὁρισμένες τουλάχιστον σκηνές, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ καταληκτική σκηνή του κύκλου θά ἦταν, μέ ἀρκετή πιθανότητα, ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου; Ἀπό τό ἄλλο μέρος, εἶναι ἐπαρκής ἡ παρουσία μιᾶς μόνο σκηνῆς του θεομητορικοῦ κύκλου, τῶν Εἰσοδίων, για νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι τό παρεκκλήσιο εἶχε ἀφιερωθεί ἐξ ἀρχῆς στήν Παναγία;

Ἀπό τά σωζόμενα παραδείγματα ζωγραφικοῦ διακόσμου παρεκκλησίων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς που θά ἦταν δυνατόν νά συμβάλουν στήν ἀπάντηση σέ αὐτό τό ἐρώτημα τό μόνο που μπορεῖ νά ἀναφερθεῖ εἶναι κατά τή γνώμη μου τό παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στή Θεσσαλονίκη. Ἡ Θάλεια Γκούμα-Peterson προσδιόρισε μέ πολύ ἱκανοποιητικό τρόπο τοὺς λόγους για τοὺς ὁποίους τό παρεκκλήσιο αὐτό ἀφιερώθηκε τό 1302/3 σέ ἓνα μεγάλο ἀσκητή τῆς πρώτης ἐποχῆς καί ἀκόμη συσχέτισε σωστά τό περιεχόμενο του εἰκονογραφικοῦ προγράμματος μέ τόν τιμώμενο ἅγιο¹¹³. Ὁ ζωγραφικός διάκοσμος περιλαμβάνει τρεῖς κύκλους σκηνῶν, δηλαδή τό Δωδεκάορτο, ἓναν κύκλο μέ Θαύματα τοῦ Χριστοῦ καί ἓνα βιογραφικό κύκλο τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου. Ἡ προβολή τῶν Θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ στό παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου ἀποσκοπεῖ νά δείξει τήν ἀντιστοιχία που ὑπάρχει ἀνάμεσα στό θαυματουργό ἔργο τοῦ Χριστοῦ καί σέ ἐκεῖνο τοῦ ἁγίου¹¹⁴, ἀφοῦ ὁ Χριστός εἶναι τό μεγάλο πρότυπο μίμησης για κάθε ἀσκητή τῆς ἀρετῆς.

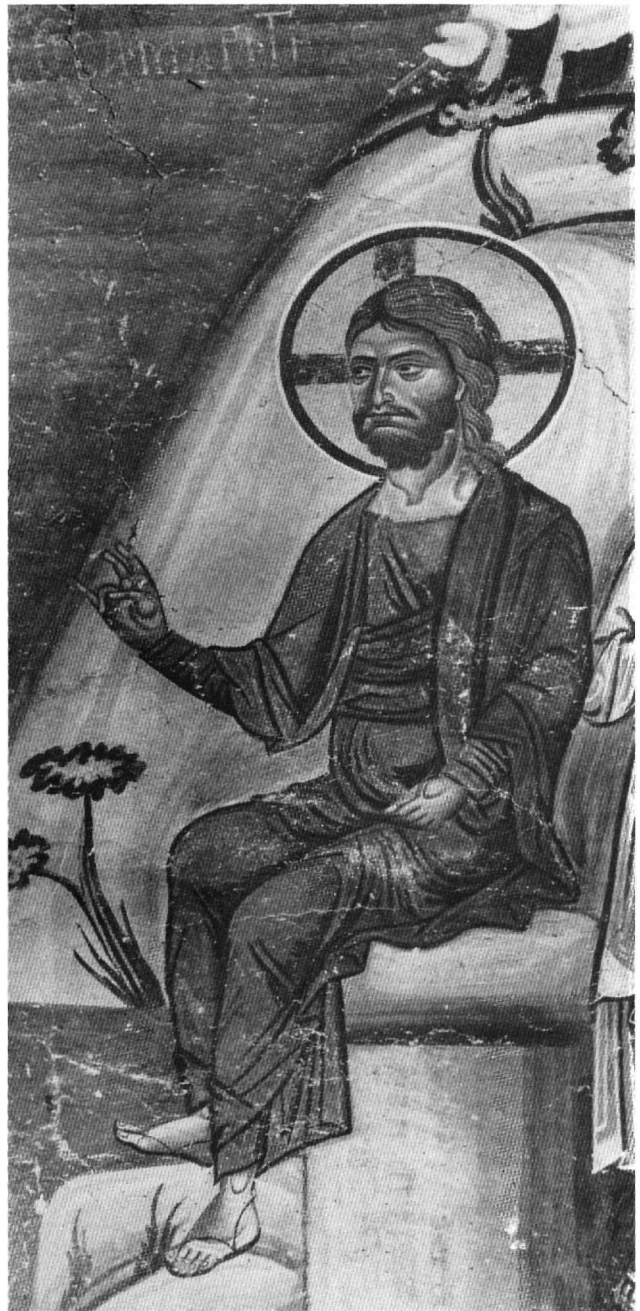
Κατά συνέπειαν εἶναι δυνατόν νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἀπεικόνιση Θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ καί στό παρεκκλήσιο τῆς Πάτμου σκοπὸ εἶχε νά προβάλλει τήν ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στή δράση τοῦ Χριστοῦ καί σέ ἐκεῖνη τοῦ ὁσίου Λεοντίου στόν τομέα τῆς διδασκαλίας καί τῶν θαυματουργῶν ἰάσεων, ἐφόσον ὁ Χριστός εἶναι τό μεγάλο πρότυπο για κάθε ἀληθινό Χριστιανό. Μία τέτοια ἀντιστοιχία στηρίζεται καί ἀπὸ τό γεγονός ὅτι πολλά θαύματα που ἀποδίδουν τά ἀγιολογικά κείμενα στοὺς ἁγίους συμπίπτουν μέ ἐκεῖνα τά ὁποῖα πραγματοποίησε ὁ Ἰησοῦς στήν ἐπίγεια ζωή του¹¹⁵. Ὡπως θά ἴδουμε σέ λίγο, ἡ ἀντιστοιχία αὐτή ἐνισχύεται καί ἀπὸ τή μαρτυρία τοῦ Βίου τοῦ Λεοντίου, ὅπου γίνεται λεπτομερὴς ἀναφορά σέ μιά ἀσυνήθιστα μεγάλη ποι-

κίλια θαυμάτων τοῦ ἁγίου, πολλὰ ἀπὸ τά ὁποῖα μάλιστα πραγματοποιήθηκαν στήν Παλαιστίνη. Στό παρεκκλήσιο τῆς Πάτμου ὁ κύκλος τῶν θαυμάτων ἀποτελεῖ ἐκπληκτικό παράλληλο στά ἀγιογραφικά πορτραῖτα που ἔχουν ἐπιλεγεῖ σέ τοῦτο τό πρόγραμμα. Ἡ δράση τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἁγίων, που παίρνουν σημαντική θέση στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα, στάθηκε παράδειγμα για τή δράση τοῦ Λεοντίου. Τό ὅτι ἓνας ἀδελφός τῆς μονῆς ἀξιώθηκε νά γίνει τό σκεῦος θείας ἐκλογῆς καί νά κατακτήσει τήν ἀγιότητα, ὥστε νά πάρει θέση κοντά στόν Χριστό καί τοὺς καταξιωμένους ὁμολογητὲς τῆς πίστεως τῆς πρώτης ἐποχῆς, προσφέρει ἓνα ἀμεσότερο πρότυπο πρὸς μίμησην. Ἡ ἐμφαση στοὺς ἱεράρχες τῶν Ἱεροσολύμων, πρωτοφανὴς για τά προγράμματα βυζαντινῶν ναῶν, ὅσο γνωρίζω, ὀδηγεῖ καί αὐτὴ μέ ἀκόμη μεγαλύτερη ἐμβέλεια στό πρόσωπο τοῦ ὁσίου Λεοντίου ὡς τοῦ ἁγίου στόν ὁποῖο εἶχε ἀφιερωθεί τό παρεκκλήσιο τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, τό ὁποῖο πολὺ ἀργότερα, για λόγους που θά προσπαθῆσουμε νά ἐξηγήσουμε πιὸ κάτω, δέχτηκε νέο ζωγραφικό διάκοσμο καί ἀφιερώθηκε τώρα πιά στήν Παναγία.

Μέ βάση τήν ἀρχὴ τῆς ἀντιστοιχίας μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ καί ἡ παρουσία τῆς μοναδικῆς σκηνῆς ἀπὸ τὸν βίو τῆς Παναγίας, τῶν Εἰσοδίων (Εἰκ. 34 καί 35)¹¹⁶, στόν νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ τοῦ παρεκκλησίου, μιά σκηνή που ἀσφαλῶς ἔχει στηρίξει ὡς ἓνα σημεῖο τήν ἄποψη ὅτι τό παρεκκλήσιο εἶχε ἀφιερωθεί ἀρχικά στήν Παναγία. Εἶναι κοινὸς τόπος ὅτι ἡ εἴσοδος τῆς Θεομήτορος στά ἅγια τῶν ἁγίων τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος στά Ἱεροσόλυμα ἔχει πολυσήμαντο περιεχόμενο, που θά ἐξηγοῦσε τήν ἀπεικόνισή της μόνης αὐτῆς ἀπὸ ὅλες τίς ἄλλες σκηνές τοῦ βίου τῆς Παναγίας στό παρεκκλήσιο, ἀλλὰ καί τήν παρουσία της στό ἱερό¹¹⁷. Μπορεῖ ἐπίσης νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἐορτὴ αὐτὴ ἔχει καί μιά ἐκκλησιολογικὴ θεολογικὴ διάσταση, ἀφοῦ ἡ Θεοτόκος εἶναι καί τύπος τῆς Ἐκκλησίας, ὅλων τῶν ἀνθρώπων, που μέ τή Σάρκωση τοῦ Θεοῦ Λόγου σέ αὐτὴν καί ἀπὸ αὐτὴν, ἔγιναν ναοὶ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος¹¹⁸. Μία τέτοια διάσταση θά συμπλήρωνε τὴ θεολογικὴ σημασία τῆς παρουσίας τῆς μνημειακῆς ἔνθρονος βρεφοκρατούσας Παναγίας ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καί Γαβριὴλ στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ Βήματος. Εἶναι δυνατόν ὥστόσο νά ἐνυπάρχει καί ἄλλη μιά ἐρμηνεία για τήν παρουσία τῆς σκηνῆς στό παρεκκλήσιο, ὅτι δηλαδή εἶχε ἐπιλεγεῖ ὡς μιά ἀπὸ τίς ἐλάχιστες σκηνές (ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν Θαυμάτων) στό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ ἓνα ἐκπληκτικό παράλληλο για τὴ θαυμαστὴ δράση τοῦ τιμώμενου ἁγίου. Αὐτὴ παίρνει σάρκα καί ὁστά ἀπὸ τὴ στιγμή που ὁ Λεόντιος ἐγκαταλείπει τὰ ἐγκόσμια καί ἀφιερώνεται στόν Θεό, δηλαδή ἀπὸ τὴ

στιγμή που επιλέγει τον δρόμο της ιεροσύνης. Για την επιλογή αυτή, ή οποία βεβαίως έχει καίρια άμεσότητα και επικαιρότητα για τους μοναχούς που εκκλησιάζονταν στον χώρο αυτό, ή αφιέρωση της Παναγίας στον ναό αποτελεί ένα σημαντικό πρότυπο. Όπως εξάλλου μάς πληροφορεί ο Βίος του Λεοντίου, ο όσιος είχε κατά κάποιον τρόπο επιλέξει μία μονή αφιερωμένη στην Παναγία για να καρεί μοναχός¹¹⁹, ενώ σέ άλλα σημεία του κειμένου αναφέρεται ή ιδιαίτερη λατρεία που έτρεφε ο άγιος στό πρόσωπο της Παναγίας¹²⁰, όπως άλλωστε και όλοι οί μοναχοί.

Η μνημειακή παράσταση της Φιλοξενίας του 'Αβραάμ (Εικ. 10)¹²¹ στό τύμπανο της ανατολικής καμάρας, επάνω ακριβώς από την ένθρονη βρεφοκρατούσα Παναγία και τους άρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ, δέν φαίνεται να προσφέρει σέ πρώτη όψη λαβή για ειδικότερο σχολιασμό, έπειδή πρόκειται για ένα θέμα εύχαριστιακό μέ αρκετά παράλληλα παραδείγματα στην ίδια ακριβώς θέση, έστω και σέ μεταγενέστερη εποχή¹²². Όστόσο, και σέ αυτή την περίπτωση μπορεί να αναζητηθεί ένας πιο εξειδικευμένος λόγος για την παρουσία της σκηνής στό παρεκκλήσιο, πάντοτε σέ σχέση μέ τον όσιο Λεόντιο, τον τιμώμενο άγιο του παρεκκλησίου, όπως υποστηρίζουμε. Η σκηνή αυτή από την Παλαιά Διαθήκη (Γένεσις, 18, 1-15) από ένωρίς, όπως είναι γνωστό, έγινε τό σύμβολο της 'Αγίας Τριάδος¹²³. Στίς παραστάσεις του θέματος αυτού ο συμβολισμός φανερώνεται από την επιγραφή που τό συνοδεύει, σύμφωνα μέ παραδείγματα τουλάχιστον από τον 11ο αιώνα και έξης¹²⁴. Όπως προκύπτει από τίς πηγές, ο Λεόντιος, ως πατριάρχης 'Ιεροσολύμων που διέμενε στην Κωνσταντινούπολη, πήρε μέρος στίς θεολογικές συζητήσεις σχετικά μέ μία πτυχή του δόγματος της 'Αγίας Τριάδος, που εκφράσθηκε μέ τή ρήση 'Ο Πατήρ μου μείζων μου έστιν από τό Εύαγγέλιο του 'Ιωάννη (14, 28). Οί έριδες γύρω από αυτό τό θέμα είχαν

Εικ. 36. Συνομιλία του Χριστού μέ τή Σαμαρείτιδα. Λεπτομέρεια.

113. Thalia Gouma-Peterson, *The Parecclesion of St. Euthymios in Thessalonica: Art and Monastic Policy under Andronikos II*, ArtB 58 (1976), σ. 168-183. 'Η ίδια, *Christ as Ministrant*, ό.π. (ύποσημ. 111), σ. 199-216.

114. Βλ. Gouma-Peterson, *Christ as Ministrant*, ό.π., σ. 201-202.

115. Βλ., π.χ., Evelyn Patlagean, *Ancient Byzantine Hagiography and Social History*, στό *Saints and their Cults. Studies in Religious Sociology, Folklore and History* (έκδ. St. Wilson), Cambridge University Press 1983 (άντ. 1987), σ. 107-108.

116. 'Ορλάνδος, σ. 139-143, πίν. 6-7. Κόλλιας, Πάτμος, εικ. 12-13.

117. Κόλλιας, *Τοιχογραφίες*, σ. 61.

118. Βλ. Φουντούλης, ό.π. (ύποσημ. 103), σ. 305.

119. Βίος Λεοντίου, σ. 383.

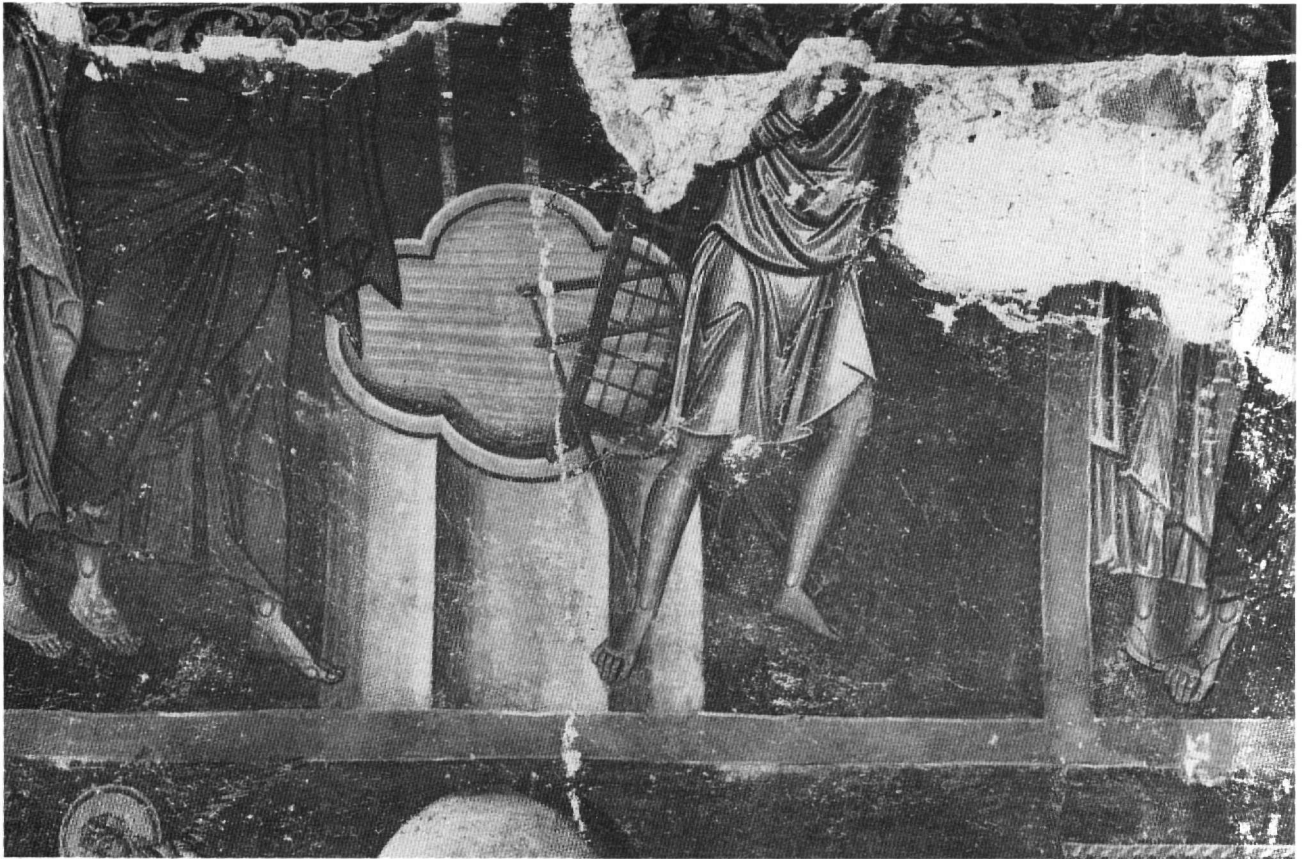
120. 'Ο.π., σ. 384 και 397.

121. 'Ορλάνδος, σ. 132-136, πίν. 3, 4β και 27-28. Κόλλιας, Πάτμος, εικ. 8. Κόλλιας, *Τοιχογραφίες*, εικ. 13-15.

122. Π.χ., στίς τοιχογραφίες της Περιβλέπτου στόν Μυστρά, του 'Αγίου Νικολάου στην 'Αγόριανη Λακωνίας και του 'Αγίου 'Αθανασίου στό Λεοντάρι, και άφθονα παραδείγματα σέ εκκλησίες της Κρήτης.

123. Βλ. πρόχειρα Ντούλα Χαραλάμπους-Μουρίκη, 'Η παράσταση της Φιλοξενίας του 'Αβραάμ σέ μία εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Γ' (1962-1963), σ. 104-106.

124. 'Ο.π., σ. 105, ύποσημ. 1.

Είκ. 37. Ἱαση τοῦ παραλυτικοῦ στή Βηθεσδά.

φουντώσει κατά τή βασιλεία τοῦ Μανουήλ Κομνηνοῦ¹²⁵ ἀλλά ἤλθαν πάλι στό προσκήνιο ἐπὶ Ἀνδρονίκου τοῦ Α΄¹²⁶. Στήν τελευταία φάση πρέπει νά πῆρε μέρος καί ὁ Λεόντιος, ὅπως ὑποδηλώνεται ἀπό τόν κώδικα ἀριθ. 187 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς μονῆς, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει, μαζί μέ τόν Βίο, καί ἕνα δικό του κείμενο μέ τίτλο «Κεφάλαια περί τῆς Ἀγίας Τριάδος», τό ὁποῖο σχολιάζει σχεδόν ἀποκλειστικά τήν παραπάνω ρήση τοῦ Ἰωάννη¹²⁷.

Μέ τήν ἀφιέρωση τοῦ παρεκκλησίου στόν ὁσιο Λεόντιο μπορεῖ νά βρεῖ τή σωστή ἐξήγηση ἢ πιό αἰνιγματική ἀπό τίς τοιχογραφίες στόν χώρο αὐτό, συγκεκριμένα ἡ ἀλληγορική σκηνή πού δείχνει ἕναν ἱεράρχη ὡς «πηγή τῆς σοφίας» (Είκ. 39-41)¹²⁸. Ἀπό τή σύνθεση πού κάλυπτε τή μεγαλύτερη ἑκταση τοῦ δυτικοῦ τοίχου, κάτω ἀκριβῶς ἀπό τήν Ἱαση τῆς Συγκυπτούσης, ἔχει καταστραφεῖ ἡ μορφή τοῦ ἱεράρχη μέ ἐξαίρεση τό δεξιό χέρι, τμήμα τῆς ἐνδυμασίας καί τά πόδια, κάτω χαμηλά. Τά σωζόμενα τμήματα καί μεταγενέστερες παραστάσεις αὐτοῦ τοῦ θέματος βοηθοῦν στήν ἀποκατάσταση τῆς εἰκονογραφίας τῆς σκηνῆς. Ὁ ἱεράρχης ἦταν καθισμένος μπροστά σέ γραφεῖο μέ ἀνα-

λόγιο, ἐπάνω στό ὁποῖο ὑπάρχει ἕνα βιβλίο. Τό χέρι τοῦ ἱεράρχη ἐπάνω στό ἀναλόγιο μαρτυρεῖ ὅτι αὐτός διάβαζε τό βιβλίο. Ἀπό τήν κορυφή τοῦ ἀναλογίου ἐκπορεύονται τρεῖς κρουνοί νεροῦ πού σχηματίζουν ρυάκια τά ὁποῖα κυλοῦν πρός ὅλες τίς κατευθύνσεις. Κοντά στό νερό βρίσκονται πρόσωπα μέ διαφορετικές ἐνδυμασίες καί καλύμματα τοῦ κεφαλιοῦ, πού ἄλλοτε σκύβουν νά πιοῦν ἀπευθείας ἀπό τό νερό καί ἄλλοτε εἶναι καθισμένα ἢ ὄρθια καί πίνουν ἀπό ἀγγεῖα ἢ προσφέρουν νερό σέ ἄλλους. Πρόκειται κυρίως γιά μοναχοὺς καί κληρικούς, ἀλλά καί λαϊκοὺς, ὅπως ὑποδηλώνει ἡ ἐνδυμασία τους¹²⁹. Ἕνας ἡλικιωμένος μοναχός (Είκ. 41) διαφοροποιεῖται κάπως ἀπό τά ὑπόλοιπα πρόσωπα ἐπειδή παριστάνεται κοντά στά πόδια τοῦ ἱεράρχη. Ἡ θέση αὐτή καί ἡ στάση προσκύνησης, καθώς σκύβει γιά νά πιεῖ ἀπό τό νερό, ἴσως ὑποδηλώνουν ὅτι πρόκειται γιά ἕνα συγκεκριμένο πρόσωπο πού ὑπῆρχε πρόθεση νά διαφοροποιηθεῖ ἀπό τίς ὑπόλοιπες μορφές πού πίνουν νερό.

Ἱεράρχες ὡς «πηγές τῆς σοφίας» σέ ἀλληγορικές συνθέσεις, ὅπως αὐτή τῆς Πάτμου, ἀποτελοῦν σπάνιο θέμα πού παρατηρεῖται —μέ ἐξαίρεση μιά μικρογραφία

χειρογράφου του 12ου αιώνα— σέ τοιχογραφίες αλλά και σέ φορητές εικόνες από τό δεύτερο μισό του 14ου αιώνα καί ἐξῆς¹³⁰. Συνήθως οἱ ἱεράρχες εἶναι ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Μέγας Βασίλειος καί ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Ἀπό τόν Ὁρλάνδο ἡ τοιχογραφία θεωρήθηκε ὅτι παριστάνει τό ἀλληγορικό θέμα τοῦ Χρυσοστόμου ὡς «πηγῆς τῆς σοφίας» καί τήν ἐρμηνεία αὐτή υἱοθέτησαν καί οἱ ἐπόμενοι ἐρευνητές. Σύμφωνα μέ τή νέα θεώρηση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος πού ἐπιχειρεῖται στήν παρούσα μελέτη, ὁ ἱεράρχης δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τόν ἴδιο τόν Λεόντιο. Ὅπως προκύπτει ἀπό σύγχρονες γραπτές πηγές, ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἀλληγορίας τοῦ νεροῦ, πού κυλάει πλούσια γιά νά δηλωθεῖ ἡ ρητορική ἱκανότητα καί σοφία ἐνός προσώπου, ἔχει γενικότερη ἐφαρμογή¹³¹, σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς πού ἐκφράζεται συχνά μέσα ἀπό μεταφορικά σχήματα¹³². Ἀναφορές στή ρητορική δεινότητα τοῦ Λεοντίου περιέχονται στόν Βίο του: *Ἡ δὲ γλῶττα αὐτῷ τετόρευτο ὑπὲρ ρήτορας*¹³³. Σέ ἄλλο σημεῖο τοῦ Βίου γίνεται μνεῖα ἐνός ταξιδιοῦ πού πραγματοποιεῖ ὁ Λεόντιος στήν Κρήτη ὡς οἰκονόμος τῆς μονῆς καί ἐκεῖ συναντᾷ ἕναν σαλό, τόν Κωνσταντῖνο τόν Σκανθη, πού πέφτει στά πόδια του καί τόν προσκυνεῖ λέγοντας: *καλῶς ἦλθες, ὁ Χρυσόστομός μου*¹³⁴. Πρέπει ἀκόμη νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ παλαιότερη σωζόμενη φορητή εἰκόνα μέ τήν προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Λεοντίου (Εἰκ. 53), γιά τήν ὁποία θά γίνει λόγος πιό κάτω, παρουσιάζει τόν ἅγιο μέ τά χαρακτηριστικά τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου. Ὅτι ὁ ἱεράρχης ὡς «πηγή τῆς σοφίας» ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Λεόντιος καί ὄχι ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἢ κάποιος ἄλλος ἱεράρχης τῆς πρώτης ἐποχῆς εἶναι δυνατόν νά ἐνισχυθεῖ καί ἀπό τήν ἀπεικόνιση τοῦ Θαύματος τῆς Συγκυπτούσης ἀκριβῶς ἀπό πάνω. Οἱ δύο σκηνές μποροῦν νά συνδεθοῦν πάλι μέ τό σχῆμα τῆς ἀντιστοιχίας, πού, ὅπως ὑποστηρίχθηκε προηγουμένως, ἀποτελεῖ τό κλειδί γιά νά ἐξηγηθεῖ ἡ ἐπιλογή τῶν ἀγιογραφικῶν πορτραίτων καί τῶν σκηνῶν στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου. Στήν Ἰαση τῆς Συγκυπτούσης μεγάλη σημασία ἔχει ὄχι μόνον τό Θαῦμα ἀλλά καί τά λόγια τοῦ Χριστοῦ στόν ἀρχισυνάγωγο καί στήν ὑπόλοιπη ὁμάδα τῶν ἐπικριτῶν του. Στό παρεκκλήσιο οἱ δύο συνθέσεις ἔχουν διαταχθεῖ ἔτσι ὥστε ὁ ἱεράρχης νά βρίσκεται κάτω ἀκριβῶς ἀπό τόν Χριστό. Ἐάν ἰσχύει ἡ προτεινόμενη ἐρμηνεία τῆς σκηνῆς, τότε θά θέλαμε νά ἀναγνωρίσουμε καί ἕνα δεύτερο πρόσωπο, τόν χορηγό των τοιχογραφιῶν, στή μορφή τοῦ ἡλικιωμένου μοναχοῦ πού σκύβει νά πιεῖ νερό στό πρῶτο ἐπίπεδο, ἀριστερά, κάτω ἀπό τόν ἱεράρχη (Εἰκ. 41). Ὁ μοναχός αὐτός ἴσως εἶναι ὁ Ἀρσένιος, πνευματικό τέκνο καί διάδοχος τοῦ Λεοντίου στήν ἡγουμενία τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου.

Εἰκ. 38. Ἰαση τοῦ ἐκ γενετῆς τυφλοῦ. Λεπτομέρεια.

125. Nicetas Choniates, σ. 212-219. Ἰωάννης Κίνναμος, Ἱστορία (ἐκδ. Α. Meineke), Βόνη 1836, σ. 251-257. Βλ. μεταξύ ἄλλων Στ. Ν. Σάκκος, Ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἐστίν. Ἐρίδες καί σύνοδοι κατά τόν 13^ο αἰώνα (Σπουδαστήριον Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας, VIII), Θεσσαλονίκη 1968.

126. Nicetas Choniates, σ. 331.

127. Βίος Λεοντίου, σ. 434-439.

128. Ὁρλάνδος, σ. 154-157, πίν. 38.

129. Οἱ περισσότερες μορφές ἔχουν ἄσπρα καλύμματα τοῦ κεφαλοῦ καί ἀρκετές φορές φοροῦν μαῦρο ἢ κόκκινο σκούφο.

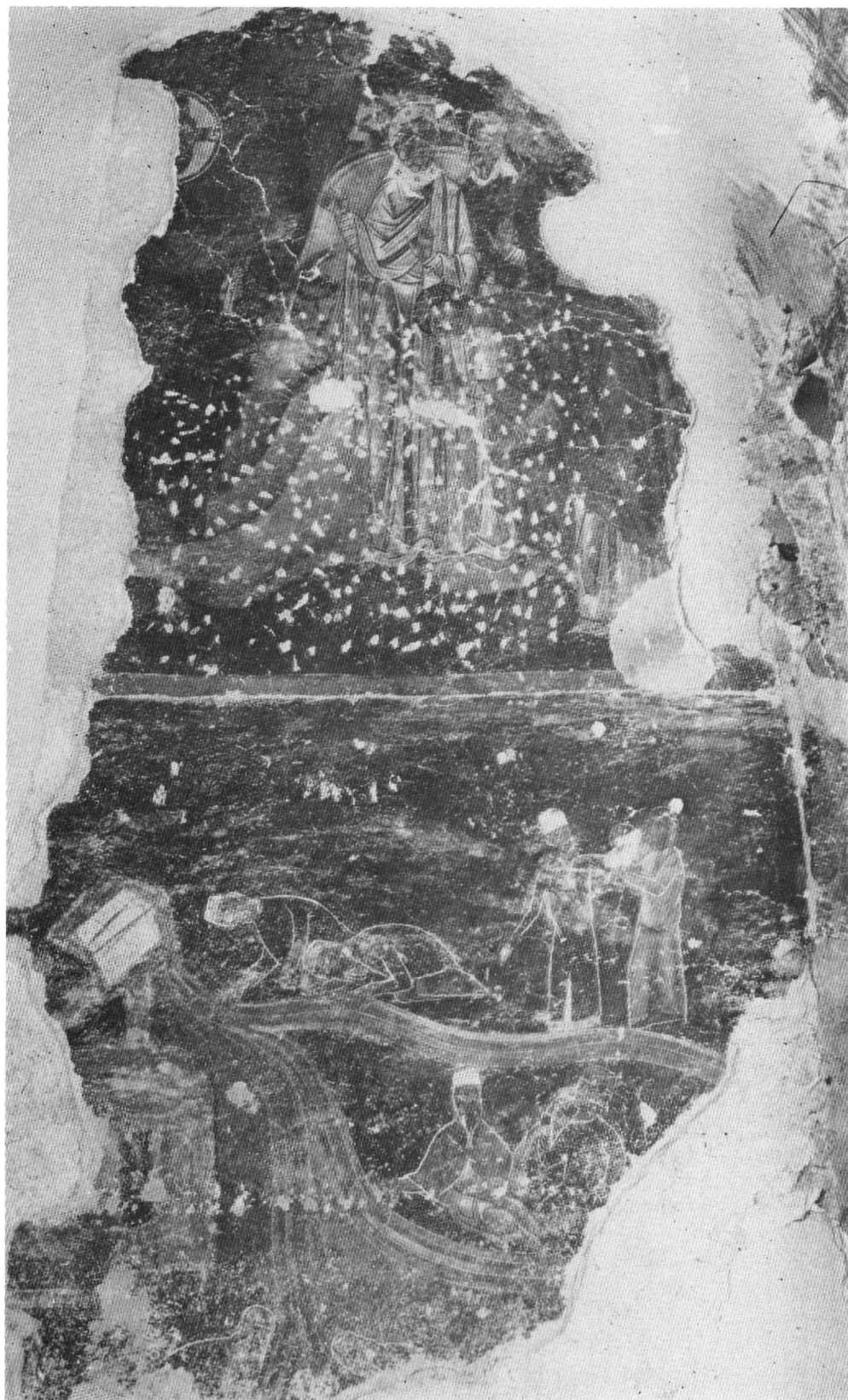
130. Γιά τό εἰκονογραφικό θέμα καί σχετικά παραδείγματα στή βυζαντινὴ ζωγραφικὴ βλ. κυρίως Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος «Πηγὴ τῆς σοφίας», ΑΕ 1942-1944, σ. 1-36.

131. Βλ., π.χ., τόν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης (ἐκδοσὴ Τ. Λ. F. Tafel, Eustathii, Metropolitae Thessalonicensis, Opuscula), Frankfurt a.M. 1832, σ. 95 (XIII. De simulatione): *Ὡς οἱ γε σοφοὶ μοναχοί, καὶ γραμμάτων ἄνθρωποι, καὶ ἀρετῆς ἄνδρες, καὶ μύσται χρηστῆς παιδεύσεως, τὴν τε φωνὴν τοροῦσι, τρανότερον λαλοῦντες, καὶ τὸ φέγμα καλλύνουσιν, ἐννοίας ἐμμούσους ποταμῶν δίκην ἐξερρυγόμενοι, ὧν τὰ ὀρήματα εὐφραίνουσι πόλεις Θεοῦ.*

132. Α. Ρ. Kazhdan καὶ Ann Wharton Epstein, Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries, Berkeley-Los Angeles-London 1985, σ. 138-141.

133. Βίος Λεοντίου, σ. 392.

134. Ὁ.π., σ. 396.

Ἡ διερεύνηση τῆς θεματολογίας τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νότιου παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου δείχνει πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία ὅτι μὲ αὐτὸ συνδέεται ὁ ὁσιος Λεόντιος, καθηγούμενος τῆς μονῆς καὶ μετέπειτα πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Μὲ τοῦτο ὡς προϋπόθεση, οἱ ἐναλλακτικές λύσεις, ἐπαναλαμβάνουμε, εἶναι δύο. Σύμφωνα μὲ τὴ μία ὁ Λεόντιος ὑπῆρξε ὁ χορηγὸς τῶν τοιχογραφιῶν στὸ διάστημα πού αὐτὸς εἶχε γίνει πατριάρχης Ἱεροσολύμων, χωρὶς ὅμως νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἡγουμενία τῆς μονῆς. Τὸ διάστημα αὐτὸ θεωρήθηκε ὅτι συμπίπτει μὲ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1176 ἕως τὸ 1180¹³⁵. Σύμφωνα μὲ τὴ δεύτερη ἐναλλακτική λύση, ὁ Λεόντιος ὑπῆρξε ὁ τιμώμενος ἅγιος τοῦ παρεκκλησίου τὸ ὁποῖο κατασκευάσθηκε καὶ δέχτηκε ζωγραφικὸ διάκοσμο μὲ πρωτοβουλία κάποιου ἄλλου προσώπου. Μὲ βάση ποικίλα ἐπιχειρήματα, τὸ πρόσωπο αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἄλλο ἀπὸ τὸν διάδοχο τοῦ Λεοντίου στὴν ἡγουμενία τῆς Πάτμου, τὸν Ἀρσένιο, πού ὑπῆρξε πνευματικὸ τέκνο τοῦ Λεοντίου. Ὅχι μόνον ἡ μαρτυρία τῆς ζωγραφικῆς τοῦ παρεκκλησίου ἀλλὰ καὶ ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λεοντίου, καθὼς καὶ ἄλλα στοιχεῖα καθιστοῦν τὴ δευτέρη ἐναλλακτικὴ λύση τὴ μόνη ἀποδεκτὴ στὴν περίπτωσή αὐτή. Ἐτσι ἡ χρονολογία τῶν τοιχογραφιῶν μετατίθεται στὸ διάστημα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Λεοντίου (1185) καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ λήξη τῆς ἡγουμενίας τοῦ Ἀρσενίου (1206 περίπου). Ταυτόχρονα, ἀνοίγεται καὶ ἕνα νέο πεδίο ἔρευνας σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς. Γι' αὐτὸ τὸ πεδίο ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λεοντίου ἀποτελεῖ πολυτιμότερη μαρτυρία πού πρέπει ἐπιτέλους νὰ ἀξιοποιηθεῖ¹³⁶.

Γ'. Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λεοντίου ὡς πηγὴ γιὰ τὴν ἀρχικὴ ἀφιέρωση καὶ τὸν κτήτορα τοῦ παρεκκλησίου

Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λεοντίου ἔχει σωθεῖ σὲ δύο σχεδὸν σύγχρονα χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς μονῆς, πού ἔχουν χρονολογηθεῖ στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα. Τὸ ἕνα, ἐκεῖνο πού ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ τὴν ἔκδοση

135. Βλ. ὑποσημ. 6.

136. Γιὰ πληροφορίες τοῦ Βίου σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου βλ. κυρίως Βρανούση, Πρόσταξις Μανουήλ Α', ὁ.π. (ὑποσημ. 5). Γιὰ ἱστορικὲς μαρτυρίες τοῦ Βίου σχετικὰ μὲ τὴν Κρήτη τοῦ 12ου αἰῶνα βλ. Βρανούση; Ἱστορικὲς μαρτυρίες, ὁ.π. (ὑποσημ. 5). Ἡ σημασία τοῦ Βίου ὡς πηγῆς πληροφοριῶν γιὰ τὰ δυναστικά τοῦ Βυζαντίου στὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνα ἔχει τονισθεῖ ἀπὸ τὸν W. Hecht, *Der Bios des Patriarchen Leontios von Jerusalem als Quelle zur Geschichte Andronikos' I. Komnenos*, BZ 61 (1968), σ.

Εἰκ. 39. Ἰαση τῆς Συγκυπτούσης. Ὁ ἅγιος Λεόντιος(;) ὡς «πηγὴ τῆς σοφίας».

Εἰκ. 40. Ὁ ἅγιος Λεόντιος ὡς «πηγὴ τῆς σοφίας». Λεπτομέρεια.

Εἰκ. 41. Ὁ ἅγιος Λεόντιος ὡς «πηγὴ τῆς σοφίας». Λεπτομέρεια (ὁ ηγούμενος Ἀρσένιος;).

του Βίου¹³⁷, είναι ο κώδικας 187 από περγαμηνή. Τό χειρόγραφο αυτό, πού διασώζει ολόκληρο τό κείμενο του Βίου, περιέχει καί τό ὄνομα του βιογράφου, του Θεοδοσίου Γουδέλη από τήν Κωνσταντινούπολη¹³⁸. Ὅσο γιά τό δεύτερο χειρόγραφο, πού δέν ἔχει δημοσιευθεῖ, εἶναι εἰλητάριο από χαρτί μέ χαμένη τήν ἀρχή του Βίου¹³⁹. Ὅπως ἔχει τονισθεῖ από τήν Ἑρα Βρανούση, ὁ Βίος εἶναι ἕνα ἀξιόπιστο κείμενο πού συντάχθηκε από ἕνα μορφωμένο μοναχό, πιθανότατα μέλος τῆς γνωστῆς κωνσταντινουπολίτικης οἰκογένειας τῶν Γουδέλη, ὁ ὁποῖος ἦταν μοναχός στήν Πάτμο ἐπὶ ἡγουμενίας Λεοντίου καί Ἀρσενίου¹⁴⁰. Ὁ Βίος πρέπει νά ἔχει γραφεῖ λίγο μετά τό 1203¹⁴¹ καί εἶναι πολύτιμη πηγή γιά τήν ἱστορία τῆς μονῆς. Τό κείμενο αὐτό ἐξιστορεῖ μέ πολλές λεπτομέρειες τή ζωή του Λεοντίου, ἀπό τήν πρώτη φάση τῆς ἀσκητικῆς του θητείας ἕως τόν θάνατό του. Ὅπως ἀναφέρει ἀρκετές φορές ὁ βιογράφος, τά στοιχεῖα πού παραθέτει προέρχονται κατὰ τό μέγιστο μέρος ἀπό τόν Ἀντώνιο, τόν μετέπειτα ἡγούμενο Ἀρσένιο, πνευματικό τέκνο του Λεοντίου, πού ἔζησε πολύ κοντά του στή μονή, ταξίδεψε πολλές φορές μαζί μέ τόν ὅσιο ἤ μέ σκοπό νά τόν συναντήσει, ὅταν αὐτός ζοῦσε στήν Κωνσταντινούπολη τά τελευταῖα πέντε χρόνια τῆς ζωῆς του. Ὁ Βίος του Λεοντίου ἀποτελεῖ στήν πραγματικότητα καί ἕνα «αὐτοβιογραφικό» ἔργο στόν βαθμό πού οἱ συχνές ἀναφορές στή σχέση ἀνάμεσα στόν Ἀρσένιο καί τόν πνευματικό του πατέρα, τόν Λεόντιο, ὑπαγορευμένες ἀπό τόν ἴδιο τόν Ἀρσένιο, ἔχουν σπάνια ἀμεσότητα καί φωτίζουν ἰδιαίτερα αὐτή τήν τόσο σημαντική πτυχή του πνευματικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν. Ὁ Βίος του Λεοντίου προσφέρει σοβαρά ἐπιχειρήματα πού στηρίζουν τήν ἄποψη ὅτι τό νότιο παρεκκλήσιο του καθολικοῦ ἀφιερώθηκε στόν ὅσιο Λεόντιο ἀπό τόν κατηγούμενο Ἀρσένιο μέ σκοπό νά τιμηθεῖ μέ αὐτό τόν τρόπο ἡ μνήμη του πνευματικοῦ του πατέρα. Γιά τόν ἴδιο λόγο ἐκεῖνος εἶναι χωρίς ἀμφιβολία πού συντόνισε τή συγγραφή του Βίου του ὁσίου ἀπό τόν Θεοδοῖο Γουδέλη¹⁴².

Τά κύρια βιογραφικά στοιχεῖα πού σκιαγραφοῦν τήν προσωπικότητα του Λεοντίου, ὅπως περιγράφονται στόν Βίο του, εἶναι τά ἑξῆς: Ὁ ὅσιος γεννήθηκε στή Στρούμιτσα τῆς Μακεδονίας (τήν ἀρχαία Τιβερίουπολη) ἀπό γονεῖς ὄχι ἄσημους. Χάνει τόν πατέρα του σέ νεαρή ἡλικία καί ἀμέσως μετά ἐγκαταλείπει τή γενέτειρά του καί καταφεύγει σέ μιά κωμόπολη στό σπίτι κάποιου ἱερέα πού ἦταν πατρικός φίλος¹⁴³. Ὁ Λεόντιος ἔχει ἤδη ἀποφασίσει νά πάει στήν Κωνσταντινούπολη. Σέ αὐτή τή φάση ἔχει διαμορφώσει τήν ἀντίληψη ὅτι, γιά νά κερδίσει τήν ἀρετή, χρειάζεται νά ταλαιπωρήσει τό σῶμα του σέ ὑπέρμετρο βαθμό. Σημειώνονται ἀρκετά περίεργα στοιχεῖα στή συμπε-

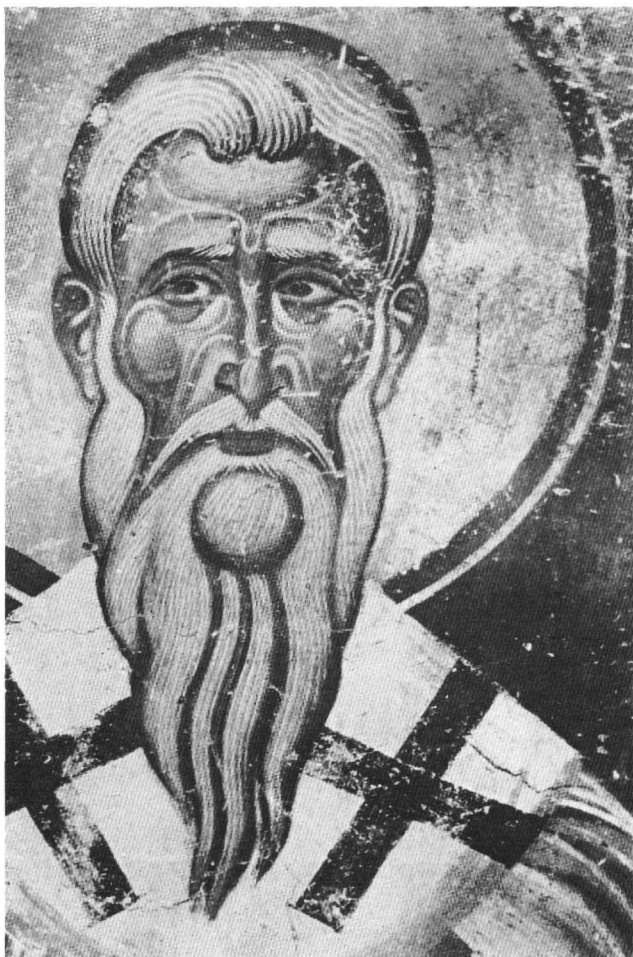
ριφορά του, ὅπως, γιά παράδειγμα, ὅταν τήν πρώτη νύχτα πού φιλοξενεῖται στό σπίτι του ἱερέα, ἀφαιρεῖ ἀπό τό εἰκονοστάσιο ἕνα μικρό εἰκόνημα του Χριστοῦ Ἑμμανουήλ καί τρέχει στά γειτονικά βουνά. Ἐκεῖ, ὄχι μόνον προσεύχεται ζητώντας βοήθεια γιά τή σωτηρία τῆς ψυχῆς του, ἀλλά καί κυλιέται γυμνός μέσα στά ἀγκάθια μένοντας χωρίς τροφή γιά τρεῖς ἡμέρες¹⁴⁴. Ἐπειτα κατεβαίνει ἀπό τά ὄρη καί ἐπιστρέφει πάλι στήν οἰκία του ἱερέα. Παίρνει τόν δρόμο γιά τή Βασιλεύουσα καί σέ ἕνα προάστιο, σέ μιά μονή ἀφιερωμένη στή Θεοτόκο μέ τό ὄνομα Πτελῆδιον, περιβάλλεται τό μοναχικό σχῆμα¹⁴⁵.

Στήν Κωνσταντινούπολη ὁ Λεόντιος διαβιώνει, ὅπως οἱ κατὰ Χριστόν σαλοῖ¹⁴⁶. Ἀνάμεσα στίς προσφιλεῖς του ἐνασχολήσεις εἶναι νά τοποθετεῖ κάρβουνα στά χέρια του χωρίς νά αἰσθάνεται τόν παραμικρό πόνο. Μέ τόν φόβο μήπως αὐτό πού διαπιστώνει εἶναι τέχνασμα του διαβόλου, τοποθετεῖ κάρβουνα καί στόν μανδύα του γιά νά βρεθεῖ πάλι μπροστά στό ἴδιο ἀποτέλεσμα. Ἡ ἐνδυμασία του παραμένει ἀνέπαφη ἀπό τή φωτιά, πράγμα πού ἐπαναλαμβάνεται καί σέ ἄλλη περίπτωση¹⁴⁷.

Ὅταν ὁ ἐπίσκοπος Τιβεριάδος φθάνει στήν Κωνσταντινούπολη, ὁ Λεόντιος ἀποκτᾷ τόν πνευματικό του πατέρα καί προσκολλᾶται σέ αὐτόν μέ ὅλη τή δύναμη τῆς ψυχῆς του¹⁴⁸. Προκειμένου νά μὴν ἀθετήσῃ τήν ἐντολή του γέροντά του, ὁ ὁποῖος ἔμενε στήν ἀσιατική ἀκτὴ του Βοσπόρου, ὁ Λεόντιος, πού βρισκόταν στήν Κωνσταντινούπολη γιά διακόνημα, ρίχνεται μιά νύχτα στή θάλασσα καί φθάνει σῶος στό κατάλυμα του ἱεράρχη¹⁴⁹.

Ὁ Λεόντιος ἀκολουθεῖ τόν ἐπίσκοπο Τιβεριάδος ὅταν ἐκεῖνος παίρνει τόν δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς στήν Παλαιστίνη. Γιά νά ἀποφύγουν τή δύσπνοια τῶν ἀνέμων ἀποβιβάζονται στήν Πάτμο καί ἐπισκέπτονται τή Μονή του Θεολόγου ὅπου μένουν γιά λίγες ἡμέρες¹⁵⁰. Ἐπειτα παίρνουν τό πλοῖο γιά τήν Κύπρο ὅπου καί παραμένουν γιά ἕνα διάστημα. Μέ τή σκέψη ὅτι ὁ Λεόντιος εἶναι πολύ νέος, ὁ ἅγιος Τιβεριάδος ἀποφασίζει νά μὴν τόν πάρει μαζί του στήν Παλαιστίνη, ἀλλά οὔτε καί νά τόν ἀφήσῃ στήν Κύπρο, ὅπου οἱ πειρασμοί ἦσαν πολλοί. Ἀντίθετα, τόν προτρέπει νά ἐπιστρέψῃ στή Μονή του Θεολόγου στήν Πάτμο, ὅπως καί γίνεται¹⁵¹.

Στή Μονή τῆς Πάτμου τόν Λεόντιο καθοδηγεῖ στήν ἀρχή καί ἔχει ὑπό τήν προστασία του ὁ ἡγούμενος Θεόκτιστος καί γιά τόν λόγο ὅτι εἶναι πάρα πολύ νέος (μήπω εὐφυνέστιν ἰουλιζων κροτάφοις)¹⁵². Ἡ τάση γιά ἀκραῖες μορφές ἀσκήσεως χαρακτηρίζει τόν Λεόντιο, τουλάχιστον τά πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του στή μονή. Βρέχει τή στρωμνή του μέ δάκρυα τή νύχτα, μαστιγώνεται ἢ πηγαίνει κρυφά στό κοιμητήριο τῶν

Είκ. 42. Μακάριος Ἱεροσολύμων. Λεπτομέρεια τῆς Είκ. 11.

ἀδελφῶν καί, ἀφοῦ γυμνωθεῖ, εἰσέρχεται σέ μιά ἀπό τίς σορούς πού φύλασσαν τά λείψανα καί ἐκεῖ γίνεται ἐκούσιος νεκρός, ὥστε νά τόν ἀκολουθεῖ πάντοτε ἡ μνήμη τοῦ θανάτου¹⁵³. Ὁ βιογράφος τοῦ Λεοντίου

40-43. Ἡ σημασία τοῦ Βίου ὡς ἱστορικῆς πηγῆς γιά τή Λατινοκρατία στήν Ἀνατολική Μεσόγειο στό τέλος τοῦ 12ου καί στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα ἔχει σχολιασθεῖ ἀπό τόν Rose, *The VITA of Saint Leontios*. Τέλος, ἡ συμβολή τοῦ Βίου γιά τήν πνευματική ἱστορία τοῦ Βυζαντίου στόν 12ο αἰῶνα ὑπογραμμίσθη ἀπό τόν Magdalino, *Holy Man*, σ. 58, 60 ὑπόσημ. 49, 64 ὑπόσημ. 71, 65. Ὁ Βίος ἐκδόθηκε μέ βάση τόν χειρόγραφο κώδικα Πάτμου 187 στόν τόμο, *Λόγοι Πανηγυρικοί... Μακαρίου τοῦ Χρυσοκεφάλου* (βλ. Βραχυγραφίες). Νεοελληνική παράφραση τοῦ Βίου στό Νέον Ἐκλόγιον, α' ἔκδοση, Ἰωάννινα 1803, καί β' ἔκδοση, 1863.

137. Γιά τόν κώδικα βλ. Ἱ. Σακκελίων, *Πατμιακή Βιβλιοθήκη*. ἦτοι Ἀναγραφή τῶν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς κατά τήν νῆσον Πάτμον γεραρᾶς καί βασιλικῆς μονῆς τοῦ ἁγίου.... Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τεθησαυρισμένων χειρογράφων τευχῶν..., Ἀθήναι 1890, σ. 108, ἀριθ. ρπζ'. Βρανούση, Ἀγιολογικά κείμενα, σ. 77-78. Βρανούση, Βυζαντινά ἔγγραφα, σ. *72.

Είκ. 43. Τράπεζα τῆς Μονῆς Πάτμου (παλαιότερο στρώμα). Ἅγιος Χαρίτων. Λεπτομέρεια.

138. Βρανούση, Ἀγιολογικά κείμενα, σ. 78.

139. Ἀ. Κομίνης, Ὁ νέος κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Πάτμῳ ἱερᾶς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Σύμμικτα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν 1 (Ἀθήναι 1966), σ. 19, ὑπόσημ. 1. Βρανούση, Βυζαντινά ἔγγραφα, σ. *72.

140. Βρανούση, Ἀγιολογικά κείμενα, σ. 78.

141. Ὁ.π.

142. Ἡ ὑπόθεση ὅτι τά δύο κείμενα εἶναι ἔργο τοῦ Θεοδοσίου διατυπώθηκε ἀρχικά ἀπό τόν Ἰωάννη Σακκελίωνα στόν πρόλογο τῆς ἔκδοσης τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου ἀπό τόν Κύριλλο Βοΐνη (βλ. ὑπόσημ. 37) καί ἐπιβεβαιώθηκε ἀπό τήν ἔρευνα τῆς Βρανούση, Βρανούση, Ἀγιολογικά κείμενα, σ. 77.

143. Βίος Λεοντίου, σ. 381-382.

144. Ὁ.π., σ. 382-383.

145. Ὁ.π., σ. 383.

146. Ὁ.π., σ. 383-384.

147. Ὁ.π., σ. 384-385.

148. Ὁ.π., σ. 385.

149. Ὁ.π., σ. 386-388.

150. Ὁ.π., σ. 388.

151. Ὁ.π., σ. 389.

152. Ὁ.π., σ. 389-390.

153. Ὁ.π., σ. 390.

ἐξαίρει τή φιλομάθειά του, ἀφοῦ ὄχι μόνον μπορεῖ νά ἀποστηθίζει ὁλόκληρα βιβλία μέ βίους πατέρων ἢ μαρτύρων, ἀλλά καί ἐκεῖνα πού ρυθμίζουν τά ἥθη καί ὅσα ἀναφέρονται σέ δογματικές ἀλήθειες, ὅπως εἶναι ἡ Δογματική Πανοπλία¹⁵⁴. Ὁ Θεόκτιστος διακρίνει τή μεγαλοσύνη τοῦ νέου καί κρίνει ὅτι πρέπει νά γίνει πρεσβύτερος, λειτούργημα γιά τό ὁποῖο ὁ Λεόντιος θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ἀνέτοιμο. Ἀργότερα τό δέχεται¹⁵⁵. Γιά νά μήν περιπέσει στό ἀμάρτημα τῆς ἀνυπακοῆς, χωρίς νά τό ἐπιθυμεῖ, δέχεται ἐν συνεχείᾳ νά γίνει οἰκονόμος τῆς μονῆς¹⁵⁶. Συνεχίζει τήν πορεία τῆς ἄσκησης καί ἀφιερώνει τίς νύχτες στήν προσευχή καί τή μελέτη θείων λογίων. Οἱ καρποὶ τῶν ἔργων ἀποδίδουν γρήγορα καί ὁ Λεόντιος εἰσέρχεται στόν δρόμο τῆς ἁγιοσύνης, ἀφοῦ πραγματοποιεῖ ποικίλα θαύματα καί γίνεται δέκτης θείων ὁραμάτων. Γιά παράδειγμα, ἐμφανίζεται μιὰ φορά στόν ἴδιο ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος τήν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς του, παίρνοντας τή μορφή τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς γιά νά τοῦ ζητήσει νά ἱεουργήσει πολύ ἐνωρίς τό πρῶ ἐπειδή σκόπευε νά μεταβεῖ στήν Ἐφεσο¹⁵⁷.

Ὑπό τήν ιδιότητά του ὡς οἰκονόμου τῆς μονῆς ὁ Λεόντιος πηγαίνει στήν Κρήτη μέ μερικούς ἀπό τοὺς ἀδελφούς τῆς μονῆς προκειμένου νά συγκεντρώσει τό ἐτήσιο σιτηρῆσιο κατακυρωμένο μέ βασιλική δωρεά¹⁵⁸. Ὅπως σημειώθηκε πῶς πάνω, στό νησί ὁ Λεόντιος συναντᾷ τόν Κωνσταντῖνον τόν Σκανθη, ἕναν σαλό, ὁ ὁποῖος πέφτει στά πόδια του καί τόν προσκυνάει διακηρύσσοντας ὅτι *μέγαν εἶναι παρὰ τῷ Θεῷ καί ἅγιον τὸν μάκαρ*¹⁵⁹. Ὅταν ὁ Λεόντιος ἐπιστρέφει ἀπό τήν Κρήτη, βρίσκει τόν ἡγούμενο καί πνευματικό του πατέρα ἐτοιμοθάνατο ἀπό ἀρρώστια πού προερχόταν ἀπό τή χολή, καί μέ τήν προσευχή τόν θεραπεύει¹⁶⁰. Ὁ Θεόκτιστος τοῦ ζητεῖ νά ἀναλάβει αὐτός πιά τήν ἡγουμενία, πού ὅμως ὁ Λεόντιος ἀρνεῖται συνεχίζοντας νά ζεῖ ταπεινός ἀνάμεσα στοὺς ἀδελφούς του τῆς μονῆς¹⁶¹.

Σέ κάποια περίοδο χρειάστηκε νά μεταβεῖ ὁ Λεόντιος στήν Πρωτεύουσα γιά νά τακτοποιήσει ὑποθέσεις τῆς μονῆς. Στήν Κωνσταντινούπολη ὁ ὁσιος ἀποφασίζει νά μήν ἐπιστρέψει στήν Πάτμο, συγκεκριμένα νά γυρίσει μέν πίσω γιά νά ἀποδώσει τὰ οἰκονομικά καί ἔπειτα νά ἔλθει πάλι στή Βασιλεύουσα γιά νά καταφύγει ἐν συνεχείᾳ στό οἰκίδιον τοῦ Δανιὴλ τοῦ Κιονίτου σέ ἕναν ἀπό τοὺς λόφους τῆς Προποντίδος· στή μάνδρα αὐτή ὁ Λεόντιος σκόπευε νά περάσει τόν ὑπόλοιπο βίον¹⁶². Ὅταν γυρίζει στήν Πάτμο, ὁ Θεόκτιστος ἔχει ἤδη πεθάνει ἀφοῦ εἶχε καταστήσει αὐτόν ἐγγράφως διάδοχό του. Ἔτσι, χωρίς νά τό θέλει, ἀποδέχεται ὁ Λεόντιος τὰ νέα του καθήκοντα¹⁶³. Πραγματοποιεῖ πάντοτε θαύματα, ὅπως, γιά παράδειγμα, ἐκδιώκει δαίμονες ἢ προκαλεῖ θαλασσοταραχή καί καταποντίζει

στή θάλασσα τῆς Ἰκαρίας ἕνα πλοῖο πειρατῶν πού ἐπιχειροῦν νά κλέψουν τό πλοῖο τῆς μονῆς¹⁶⁴.

Ἡ ἀφήγηση γιά τή δράση τοῦ ὁσίου ἀποκτᾷ μεγαλύτερη ζωντάνια ὅταν στόν Βίο εἰσάγεται τό πρόσωπο πού ἀναδεικνύεται δεύτερο σέ σημασία μετά τόν ὁσιο στό ἁγιολογικό αὐτό κείμενο. Ἀναφέρεται λοιπόν ὅτι ὁ Λεόντιος ἀποκτᾷ ἕνα μαθητή ἀπό τήν Κρήτη, τόν ὁποῖο παίρνει μαζί του σέ νεαρή ἡλικία ἀπό τό νησί, ἀφοῦ διαπιστώνει τήν ἐπίδοσή του στήν ἀρετή καί τό κάλλος τῆς ψυχῆς του. Εἶναι ὁ Ἀντώνιος, ὁ μετέπειτα ἡγούμενος τῆς μονῆς Ἀρσένιος, ἐκεῖνος πού, σύμφωνα μέ τόν βιογράφο, *τὰ πλείω τῶν γεγραμμένων ἐγγράφως μοι παραδέδωκε. τὸν Θεόν, τῶν ἐν γράμμασι δεδομένων, προβαλλόμενος μάρτυρα. ὡς μὴδὲν ἐν τοῖς δοθεῖσιν εἶναι, ὁ μὴ τῆς ἀναμφιλέκτου ἀληθείας ἔχεται*¹⁶⁵. Ὁ Βίος φωτίζει τήν πνευματική σχέση τοῦ μαθητῆ μέ τόν δάσκαλο καί ἐδραιώνει τό συμπέρασμα ὅτι ὁ Λεόντιος παίξει συνταρακτικό ρόλο γιά τήν πνευματική πορεία τοῦ Ἀντωνίου¹⁶⁶.

Ὁ ὁσιος ὄχι μόνον ἔχει τό χάρισμα νά γνωρίζει τοὺς λογισμούς τῶν ἀνθρώπων ἀλλά διαθέτει καί προορατικότητα γιά τὰ μέλλοντα. Ἔτσι, ὅταν ὁ ἴδιος ἀρρωσταίνει βαριά πρὶν κατορθώσει νά μεταβεῖ στήν Κωνσταντινούπολη μέ τόν Ἀντώνιο γιά ἐπείγουσες ὑποθέσεις τῆς μονῆς, προλέγει ὅτι θά ζήσει ἀκόμη δεκατριετήμιον χρόνια μετά τήν ἀρρώστια του, πράγμα πού θά ἀποδειχθεῖ ἀληθινό¹⁶⁷. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Βίος ἐξιστορεῖ τή μετάβαση τοῦ Λεοντίου καί τοῦ Ἀντωνίου στήν Κρήτη προκειμένου νά λάβουν τό σιτηρῆσιο. Τό ταξίδι αὐτό ἀποβαίνει ἄκαρπο καί ζητεῖται ἀπό τόν ὁσιο νά φροντίσει νά κατοχυρωθεῖ τό παλαιὸ δικαίωμα τῆς μονῆς μέ βασιλικὸ ὄρισμό. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ὁ Λεόντιος ἀναχωρεῖ γιά τήν Πρωτεύουσα ὕστερα ἀπὸ πίεση τῶν ἀδελφῶν τῆς μονῆς. Τώρα προβλέπει ὅτι θά ἐγκαταλείψει ὀριστικά τό νησί: *πιστεύσατέ μοι ὡς εἰ τοῦτο γένητο, καὶ ὑμῶν χωρισθεῖς ἀναχθῶ πρὸς τὴν βασιλίδαν τῶν πόλεων, ὡς ἀπὸ διόδου εἰσέπειτα τὴν Πάτμον ὄψομαι*¹⁶⁸.

Στήν Κωνσταντινούπολη ὁ Λεόντιος γνωρίζεται μέ ἀνώτατο ἀξιωματοῦχο τοῦ κράτους, ἕνα δρουγγάριο¹⁶⁹, πού συνειδητοποιεῖ ὅτι βρίσκεται μπροστά σέ ἄνθρωπο τοῦ Θεοῦ καί τόν φέρνει σέ ἐπικοινωνία μέ τόν Μανουὴλ Κομνηνό. Ἐντυπωσιασμένος ὁ αὐτοκράτορας ἀπὸ τήν προσωπικότητα τοῦ Λεοντίου, τοῦ διαμνηνύει μέσω τοῦ δρουγγαρίου νά ἀναλάβει τόν ἀρχιερατικὸ θρόνο τῆς Ρωσίας πού μόλις εἶχε χηρεύσει, ἀλλά ὁ Λεόντιος ἀρνεῖται¹⁷⁰. Τήν ἴδια τύχη ἔχει καί ἡ δεύτερη πρόταση τοῦ αὐτοκράτορα νά ἀναλάβει ὁ Λεόντιος τόν ἀρχιερατικὸ θρόνο τῆς Κύπρου. Ὁ Ἀντώνιος παραπονεῖται γιά τή στάση αὐτὴ λέγοντας, μεταξὺ ἄλλων, *εἰ τῆς Κύπρου κατάρξεις ποιμαντικῶς, καὶ ἡμεῖς κατὰ τόνδε τὸν βίον σέ ἀντιλήπτορα ἐξομεν, καὶ*

Εἰκ. 44. Ἄγγελος. Λεπτομέρεια τῆς Εἰκ. 10.

Εἰκ. 45. Πάφος, Ἀσκηταριό Ὁσίου Νεοφύτου. Ἀρχάγγελος Γαβριήλ. Λεπτομέρεια.

τὰ τῆς καθ' ἡμᾶς μονῆς πλατυνθήσεται καὶ παντοίως ἀναθαλήσειεν. Τότε ὁ Λεόντιος τοῦ ἀποκαλύπτει ὅτι προορίζεται νὰ καταλάβει πατριαρχικό θρόνον¹⁷¹. Πράγματι, ὅταν λίγο ἀργότερα πεθαίνει ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων, ὁ Λεόντιος προχειρίζεται ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα πατριάρχης¹⁷². Ὁ Λεόντιος ὀρίζει τότε τὸν Ἀντώνιο οἰκονόμο τῆς μονῆς ἐξασφαλίζοντας μέ γράμμα ὅτι θὰ γίνει ἐν καιρῷ ὁ διάδοχός του στὴν ἡγουμενία τῆς μονῆς.

Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀναχώρησή του γιὰ τὰ Ἱεροσόλυμα ἐγινε ὕστερα ἀπὸ ὑπόμνηση τοῦ αὐτοκράτορα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ προσωπικὴ ἔφεση: καὶ ἰδεῖν ἐπόθει τόπους, ἐφ' οἷς ὁ δι' ἡμᾶς καθ' ἡμᾶς γεγονώς Κύριος ἐβεβαδίκη· καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς ὑπὲρ ἡμᾶς καὶ ὑπὲρ ἡμῶν ἐτέλεσεν, ὡς ἀληθὴς Θεός τε καὶ ἄνθρωπος· καὶ τὸ ἐκεῖσε τῶν πιστῶν καταρτίσασθαι ποιμνιον, καὶ ἀποδοῦναι τὴν ὀφειλομένην ὀφειλὴν τῷ Κυρίῳ. Ὁ ὁσιος βλέπει ἄλλη μιὰ φορά τὴν Πάτμο, ὅταν μένει ἐκεῖ δύο ἡμέρες κατὰ τὸ ταξίδι του γιὰ τοὺς Ἀγίους Τόπους: καὶ τοῦ πλοῦ ἤψατο, ὁδοῦ πάρεργον τὴν νῆ-

154. Ὁ.π., σ. 392.

155. Ὁ.π., σ. 393.

156. Ὁ.π., σ. 394.

157. Ὁ.π., σ. 394-395.

158. Ὁ.π., σ. 395.

159. Ὁ.π., σ. 396.

160. Ὁ.π., σ. 396-397.

161. Ὁ.π., σ. 398.

162. Ὁ.π., σ. 398-399.

163. Ὁ.π., σ. 399.

164. Ὁ.π., σ. 402-403.

165. Ὁ.π., σ. 403-404.

166. Ὁ.π., σ. 404-408.

167. Ὁ.π., σ. 409-410.

168. Ὁ.π., σ. 411.

169. Ὁ.π., σ. 412. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Καματηρό σύμφωνα μέ ταῦτιση τῆς Βρανούση, Βυζαντινὰ ἔγγραφα, σ. *62-63. Ἡ ταῦτιση στηρίζεται κυρίως στὴν παρουσία τῆς ὑπογραφῆς του στὴν Πρόσταξη τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου. Βλ. κυρίως, Βρανούση, Πρόσταξις Μανουὴλ Α', ὁ.π. (ὑπόσημ. 5), σ. 86-89.

170. Βίος Λεοντίου, σ. 412.

171. Ὁ.π., σ. 413.

172. Ὁ.π., σ. 413-414.

σον Πάτμον ἐποίησατο· καὶ ἐν αὐτῇ ὡς παροδίτης ἐπέβη καὶ παρεπίδημος· καὶ εἰς τὴν μονὴν ἀνέει· καὶ δύο ἐν αὐτῇ διαγαγὼν ἡμέρας... ἐκεῖθεν ἀπέπλευσε¹⁷³. Ὁ Λεόντιος ἀναγκάζεται νὰ διαχειμάσει στὴ Ρόδο ἐπειδὴ οἱ δυσμενεῖς καιρικές συνθήκες δὲν ἐπιτρέπουν στὸ πλοῖο του νὰ φύγει. Ἐδῶ ζητεῖ ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο νὰ φέρεי τὰ ἀγώγιμα αὐτοῖς καὶ πρὸς τροφήν ἐπιτήδεια. Ὁ μαθητὴς σπεύδει νὰ ἐκτελέσει τὴν ἐντολὴ τοῦ Λεοντίου ἀλλὰ τὸ πλοῖο του ἐμποδίζεται νὰ πλησιάσει στὴ Ρόδο λόγω σφοδρῆς κακοκαιρίας πού παρ' ὀλίγον νὰ στοιχίσει τὴ ζωὴ στὸν Ἀντώνιο. Τὸ ἐγχείρημα ἔχει αἴσιο τέλος χάρι στὴ θαυματουργὴ ἐπέμβαση τοῦ ὁσίου¹⁷⁴. Τὴν ἀνοιξὴ ὁ Λεόντιος φθάνει στὴν Κύπρο ὅπου παραμένει ἀρκετοὺς μῆνες σὲ μονὴ τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων καὶ ἀσχολεῖται, μεταξύ ἄλλων, μὲ ὑποθέσεις τοῦ πατριαρχείου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ Βίου ἀναφέρονται διάφορες περιπτώσεις τιμωρίας —ἀκόμη καὶ μὲ θάνατο— ἀμαρτωλῶν μοναχῶν ἢ σφετεριστῶν τῆς περιουσίας τοῦ πατριαρχείου ἀπὸ ἐκπροσώπους τῆς κοσμικῆς ἢ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας. Σὲ αὐτὲς τίς περιπτώσεις ἐπισημαίνεται ὁ ρόλος τοῦ ὁσίου ὡς τιμωροῦ τῶν ἀδίκων¹⁷⁵.

Ὁ ὁσιος ἀναχωρεῖ γιὰ τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ ἀποβιβάζεται στὸ Ἄκε (τὴν Ἄκρα ἢ Πτολεμαῖδα). Ἀμέσως ὁ ἀμφιμιγῆς ὄχλος συρρέει πρὸς αὐτόν, καὶ ἄλλοι δέχονται τὴν εὐλογία τοῦ μέ τὴν ἐπίθεση τῶν χειρῶν του, ἐνῶ ἄλλοι θεραπεύονται ἀπὸ νοσήματα ὕστερα ἀπὸ ἐπίκληση στὸν Θεὸ καὶ ἀπὸ νερό μὲ τὸ ὁποῖο τοὺς ἔρριaine ὁ ὁσιος. Καὶ ὁ βιογράφος συνεχίζει: διὸ καὶ ὡς ποτὲ τὸν ἐμὸν Ἰησοῦν ἐξήτει πᾶς, καὶ ὁ ἀπτόμενος αὐτοῦ, τὸ ἐνοχλοῦν οἰονόητι πάθος ἀπετίθετο, οὕτω καὶ τὸν ἱερέα τοῦτου καὶ μιμητὴν. καὶ ὁ ἀπτόμενος ταχεῖας τῆς θεραπείας ἀπήλauen¹⁷⁶. Στὴν πόλιν αὐτὴ ὁ ὁσιος συγκεντρώνει σταθερὰ γύρω του πλήθη πού φθάνουν ἀπὸ ὅλη τὴ Συρία καὶ τὴ Φοινίκη μὲ σκοπὸ: καὶ θέας ἀπολαῦσαι τῆς αὐτοῦ, καὶ τῶν θαυμάτων τρυγῆσαι ἀπόμοιραν¹⁷⁷. Ὁ Λεόντιος παρατείνει τὴ διανομὴ τοῦ στοῦ Ἄκε, ἐπειδὴ οἱ Λατίνοι πού κατέχουν τὴν Παλαιστίνη δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ μεταβεῖ στὴν Ἱερουσαλὴμ.

Τελικὰ ὁ Λεόντιος παίρνει τὸν δρόμο πρὸς τὴν Ἱερουσαλὴμ μὲ πρῶτο σταθμὸ τὴ Ναζαρέτ, ὅπου συνεχίζει νὰ πραγματοποιεῖ θαύματα¹⁷⁸. Στὴν Ἱερουσαλὴμ φθάνει μιὰ νύχτα καὶ σπεύδει νὰ ἐπισκεφθεῖ κρυφὰ μαζί μὲ τὸν πλῆθος τῶν προσκυνητῶν τὸν Πανάγιο Τάφο γιὰ νὰ προσκυνήσει. Τελικὰ, μολονότι φαίνόταν ὅτι ἡ παρουσία του δὲν θὰ γινόταν ἀντιληπτὴ καί, παρὰ τὴν τῶν ματαιοφρόνων λατίνων εὐθέθειαν, ἀνακαλύπτεται ἀπὸ τὴν ἀπήχηση πού ἔχει στοὺς εὐσεβεῖς ἢ ἐκεῖ διαμονὴ του. Ὡς γὰρ τὸν ἐμὸν Ἰησοῦν, αἱ αὐτοῦ ἐξιοῦσαι δυνάμεις, καὶ τοὺς θεραπείας δεομένους θεραπεύουσαι, ὁποῖος ἦν πανταχοῦ ἀνεκέρυττον, οὕτω

καὶ τὸν αὐτοῦ θεράποντα τὰ δι' αὐτοῦ καὶ δι' αὐτὸν παρὰ τοῦ θεοῦ τελούμενα πνεύματος, κατάδηλον ἐποίουν¹⁷⁹. Ἡ χαριστικὴ βολὴ ἔρχεται μὲ τὸ θαῦμα σχετικὰ μὲ τὴν πολυήμερη ἀνομβρία πού ταλαιπωροῦσε τὴν Ἱερουσαλὴμ. Χάρη στὴ μεσιτεία τοῦ Λεοντίου πέφτουν βροχές πού γεμίζουν τίς δεξαμενές καὶ ποτίζουν τὴ γῆ, ἐνῶ μαζί μὲ τὴν περίσσεια τοῦ νεροῦ ἐμφανίζεται καὶ περίσσεια ἄρτου: καὶ τὰ δεινὰ ἐτοιμῶς λύονται. καὶ ὁ ταῦτα λευκῶς, ἐπίδηλος πᾶσι καθίσταται. κὰν τοῖς τῶν εὐσεβούντων ἔκειτο στόμασιν. ὁ ἀρχιερεὺς τοῦ Θεοῦ, λεγόντων, ὁ μέγας, ὁ ἅγιος. τῇ εαυτοῦ ἐπιδημίᾳ τοῦ ἡπειλημένου ἐκ δίψους κινδύνου, ἡμᾶς διεσώσατο. ἴωμεν. δράμωμεν. αὐτῷ προσπέσωμεν, ὡς καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ὤμεν πλουτοῦντες ἐν τοῖς ἐπηρημένους ἡμῖν δεινοῖς ἀντιλήπτορα¹⁸⁰. Οἱ δυσάρεστες συνέπειες γιὰ τὸν ἅγιο δὲν ἀργοῦν νὰ φανοῦν. Ὁ Λατίνος ἀρχιερεὺς στέλνει νύχτα ἐνόπλους στὸν οἰκίσκο ὅπου ἔμενε ὁ Λεόντιος μὲ σκοπὸ νὰ τὸν θανατώσουν, ἀλλὰ ὁ ἅγιος σώζεται μὲ θεϊκὴ παρέμβαση¹⁸¹.

Ἡ εἶδηση γιὰ τὴ θαυματουργὴ σωτηρία τοῦ Λεοντίου ἀπλώνεται σὲ ὅλες τίς γειτονικές περιοχές καὶ φθάνει καὶ στὴ βασιλίδα τῶν πόλεων καὶ στὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ. Ὁ Μανουήλ Κομνηνὸς ἀποφασίζει πρὸς εαυτὸν τὸν μέγαν, μετακαλέσασθαι· μὴ καὶ ζημιωθεῖ πρὸ ὧρας ὁ κόσμος. καὶ ὡς ἐκ χειρῶν ἀφαρπασθεῖ, τοιοῦτον ὄντως καλόν· μεταδιδόναι τοῦ εαυτοῦ πλούτου, καὶ ἐτέροις δυνάμενον¹⁸². Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἐμίρης τῆς Δαμασκοῦ ἐνδιαφέρεται προσωπικά νὰ προσελκύσει τὸν ὁσιο στὴν περιφέρειά του καὶ τοῦ στέλνει γράμμα μὲ τὸ ὁποῖο τοῦ παραχωρεῖ τὴ σπουδαιότερη χριστιανικὴ ἐκκλησία, πού ἦταν ἀφιερωμένη στὴν Παναγία, καθὼς καὶ ἡμερήσιο σιτηρέσιο ἀορίστου διαρκείας γιὰ τὸν ἴδιο καὶ τὴ συνοδεία του. Ὁ Λεόντιος εὐχαριστεῖ γιὰ τὴν πρόσκληση ἀλλὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ μὴν τὴν δεχτεῖ, ἐπειδὴ πρέπει νὰ φθάσει στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου τὸν ἔχει μετακαλέσει μὲ γράμμα ὁ αὐτοκράτορας, ὅταν ἔμαθε ὅτι ἐπιβουλὴ ὑπῆρξε ἀκόμη καὶ νὰ θανατωθεῖ διὰ τῆς τῶν λατίνων ἐμφύτου σκαιότητος. Ἀντὶ πάσης ἄλλης δωρεᾶς τε καὶ χάριτος, ζητεῖ ὁ Λεόντιος ἀπὸ τὸν Μουσουλμάνο ἄρχοντα νὰ προστατευθοῦν μὲ δικό του γράμμα ὁ ἴδιος καὶ οἱ συμπλέοντες μὲ αὐτόν ἀπὸ τοὺς θαλασσοπειρατές του, καὶ ἡ παράκλησή του εἰσακούεται¹⁸³.

Κρίνει σκόπιμο ὁ βιογράφος νὰ σταθεῖ πάλι στὰ τελευταῖα γεγονότα ὥστε νὰ μὴ δημιουργηθεῖ ἡ παραμικρὴ παρερμηνεία ὡς πρὸς τὴ φυγὴ τοῦ Λεοντίου ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Ὁ ὁσιος ἔκαμε συνεχῆ διαβήματα γιὰ νὰ ἱεουργήσει κανονικά στὸν Πανάγιο Τάφο μαζί μὲ τὸν ὀρθόδοξο κλῆρο καὶ μπροστὰ σὲ ὅλους τοὺς Χριστιανούς, ἀλλὰ συνάντησε τὴν ἄρνηση τῶν Λατίνων πού τοῦ παραχωροῦσαν μόνον ἄδεια νὰ τὸν

Είκ. 46. "Ένας από τούς 'Επτά Παῖδες ἐν 'Εφέσῳ.

Είκ. 47. Καστοριά, "Άγιος Νικόλαος Κασνίτζη. "Άγιος 'Ορέστης.

ἐπισκεφθεῖ σάν ἕνας ἀπό τούς προσκυνητές. "Ετσι συμφέρον ἔγνω τῶν ἐκείσε ἀπᾶραι, μήτι δι' αὐτόν μέσον τῶν ὀρθοδοξούντων Ρωμαίων, καὶ Σύρων, καὶ αὐτῶν δὴ τῶν καταρχόντων ἐκείσε λατίνων, σκαιωρηθεῖν ἀπαίσιον¹⁸⁴.

Στήν ἐπιστροφή τό πλοῖο σώζεται ἀπό φοβερή τρικυμία κοντά στή Ρόδο χάρη στή θαυματουργή ἐπέμβαση τοῦ ὁσίου. "Ολοι στό πλοῖο ἅγιον τόν ἄνδρα ἐκάλουν καὶ διορατικώτατον· ἑαυτούς τῆς συμπλοίας αὐτῷ ἐμακάριζον· ὡς ἀγγέλω Θεοῦ προσεῖχον¹⁸⁵. "Ο Βίος περιγράφει καί τίς ἀντιδράσεις τοῦ αὐτοκράτορα γιά τὰ γεγονότα: "Ατινα πάντα εἰς ὧτα τοῦ βασιλέως πεσό-ντα, ἐν τῷ αὐτόν τῆς νηὸς ἀποσωθῆναι καὶ αὐτῷ προσελθεῖν, ἐμακάριζε, κατησπάζετο, τὰς χεῖρας αὐτοῦ κατέψα, καὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς ἑαυτοῦ ἐπετίθει· τούς πό-νους ἐπήνει, οὓς ἐν Παλαιστίνῃ ἐπόνησε· τὰ διὰ τῶν εὐλογιῶν αὐτοῦ τετελεσμένα, καὶ τῆς τῶν τιμίων χει-ρῶν ἐπιθέσεως, ἐξεθείαζε· καὶ ἐπὶ τῷ δώρῳ, οὗ τήν αὐτοῦ βασιλείαν ὁ βασιλεύων τῶν ὅλων Κύριος τετί-

μηκεν, ἔχαιρε· καὶ ἡ μὲν Μακάριος ἔγωγε ἔλεγεν, ὅτι τοιοῦδε καλοῦ κατηξίωμαι¹⁸⁶.

"Ο Βίος δίνει εὐθύς ἀμέσως ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιά τὰ δυναστικά τοῦ Βυζαντίου. Στό ἐπόμενο χω-ρίο ἀναφέρεται: "Αλλ' ὁ μὲν κρατῶν τήνδε τήν παροι-

173. "Ο.π., σ. 414.

174. "Ο.π., σ. 414-415.

175. "Ο.π., σ. 415-421.

176. "Ο.π., σ. 421.

177. "Ο.π., σ. 421-422.

178. "Ο.π., σ. 422-423.

179. "Ο.π., σ. 423.

180. "Ο.π., σ. 423-424.

181. "Ο.π., σ. 424.

182. "Ο.π., σ. 424-425.

183. "Ο.π., σ. 425. Πρόκειται γιά τόν Salah al-Din Yusuf, ἐμίρη τῆς Δαμασκού ἀπό τό 1174. Πρβλ. Rose, The VITA of Saint Leontios, σ. 246 ὑπόσημ. 14.

184. Βίος Λεοντίου, σ. 425-426.

185. "Ο.π., σ. 426-427.

186. "Ο.π., σ. 427.

κίαν ἐκμετρησάμενος, καὶ τὸν παρόντα βίον ἀφείς, πρὸς τὸν τῶν ὄλων κρατοῦντα μετακεχώρηκε· καὶ τὰς παρ' αὐτῷ μονὰς καὶ ζωὴν τὴν αἰώνιον· ὁ δὲ μέγας, ἔτι τῷ βίῳ ὑπολέλειπτο· ἔρμαιόν τι Βυζαντίοις ἐπέραστον· διήρκεσε δὲ καὶ ἕως τῆς τοῦ Ἀνδρονίκου εἰς τὴν βασιλείον περιωπὴν, ἀναβρῆσεως· καὶ εἰσέπειτα. Ἀφοῦ ἀναφερθεῖ ἡ πραγματικὴ συγγένεια τοῦ Ἀνδρονίκου μέ τὸν Μανουήλ, σημειώνεται ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος κατέβασε ἀπὸ τὸν θρόνον τὸν γιό τοῦ Μανουήλ (δηλαδὴ τὸν Ἀλέξιο Β') καὶ ἀνομώτατα ἑαυτὸν ἐβασίλευσεν. Ὁ Βίος ἐστιάζει τὴν προσοχὴ τῶν ἀκροατῶν καὶ ἀναγνωστῶν στὸ ἀθέμιτο συνοικέσιο (ὑπονοεῖ τὴν ἐπιδιώξιν τοῦ Ἀνδρονίκου νὰ ἐπιτύχει τὴν ἀναγνώρισιν ἀπὸ τῆ σύγκλητο καὶ τῆ σύνοδο τοῦ γάμου τῆς θυγατέρας τοῦ Εἰρήνης μέ τὸν Ἀλέξιο Β')¹⁸⁷.

Κατὰ τὴν ἴδια περίοδο πού οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι τῆς Πρωτεύουσας βρίσκονται σέ ἀναστάτωση λόγω τῆς ἀθέσμου συζυγίας, ἔρχεται στὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ Ἀρσένιος, πού τώρα ἀκριβῶς προαγορεύεται ἀπὸ τὸν Λεόντιο ἡγούμενος τῆς μονῆς¹⁸⁸. Ὁ Ἀρσένιος παρακαλεῖ τὸν πατριάρχη νὰ μεσολαβήσει στὸν Ἀνδρόνικο, ὥστε νὰ κυρωθεῖ χρυσόσημος λόγος ὡς πρὸς τὴν ἀτέλεια τῆς δεκατείας γιὰ τὸ πλοῖο τῆς μονῆς. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Λεοντίου ἀποτελεῖ κατηγορηματικὴ ἄρνησις σέ τοῦτο τὸ αἶτημα. *τί λέγεις Ἀντώνιε; ἂ παιδόθεν καὶ εἰς τόδε τὸ γῆρας ἔκτισα, ταῦτα ῥοπή μιᾷ καταλῦσαι οὐκ ὀκνήσασαι; καὶ διὰ τὴν κατὰ σέ μονήν, Θεοῦ καταφρονῆσαι, καὶ ἐντολῆς αὐτοῦ παραβάτης γενέσθαι, οὐ φοβηθήσομαι; ὁ μηδέποτε τοῦτο πεποιηκώς, τὸ ἦκον εἰς γνῶσιν ἐμὴν τὴν ταπεινήν; ἀπόστηθι ἀπ' ἐμοῦ ἄνθρωπε· οὐ μὴ κάμψω γόνυ τῇ Βάαλ· οὐδὲ θνητὸν βασιλέα, ἐμπροσθεν τοῦ ἀθανάτου, θήσομαι· ἐμοῦ γὰρ τοιαῦτα αἰτοῦντος τὸν βασιλέα, αὐτὸς τὰ πολλὰ μείζονα ἢ καὶ πάντα ἀδύνατα, αἰτήσῃ με*¹⁸⁹. Ὅταν βλέπει τὴ λύπη τοῦ Ἀρσενίου γιὰ τὴν ἀπάντησιν αὐτῇ, τοῦ ἀνακοινώνει εἰς ἐπήκοον ὧσιν ἦσαν γύρω τους: *γνωστὸν ἔστω σοι ὡς μετὰ τὸν ἐμὸν θάνατον, καὶ αὐτοῦ δὴ τοῦ βασιλέως, ταχύς δὲ καὶ ὁ τούτου, γενήσεται ὁ ζητεῖς*. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ἀρσένιος παίρνει τὴ διαβεβαίωσιν ἀπὸ τὸν Λεόντιο ὅτι ὁ ἴδιος καὶ ὄχι μέσω τρίτων θὰ ἐκτελέσει ἐκεῖνο πού ζητοῦσε. Ὁ Βίος παρέχει τὴ μαρτυρίαν ὅτι ὄντως τοῦτο καὶ ἐγένε ἐπὶ βασιλείας τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου¹⁹⁰. Τὸ κείμενον αὐτὸ εἶναι καὶ ἡ μόνη πηγὴ πού μᾶς γνωρίζει τὴ σθεναρὴ ἀντίθεσιν τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων σέ αὐτὸ τὸν γάμον πού, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ ἄλλες πηγές, ὁδήγησε τίς σχέσεις τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Θεοδοσίου Βοραδιώτη καὶ τοῦ Ἀνδρονίκου σέ ἀδιέξοδο, μέ ἀποτέλεσμα τὴν παραίτησιν τοῦ πατριάρχου¹⁹¹. Τὸ θέμα αὐτό, τὸ ὁποῖο εἶχε τελικὰ τὴν ἐκβασιν πού ἐπιθυμοῦσε ὁ Ἀνδρόνικος, τοποθετεῖται στὸ 1183.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ Βίου ὑπάρχει μιὰ μικρὴ παρέκβασις πού ἀναφέρεται στὴν πνευματικὴ σχέσιν τοῦ Λεοντίου μέ τὸν μαθητὴν τοῦ τὸν Ἀντώνιο καὶ μετέπειτα Ἀρσένιο. Τοῦτον τὸν Ἀντώνιον ὡς ὁπαδὸν αὐτοῦ ἐκ νεότητος χρηματίσαντα, πολλῶν πολλὰκις θεατὴν ἄμα καὶ ἀκουστὴν θεαμάτων ὑπερφυῶν γενέσθαι καταξιώσας, καὶ θεραπείας ἀνεπαισθήτως ἐπὶ πάθει δεινῷ τῆς γλώττης, ὡσαύτως κατηξίωσεν¹⁹². Στὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ ὁ Λεόντιος παίρνει τὸ θάρρος νὰ πληροφορήσῃ τὸν μαθητὴ καὶ διάδοχόν του στὴν ἡγεσία τῆς μονῆς γιὰ τὸν ἀνάρμοστο βίον ὀρισμένων μοναχῶν τῆς μονῆς¹⁹³.

Ἐν συνεχείᾳ γίνεται ἀναφορά σέ μιὰ παράδοξιν περίπτωσιν ἐξορκισμοῦ, ὅταν ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Θεοδόσιος καὶ ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Λεόντιος προσπαθοῦν νὰ βοηθήσουν τὸν πατριάρχη Ἀντιοχείας Κύριλλο, πού ἦταν ἐτοιμοθάνατος ἀλλὰ βασανίζοταν ἐπειδὴ ὁ ἄγγελος ὁ ἐντεταλμένος γιὰ τὴν ἐξοδὸν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα παρέτεινε τὴν ἀγωνίαν του. Οἱ δύο ἱεράρχες ἀποφασίζουν νὰ καταφύγουν στὴν ἐπιτίμησιν τοῦ ἀγγέλου, διαδικασία πού τελικὰ ἀναλαμβάνει νὰ φέρει εἰς πέρας ὁ Λεόντιος, ἀφοῦ ὁ Θεοδόσιος ὡς πρῶτος τῇ τάξει ἀποφαίνεται ὅτι *οἶδεν ἐν καιρῷ ἐξουσία τῇ ἀρετῇ παραχωρεῖν*. Ἡ ἐπιτίμησις τοῦ ἀγγέλου γίνεται στὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος μέ ἄμεσο ἀποτέλεσμα νὰ χωρισθεῖ ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὸ σκῆνος τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας¹⁹⁴.

Ὁ χρόνος τῆς τελευταίας τοῦ ὁσίου Λεοντίου πλησιάζει καὶ οἱ ἀποδείξεις γιὰ τὴν ἀγιότητά του συνεχίζουν νὰ πληθαίνουν. Μένει κατάκλιτος ἀπὸ ἀσθένεια ἀλλὰ ἀναλαμβάνει καὶ καταφεύγει σέ λουτρώνα γιὰ νὰ ἀνακουφίσῃ τὸ σῶμα του μέ θερμὰ λουτρά. Θέλοντας νὰ ἀστείευθεῖ μέ τὸν Εὐλόγιο, τὸν μοναχὸ καὶ ἱερέα πού τὸν ὑπηρετοῦσε, τοῦ λέγει: *τί φῆς Εὐλόγιε; οὐκ ἐς τὴν Κύπρον ἀπάρτι ἀπελευσόμεθα ὡς τὰ ἐκεῖσε ἐπισκεψόμενοι*; Ὁ ὁσιος ἀποκαλύπτει στὸν μοναχὸ τὴν ἀπάντησιν πού ὁ τελευταῖος σχημάτισε μέ τὸν λογισμόν του (ὡς οὐκ ἀκούεις, ὅπως βαθύγηρος ὢν, καὶ ἤδη ἡμίνεκρος, ἀπελθεῖν ἐν τῇ Κύπρῳ προτεθύμησαι)¹⁹⁵.

Ἡ τελευταία τοῦ ὁσίου Λεοντίου συμβαίνει ἀφοῦ συμπληρώνονται δεκατριῶν χρόνια, ὅπως εἶχε ἀναφερθεῖ σέ προηγούμενον σημεῖον τοῦ Βίου. Ὁ ὁσιος ἀποχαιρετᾷ ὅλους καὶ παραδίδει τὸ πνεῦμα στίς 14 Μαΐου. Ὅσοι εἶναι κοντά του τοποθετοῦν τὸ σκῆνος του σέ ξύλινη θήκη καὶ τὸ μεταφέρουν στὸν ναὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὰ Στεῖρου¹⁹⁶, ἕως ὅτου γνωστοποιηθεῖ στὸν αὐτοκράτορα ὁ θάνατος τοῦ ἁγίου. Ὅταν τὸ σκῆνος εἶναι ἐκτεθειμένο καὶ περικυκλωμένο ἀπὸ ὅλο σχεδόν τὸ ἱερωμένο κλήρωμα τῆς Βυζαντινῆς, οἱ παλαιοὶ τοῦ μαθητῆ καὶ ὁ μοναχὸς γιὰ τὸν ὁποῖο ἐγένε λόγος παραπάνω ἀποφασίζουν διὰ τινος τῶν γραφέων εὐ εἰδότης διὰ τῆς γραφικῆς, τοὺς τῶν ὧν

ἐθέλει χαρακτηῖρας ἐν σανίσιν ἀπομάττεσθαι, καὶ αὐτοῦ ὡς ἐν τῷ εἶδος διὰ τῆς τέχνης ἀπομάζεσθαι· τὸ, γὰρ γέρας ἐστὶ θανόντων, ὡς ἔφησέ τις· ὁ δ' ἀποστάδην στὰς τοῦ συνέχοντος αὐτὸν σκίμποδος, καὶ διὰ τῆς θέας ἀρξάμενος αὐτὸν ἀπομάττεσθαι, καὶ αὐθις προσίων τῷ σκίμποδι κατ' εὐθύ. καὶ στήκων ἔγγιστα, καὶ δεξιόθεν τοῦτον περιβλεπόμενος, καὶ ἐξ ἀριστερῶν εἰσέπειτα, ὡς τὸ εἶδος δῆθεν αὐτοῦ ἀκριβῶσοιτο, ἔλαθεν ἑαυτὸν κάμνων ἀνήνυτα· μηδὲ γὰρ διὰ πάσης τῆς αὐτοῦ βιοτῆς, ὡς καὶ ἐν τῇ κατ' ἀρχῇ μοι τοῦ λόγου εἴρηται· εἰκόνα αὐτῷ ἐγχαραχθῆναι καταδεξάμενος. οὐδ' ἀπελθὼν τῶν τῆδε, τοῦτο κατένευσε· διὰ τοῦτο, ἄλλος, καὶ ἄλλος, καὶ ἑτεροῖος ὡσαύτως, καὶ ἑτεροῖος, τῷ δοκιμάζοντι γραφεῖ αὐτὸν ἐναπομάζεσθαι, καταφαίνεται· ὃ τοῦ θαύματος· ὅτι καὶ μετὰ θάνατον, τῆς ἀκριβείας εἶχετο· διδάσκων οἶον τοὺς ἐν τῷ βίῳ· οἶον καὶ ὅσους ἀγῶνος δέονται, εἰς τὸ διαδράναι τοῦ διαφθονομένου ἡμῖν σατὰν τὰ ἐνεδρα¹⁹⁷. Ἡ πληροφορία ὅτι ἄλλαξαν συνεχῶς τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου τοῦ ἁγίου, ὥστε νὰ μὴν κατορθώνουν νὰ τὰ ἀποτυπώσουν οἱ ζωγράφοι, ἔχει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση τῆς προσωπογραφίας τοῦ πού θά μᾶς ἀπασχολήσει σὲ λίγο.

Οἱ σημαντικότερες πληροφορίες πού περιέχει ὁ Βίος τοῦ Λεοντίου γιὰ τὸν ἅγιο στὸ τέλος τοῦ κειμένου εἶναι κατ' ἀρχὴν ὅτι εὐωδία ἐβγαίνει ἀπὸ τὴν σφοδρὰ καὶ, ἀκόμη, ὅτι αἷμα ἀνέβλυζε ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ καλύπτοντας τὸ μαρμάρينو δάπεδο. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ βιογράφος θυμίζει ὅτι τὸ ἴδιο εἶχε συμβεῖ καὶ μὲ τὸ σκῆνος τῆς μεγαλομάρτυρος ἁγίας Εὐφημίας¹⁹⁸. Ἐν συνεχείᾳ μαθαίνουμε πῶς, ὅταν πληροφορήθηκε ὁ Ἀνδρόνικος Κομνηνός ὅσα ἐξαίσια συνέβαιναν γύρω ἀπὸ τὸ σκῆνος τοῦ Λεοντίου, ἐξασφάλισε πολυτελὴ σφοδρὰ γι' αὐτό, καθὼς καὶ τὴν ἀπόδοση μεγάλων τιμῶν στὸν ἄνθρωπο τοῦ Θεοῦ¹⁹⁹.

Πρὶν ἀπὸ τὴν καταληκτικὴ ἐπικλήση τῆς Ἀγίας Τριάδος ὁ Βίος τοῦ Λεοντίου συνοψίζει κατὰ κάποιον τρόπο τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου ὡς πρὸς τὸ σκέλος τῶν ἁγιογραφικῶν προσωπογραφιῶν: καὶ προστίθεται τοῖς δικαίοις, ..., τοῖς ὁσίοις, ὁ ὁσιος· τοῖς μάρτυσιν, ὁ ἐκούσιος μάρτυς· τοῖς ἀρχιερεῦσιν ὁ μέγας ἀρχιερεὺς· καὶ αἰνέσας τὸν Κύριον ἐν ὑπαγορευταῖς τῶν θείων λογίων· ἐν διακόνους, ἐν ἱερεῦσι, καὶ Ἐπισκόποις, καὶ ἐν Πατριάρχεις, ὡς ὄντως ἀρχιερεῦς· καὶ νῦν ἐστίν, ὅπου ὁ Θεός· συμβασιλεύων αὐτῷ καὶ συνθεοούμενος· καὶ ἀξίων ἐπὶ τοῖς πόνοις ἀπολαύων τῶν ἀμοιβῶν²⁰⁰.

Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λεοντίου, μία πολύτιμη πηγὴ μαρτυριῶν εὐρύτερης σημασίας γιὰ τὴν ἐποχὴ, σκιαγραφεῖ μὲ εὐαισθησία τὴν προσωπικότητα τοῦ ἁγίου καὶ ἀκόμη τοὺς κύριους σταθμούς τῆς πνευματικῆς του πορείας καὶ τῆς σταδιοδρομίας του ὡς ἀπλοῦ μοναχοῦ,

ἡγουμένου τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου καὶ μετέπειτα πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων. Στὰ πρῶτα νεανικά του χρόνια ὁ Λεόντιος διακρίνεται γιὰ ἔντονες πνευματικὲς ἀνησυχίες, μιά ὑπαρξιακὴ σχεδὸν ἀγωνία γιὰ τὴν τελείωσή του στὸν δρόμο τῆς ἀρετῆς²⁰¹. Ἡ ἀπασχολήσή του μὲ ὑλικὲς ὑποθέσεις, ἀναπόφευκτη συνέπεια τῶν εὐθυνῶν πού ἀναλαμβάνει —συνήθως χωρὶς τὴ θέλησή του— στὴ διοίκηση τῆς μονῆς, χαρακτηρίζεται ἀπὸ συνέπεια. Γίνεται ὡς διακόνημα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ὑπακοῆς ἢ ἀνταπόκρισης στίς ἐκκλήσεις τοῦ πνευματικοῦ του πατέρα καὶ τῶν ἀδελφῶν τοῦ τῆς μονῆς. Ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀντιμετωπίζει ὁ Λεόντιος ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ πνευματικὲς ἀναζητήσεις, εἴτε αὐτὲς ἀφοροῦν τῇ θρησκευτικῇ μόρφωσίν του εἴτε τὸν ἀγῶνα του γιὰ ψυχικὴ τελείωση.

Ὁ Βίος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Λεόντιος ἔρχεται στὴν Πάτμο σὲ νεαρὴ ἡλικία. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ ἔγγραφα τῆς μονῆς, διαδέχεται τὸν Θεόκτιστο στὴν ἡγουμενία τὸ 1158²⁰². Τὴν ἡγουμενία διατηρεῖ ὁ Λεόντιος περὶ πέντε δέκα ὀκτὼ χρόνια σύμφωνα μὲ τὴν ἔρευνα τῆς Ἑρας Βρανούση πού ὁδήγησε στὸ συμπέρασμα ὅτι προχειρίζεται πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων λίγο μετὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1176²⁰³. Ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα παλαιότερων ἡγουμένων τῆς μονῆς, ἀπὸ τὴν Πάτμο ὁ Λεόντιος ταξιδεύει στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ σὲ ἄλλα μέρη (κυρίως στὴν Κρήτη) γιὰ νὰ χειρισθεῖ ὑποθέσεις τῆς μονῆς. Ἡ προσωπικὴ του ἀκτινοβολία καὶ οἱ ἱστορικὲς συγκυρίες διαγράφουν μιά ἰδιαίτερη ἐξέλιξη στὴν πνευματικὴ του πορεία μὲ τὴν ἀναγόμευσή του ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Κομνηνὸ ὡς πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων. Τὸ ὅτι ὅμως ὁ Λεόντιος ἀποφασίζει νὰ ἀναλάβει τὰ καθήκοντά του μὲ οὐσιαστικὸ

187. Ὁ.π. Τὸ κώλυμα προερχόταν ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ δύο παιδιὰ ἦσαν πρῶτα ἐξαδέλφια ἀπὸ ἐξώγαμες σχέσεις τῶν γονιῶν τους.

188. Ὁ.π., σ. 428.

189. Ὁ.π.

190. Ὁ.π.

191. Βλ. ὑπόσημ. 218.

192. Βίος Λεοντίου, σ. 428-429.

193. Ὁ.π., σ. 429.

194. Ὁ.π., σ. 430-431.

195. Ὁ.π., σ. 431.

196. Ὁ.π., σ. 432.

197. Ὁ.π., σ. 432-433.

198. Ὁ.π., σ. 433.

199. Ὁ.π., σ. 434.

200. Ὁ.π.

201. Βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Magdalino, Holy Man, σ. 60, ὑπόσημ. 49, 65.

202. Βλ. Βρανούση, Βυζαντινὰ ἔγγραφα, σ. *60.

203. Βρανούση, Πρόσταξις Μανουὴλ Α', ὁ.π. (ὑπόσημ. 5), σ. 85-86.

τρόπο με τη μετάβασή του στα Ἱεροσόλυμα, ἀφοῦ εἶναι καί ὁ μόνος ὀρθόδοξος πατριάρχης Ἱεροσολύμων πού ἐπισκέπτεται τήν ἔδρα του στή διάρκεια τῆς Λατινοκρατίας²⁰⁴, ἀπαιτεῖ κάπως ἐκτενέστερο σχολιασμό, γιατί ἡ φάση αὐτή τοῦ βίου τοῦ ὁσίου προδιαγράφει καί τή μετέπειτα στάση του ἀπέναντι στή Μονή τῆς Πάτμου.

Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου ἐπισημαίνει, ὅπως ἀναφέρθηκε πρὶν πάνω, ὅτι ἡ ἀναχώρησή του γιὰ τὰ Ἱεροσόλυμα ἐγένετο ὕστερα ἀπὸ ὑπόμνηση τοῦ αὐτοκράτορα ἀλλὰ καί ἀπὸ πόθο νὰ ἐπισκεφθεῖ τοὺς τόπους στοὺς ὁποίους εἶχε βαδίσει ὁ Κύριος²⁰⁵. Εἶναι φυσικό νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ὁ Λεόντιος πραγματοποιεῖ μέ τὸ ταξίδι αὐτό καί μιὰ νεανική του ἐπιθυμία πού εἶχε μείνει ἀνεκπλήρωτη. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι εἶχε ἀκολουθήσει πολὺ νέος τὸν πνευματικό του πατέρα, τὸν ἐπίσκοπο Τιβεριάδος, ἐξόριστο ἱεράρχη στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅταν αὐτὸς ἀναχώρησε γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸ ποιμνίό του στοὺς Ἁγίους Τόπους, ἀλλὰ, σὰν ἔφθασαν στὴν Κύπρο, ὁ ἐπίσκοπος παρότρυνε τὸν μαθητὴ του νὰ ἐπιστρέψει στὴν Πάτμο²⁰⁶. Μία ἐπικίνδυνη ἀπόφαση, πού, ὅπως εἶδαμε, παρ' ὀλίγον νὰ στοιχίσει τὴ ζωὴ στὸν Λεόντιο, ταιριάζει ὅπωςδὴποτε στὸν χαρακτήρα του, φύση ἀνήσυχη καί ἐπιρρεπὴ σὲ πράξεις ἔξω ἀπὸ τὰ συνήθη. Τὸ ταξίδι τοῦ Λεοντίου ἀντανακλᾷ παράλληλα τίς προσπάθειες τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ γιὰ διπλωματική προσέγγιση μέ τὸ λατινικὸ Βασίλειο τῆς Ἱερουσαλὴμ²⁰⁷. Οἱ συγκυρίες τῆς περιόδου πού πραγματοποιήθηκε ἡ μετάβαση τοῦ ὀρθόδοξου πατριάρχου δὲν ἦσαν εὐνοϊκές. Ἡ κίνηση αὐτὴ λίγο ἔλειψε νὰ μεταβληθεῖ σὲ τραγωδία, ἐπειδὴ συνέπεσε μέ μιὰ περίοδο ἐσωτερικῶν διαμαχῶν μεταξύ τῶν λατινικῶν παραγόντων²⁰⁸. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα πρέπει νὰ ἐκτιμηθεῖ καί ἡ ἀντιλατινικὴ στάση τοῦ Λεοντίου, ἀλλὰ καί ἡ φιλικὴ διάθεσή του ἀπέναντι στὴν πρωτοβουλία τοῦ ἐμίρη τῆς Δαμασκοῦ νὰ προσκαλέσει τὸν ἅγιο καί τὴ συνοδεία του νὰ εγκατασταθοῦν στὴ δική του ἐπικράτεια²⁰⁹. Μέ βάση τὰ στοιχεῖα πού δίνει ὁ Βίος καί τὴν ἔρευνα σχετικὰ μέ τὸν χρόνο ἀναγόρευσης τοῦ Λεοντίου ὡς πατριάρχου Ἱεροσολύμων, ὁ Λεόντιος ἀναχωρεῖ γιὰ τὴν Παλαιστίνη τὸ 1176, πρὶν ἀπὸ τὸν χειμῶνα. Διαχειμάζει στὴ Ρόδο καί τὴν ἄνοιξη τοῦ 1177 φεύγει γιὰ τὴν Κύπρο, ὅπου παραμένει λίγους μῆνες. Μέ εὐνοϊκὸ ἄνεμο, τὴν ἴδια χρονιά, φθάνει στὴν Ἀκρα. Ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ ἐπιστρέφει στὴν Κωνσταντινούπολη, ἕνα χρόνο ἀργότερα, πιθανότατα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1178²¹⁰. Ἡ ζωὴ καί ἡ δράση τοῦ Λεοντίου ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἐπιστρέφει καί ἐγκαθίσταται στὴν Κωνσταντινούπολη ἕως τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του προδιαγράφονται ἀρκετὰ καθαρά κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Βίου ἀλλὰ καί ἄλλων πηγῶν τῆς ἐποχῆς. Ὁ Λεόντιος ζεῖ στὴν Πρωτεύουσα

ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1178 περίπου ἕως τίς 14 Μαΐου τοῦ 1185, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Ἀνδρόνικου²¹¹. Εἶναι ἤδη πολὺ ἡλικιωμένος, ὅπως φαίνεται καί ἀπὸ τὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ Βίου²¹². Ἐγκαθίσταται πιθανότατα στὰ Στεῖρου, μιὰ περιοχὴ ὅπου, ὅπως φαίνεται, ἔμεναν οἱ ὀρθόδοξοι πατριάρχες Ἱεροσολύμων πού ζοῦσαν ἀναγκαστικά μακριὰ ἀπὸ τὴν ἔδρα τους λόγω τῆς Λατινοκρατίας²¹³. Τὰ Στεῖρου ἐμφανίζονται στὸν Βίο ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὸν ναὸ ὅπου φυλάχθηκαν τὰ λείψανα τοῦ Λεοντίου. Ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα καί τῶν προηγούμενων ἐξόριστων πατριαρχῶν²¹⁴, ἀλλὰ καί σύμφωνα πάντοτε μέ τίς ἐσώτερες κλίσεις του καί τὴ βαθιὰ θεολογικὴ του κατάρτιση πού ἐπισημαίνει ὁ Βίος²¹⁵, ὁ Λεόντιος παίρνει μέρος στὶς θεολογικὲς διαμάχες τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀνάμειξή του στὸ καυτό θέμα τῆς ἐρμηνείας τῆς ρήσης Ὁ πατήρ μου μείζων μου ἐστίν ἐπιβεβαιώνεται ἀπροσδόκητα ἀπὸ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸ ἴδιο θέμα πού ἔχει προστεθεῖ στὸ τέλος τοῦ Βίου τοῦ στὸν πατριαρχικὸ κώδικα ἀριθ. 187²¹⁶. Τὸ ἀξίωμα καί ἡ προσωπικότητα τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων προδιαγράφουν ἐπίσης τὴ συμμετοχή του καί στὰ γενικότερης σημασίας ζητήματα πού ἀνακύπτουν μέ ἀφορμὴ δυναστικές πρωτοβουλίες σὲ μιὰ περίοδο ἀνώμαλης πολιτικῆς ζωῆς. Ἡ στενὴ σχέση, ἴσως φιλία τοῦ Λεοντίου μέ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Θεοδόσιο Βοραδιώτη, συνάγεται ἀπὸ τὸν Βίο μέ ἀφορμὴ τὸ περίεργο ἐπεισόδιο ἐξορκισμοῦ στὸ κρεβάτι τοῦ ἐτοιμοθάνατου πατριάρχου Θεουπόλεως²¹⁷. Ἡ μαρτυρία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη γιὰ τὴ σθεναρὴ στάση του Θεοδοσίου στὸ θέμα τῆς ἀθέσμου συζυγίας πού ἐπιδίωκε ὁ Ἀνδρόνικος, στάση πού ἀνάγκασε τὸν πρῶτο νὰ αὐτοεξορισθεῖ²¹⁸, ἀλλὰ καί ἡ σαφέστατη θέση τοῦ Βίου τοῦ Λεοντίου ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἄτεγκτη στάση τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων γιὰ τὸ ἴδιο θέμα²¹⁹, ἐπιβεβαιώνουν τὴ στενὴ συνεργασία τῶν δύο ἀνδρῶν. Ὅτι ὁ Λεόντιος ἔχαιρε ἰδιαίτερης φήμης στὴν Πρωτεύουσα γιὰ τὸ ἥθος καί τὴν προσωπικότητά του γενικότερα μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τὸν Βίο ἀλλὰ ἴσως καί ἀπὸ ἄλλες σύγχρονες πηγές²²⁰. Γιὰ τὴν ἀκτινοβολία τοῦ πατριάρχου ἀσφαλῶς συνέβαλε καί ἡ μετάβασή του στὴν Παλαιστίνη μέ κίνδυνο τῆς ζωῆς του καί ἡ θαυματουργὴ δράση του στὰ μέρη πού εἶχε καθαγιάσει μέ τὸ πέρασμά του ὁ Χριστός.

Προσεκτικὴ μελέτη τοῦ Βίου δείχνει μέ μεγάλη σαφήνεια, νομίζω, ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ Λεόντιος ἐγκαταλείπει τὴν Πάτμο, ὕστερα ἀπὸ τὴν προχειρίσιν του ὡς πατριάρχου Ἱεροσολύμων, ἡ μονὴ παίρνει δευτερεύουσα θέση στοὺς λογισμούς καί τίς ἐνέργειές του. Στὸ διάστημα τῆς ἀπουσίας του στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή, μιὰ τέτοια διάθεση δικαιολογεῖται ἀπὸ τίς καθημερινὲς δυσχέρειες σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα πού ἔχει νὰ

Είκ. 48. "Άγιος Άρκάδιος. Λεπτομέρεια.

Είκ. 49. Καστοριά, "Άγιοι Άνάργυροι. "Άγιος Άλευθέριος. Λεπτομέρεια.

204. Πρβλ. Rose, The VITA of Saint Leontios, σ. 238.
 205. Βλ. παραπάνω, σ. 241.
 206. Πρβλ. και Rose, The VITA of Saint Leontios, σ. 240.
 207. Για τή διπλωματική προσέγγιση των λατινικών κρατών από τον Μανουήλ Κομνηνό βλ. κυρίως R.-J. Lilie, Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten. Studien zur Politik des byzantinischen Reiches gegenüber den Staaten der Kreuzfahrer in Syrien und Palästina bis zum vierten Kreuzzug (1096-1204) (Freie Universität Berlin. Byzantinisch-Neugriechisches Seminar. Ποικίλα Βυζαντινά Ι), München 1981, σ. 168-211. Βλ. και Rose, The VITA of Saint Leontios, σ. 248-249. Για έναν εκτενή σχολιασμό της σύντομης διαμονής του Λεοντίου στα Ίεροσόλυμα σέ συνάρτηση μέ τίς πολιτικές και θρησκευτικές συνθήκες αυτής της περιόδου βλ. δ.π., σ. 249-256.
 208. Rose, The VITA of Saint Leontios, σ. 247-251. Στο διάστημα αυτό οί Φράγκοι έπρεπε νά λύσουν τό πρόβλημα της διαδοχής στο Βασίλειο της Ίερουσαλήμ.
 209. Για τή διπλωματική προσέγγιση Χριστιανών και Μουσουλμάνων αυτή τήν περίοδο βλ. δ.π., σ. 246, ύποσημ. 14.
 210. "Ο.π., σ. 242-243.
 211. "Ο.π., σ. 243.
 212. Βίος Λεοντίου, σ. 431.
 213. Για τήν περιοχή και τόν ναό του Άρχαγγέλου Μιχαήλ βλ. R. Janin, Constantinople byzantine. Développement urbain, β' έκδοση, Paris 1964, σ. 430-431. Janin, Eglises, σ. 471-472. Για τόν όρι-

- σμό της περιοχής των Στείρου ως τόπου διαμονής των εξόριστων πατριαρχών Ίεροσολύμων, βλ. Κάλλιστος Μηλιαράς, Οί "Άγιοι Τόποι έν Παλαιστίνη, Α', Ίεροσόλυμα 1928, σ. 335.
 214. Για παράδειγμα, ό πατριάρχης Ίεροσολύμων Νικόλαος υπέγραψε τά πρακτικά της Συνόδου του 1156 μέ άφορμή τή φράση της Λειτουργίας Σύ ει ό προσφέρων και προσφερόμενος. Στη Σύνοδο του επόμενου έτους για τό ίδιο θέμα έλαβε μέρος ό πατριάρχης Ίεροσολύμων Ίωάννης ό Θ', και τά πρακτικά της Συνόδου του 1166 σχετικά μέ τήν έννοια του χωρίου "Ο πατήρ μου μείζων μου έστι υπέγραψε ό πατριάρχης Ίεροσολύμων Νικηφόρος ό Β'. Βλ. και Μηλιαράς, δ.π., σ. 335-336.
 215. Βίος Λεοντίου, σ. 392.
 216. Βλ. ύποσημ. 127.
 217. Βλ. ύποσημ. 194.
 218. Βλ. Nicetas Choniates, σ. 261-262.
 219. Βλ. ύποσημ. 189.
 220. Βίος Λεοντίου, σ. 430. Στο έπεισόδιο σχετικά μέ τήν επιτίμηση του άγγέλου ό πατριάρχης Ίεροσολύμων φέρεται νά λέγει για τόν Λεόντιο: οίδεν έν καιρώ έξουσία τή άρετή παραχωρεΐν. "Από τό άλλο μέρος, ό Νικήτας Χωνιάτης, στήν έκδοση της Βόννης, κάνει μνεία του Λεοντίου ως άνδρός χαρίεντος τό ήθος και διαβοήτου τήν άρετήν (σ. 529, 18-530, 1). "Η άναφορά αυτή λείπει ώστόσο από τό κείμενο στήν έκδοση του Van Dieten, έπειδή έπισημαίνεται μόνο σέ έναν κώδικα του κειμένου. Βλ. Nicetas Choniates, σ. 405, 19/20.

άντιμετωπίζει ο ὁσιος. Τοῦτο ὅμως φαίνεται ὅτι συνεχίζεται καί κατά τή διαμονή του στήν Κωνσταντινούπολη μετά τήν ἐπιστροφή του ἀπό τήν Παλαιστίνη. Ὡστόσο, ἡ θέση τοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου παραμένει κενή ἐπτά περίπου χρόνια, δηλαδή ἀπό τήν προχείριση τοῦ Λεοντίου ὡς πατριάρχη Ἱεροσολύμων (πού ἔχει τοποθετηθεῖ στό 1176) ἕως τό 1183, ἔτος ἀνάληψης τῆς ἡγουμενίας ἀπό τόν Ἀρσένιο, ὅπως πιστοποιεῖ ὁ Βίος²²¹. Σέ ὅλο αὐτό τό διάστημα τή διοίκηση τῆς μονῆς ἔχει ἐμπιστευθεῖ ὁ Λεόντιος στό πνευματικό του τέκνο, τόν Ἀντώνιο καί μετέπειτα ἡγούμενο Ἀρσένιο, γιά τόν ὁποῖο ἔγινε ἤδη διεξοδικός λόγος πῶς πάνω. Ἡ κατάσταση αὐτή ὑποδηλώνει ἴσως τήν ἀνασφάλεια πού αἰσθάνονταν οἱ Βυζαντινοί ἐκκλησιαστικοί ἀξιωματοῦχοι, ὅταν, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ Λεοντίου, δέν εἶχαν ἄμεση ἐποπτεία στήν περιοχή τῆς ἐξουσίας τους²²². Ὡστόσο, γιά τό κενό ἐξουσίας στή Μονή τῆς Πάτμου πρέπει νά ἐπαιξε ρόλο καί ὁ ἴδιος ὁ Ἀρσένιος, τόν ὁποῖο ὁ Λεόντιος εἶχε ὀρίσει οἰκονόμο τῆς μονῆς, πρὶν ἀπό τήν ἀναχώρησή του γιά τὰ νέα του καθήκοντα. Ἡ προσήλωση τοῦ μαθητῆ στόν δάσκαλο, πού φωτίζεται ἄπλετα ἀπό τόν βιογράφο τοῦ Λεοντίου, καθ' ὑπαγόρευση τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀρσενίου, θά παραμέριζε κάθε πρόθεση γιά τήν ἀνάληψη ἀπό τόν ἴδιο τῆς ἡγουμενίας τῆς μονῆς. Ὁ Λεόντιος δέν ἐπισκέπτεται τήν Πάτμο ἀπό τό 1176 ἕως τόν θάνατό του, ἀλλά φαίνεται ὅτι δέν παύει νά ἐνημερώνεται γιά θέματα τῆς μονῆς ἀπό τόν Ἀρσένιο πού μέ ζῆλο φροντίζει νά ἐπικοινωνεῖ μαζί του, ὅπως, γιά παράδειγμα, ὅταν ἐπισκέπτεται τόν πατριάρχη στήν Πρωτεύουσα καί τοῦ ζητεῖ νά μεσολαβήσει στόν Ἀνδρόνικο Α΄ γιά τήν ἀτέλεια τοῦ πλοίου τῆς μονῆς. Ἡ παράθεση ἀρκετῶν πληροφοριῶν σχετικά μέ τήν προσωπικότητα καί τίς δραστηριότητες τοῦ Λεοντίου, ὅπως φωτίζονται μέσα ἀπό τόν λεπτομερειακό Βίο πού γράφηκε λίγα χρόνια μετά τόν θάνατό του, εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμη γιά τό θέμα τῆς χορηγίας τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου. Σέ περίπτωση πού ἀποδοθεῖ στόν Λεόντιο ἡ χορηγία αὐτή, πάντοτε μετά τήν προχείρισή του ὡς πατριάρχη Ἱεροσολύμων λόγω τῆς παρουσίας πολλῶν προσωπογραφιῶν ἐπισκόπων αὐτῆς τῆς πόλης στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα, αὐτή πρέπει νά τοποθετηθεῖ στό διάστημα πού διατηρεῖ ὁ ἴδιος, *in absentia*, τήν ἡγουμενία τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, δηλαδή μεταξύ 1176 καί 1183. Σέ αὐτό τό διάστημα θά μπορούσε πῶς ἄνετα νά χρησιμοποιήσει οἰκονομικούς πόρους τῆς μονῆς γιά ἕνα τέτοιο ἐγχείρημα. Ἐάν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἕως τό 1178 ἢ τό πολύ τό 1179 ὁ Λεόντιος ζοῦσε κάτω ἀπό δυσμενέστερες συνθήκες πού εἶχε νά ἀντιμετωπίζει στήν Ἑγγύς Ἀνατολή μέ τὰ νέα του καθήκοντα, θά ἦταν λογικότερο νά τοποθετηθεῖ αὐτή ἡ πρωτοβουλία στό βραχὺ σχετικά διά-

στημα πού ὁ ὁσιος ζεῖ στήν Κωνσταντινούπολη ἐνῶ ἡ Μονή τῆς Πάτμου παραμένει ἀκόμη χωρίς ἡγούμενο. Τό διάστημα αὐτό κυμαίνεται μεταξύ 1179 περίπου καί 1183.

Ποιά σκοπιμότητα ἄραγε θά ἐξυπηρετοῦσε ἡ ἀνέγερση καί ἡ διακόσμηση ἐνός παρεκκλησίου, ὅπως αὐτό τῆς Πάτμου; Ἡ μόνη ἀποδεκτὴ ὑπόθεση εἶναι ὅτι ὁ Λεόντιος εἶχε τήν ἐπιθυμία νά ταφεῖ στήν Πάτμο. Ἐνα παρεκκλήσιο πλάι στόν κυρίως ναό τοῦ καθολικοῦ καί πολύ κοντά στό παρεκκλήσιο τοῦ Ὀσίου Χριστοδοῦλου θά ἦταν μιά εὐλογία ἐπιλογή, ἐφόσον ὁ ὁσιος εἶχε ζήσει τουλάχιστον τριάντα χρόνια στήν Πάτμο ὡς ἀπλὸς μοναχὸς στήν ἀρχή καί ἡγούμενος γιά λίγο λιγότερα ἀπὸ εἴκοσι χρόνια ἀργότερα. Ἀλλά ὁ Λεόντιος δέν ἤθελε νά ταφεῖ στήν Πάτμο, γιατί διαφορετικὰ θά εἶχε ἐκφράσει τήν ἐπιθυμία του αὐτῇ πρὶν ἀπὸ τόν θάνατό του, ὅπως εἶχε γίνει στήν περίπτωση τοῦ Χριστοδοῦλου. Ὁ Βίος τοῦ Λεοντίου, πού συντάχθηκε ἀπὸ μοναχὸ τῆς Πάτμου καί κάτω ἀπὸ τήν ἐποπτεία τοῦ Ἀρσενίου, δέν θά παρέλειπε αὐτῇ τήν οὐσιαστικὴ πληροφορία. Ὁ Λεόντιος ἐτάφη στήν Κωνσταντινούπολη, στόν ναό τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ στὰ Στεῖρου, σύμφωνα μέ τό παράδειγμα πού εἶχαν ἴσως δώσει παλαιότερα καί ἄλλοι πατριάρχες ἀνατολικῶν πατριαρχείων, τὰ ὁποῖα βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴ μουσουλμανικὴ ἢ τὴ λατινικὴ κυριαρχία. Μποροῦν νά δοθοῦν καί ἄλλες ἐξηγήσεις γιά τήν ἀπόφαση τοῦ Λεοντίου νά μὴν ταφεῖ στήν Πάτμο, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες εἶναι καί ἡ παλαιότερη πρόθεσή του νά ἐγκαταλείψει τό νησί καί νά μονάσει στήν Προποντίδα, ὅταν ἀκόμη ἦταν οἰκονόμος τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου²²³. Ὅπωςδήποτε καί ἡ καταγωγή του ἀπὸ μιά σχετικὰ μακρινὴ περιοχή ὡς πρὸς τήν Πάτμο, δηλαδή τὴ Μακεδονία, ἴσως τόν ταῦτιζε ψυχικὰ περισσότερο μέ τήν Κωνσταντινούπολη ὅπου εἶχε καταφύγει στὰ ἐφηβικά του χρόνια. Ἡ ἰδιοσυγκρασία τοῦ Λεοντίου, πού ἐκδηλώνεται καί μέ μιά ἀδιαφορία γιά ὅ,τι ἔχει σχέση μέ πρακτικὲς πρωτοβουλίες, ὅπως θά ἦταν ἡ κατασκευὴ ἔσω ἐνός παρεκκλησίου (μέ τό ἀδιαμφισβήτητο στοιχεῖο τῆς προσωπικῆς συμβολῆς καί προβολῆς), δέν εὐνοεῖ τήν ὑπόθεση ὅτι ἡ χορηγία τοῦ παρεκκλησίου τῆς Πάτμου ὀφείλεται στόν Λεόντιο. Ἡ ἐπιθυμία του νά μὴν ἀφήσει πίσω του οὔτε καί εἰκόνα μέ τήν προσωπογραφία του, σύμφωνα μέ τὴ μαρτυρία τοῦ Βίου, ἐνισχύει τήν ἄποψη αὐτή. Ἐτσι καί ὁ Βίος παρέχει σημαντικὰ ἐπιχειρήματα γιά νά ἀποκλεισθεῖ ὁ Λεόντιος ὡς πιθανὸς χορηγὸς τοῦ παρεκκλησίου τῆς Πάτμου. Οἱ μαρτυρίες τοῦ ἀγιολογικοῦ κειμένου ἔρχονται νά ἐνισχύσουν τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα ὡδήγησε ἡ διερεύνηση τοῦ προγράμματος. Ἀνακαλύπτοντας βασικὲς δυσκολίες ὡς πρὸς τήν ἐρμηνεία του μέ τήν παραδοχὴ ὅτι τοῦτο εἶχε συγκρο-

τηθεί για ένα παρεκκλήσιο της Παναγίας, όπως πιστευόταν γενικά μέχρι σήμερα, αναφάνηκαν ουσιαστικά τα επιχειρήματα που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο επώνυμος άγιος του παρεκκλησίου πριν από τον 18ο αιώνα ήταν ο όσιος Λεόντιος. Αυτή η νέα έκδοχή πρέπει να δοκιμασθεί μέσα από τις συγκυρίες στην ιστορία της μονής αυτήν ακριβώς την περίοδο.

Δ'. 'Η λατρεία του όσιου Λεοντίου στη Μονή της Πάτμου

'Η άγιοποίηση ενός προσώπου μετά την Εικονομαχία και έως τις αρχές του 14ου αιώνα περίπου²²⁴ ακολουθεί την ίδια διαδικασία που μπορεί να συνοψισθεί στα εξής: 'Η άγιοποίηση έχει άφετηρία τό μέρος όπου ζει και δρᾷ ὁ ἅγιος, ὁ ὁποῖος εἶναι σχεδόν πάντοτε μοναχός, συχνά κτήτωρ ενός μοναστηριού. 'Η μονή συνεπώς αποτελεί τό κέντρο δημιουργίας της λατρείας στον ἅγιο καί, ἀνάλογα μέ τήν ἠθική καί οἰκονομική ἐπιρροή της, ρυθμίζει τήν ἐξάπλωση της λατρείας του, πού συνήθως περιορίζεται στά γειτονικά μέρη. 'Η ἀναγκαία προϋπόθεση γιά τήν ἁγιοποίηση εἶναι ἡ πραγματοποίηση θαυμάτων, ἐν ζωῇ ἀλλά καί μετά θάνατον —τά τελευταῖα γίνονται συνήθως κοντά στό σκήνος τοῦ ἁγίου. 'Η μοναστική κοινότητα, τῆς ὁποίας τέκνο ὑπῆρξε ὁ ἅγιος, παίζει σημαντικό ρόλο στήν παράδοση, προφορική καί γραπτή, γιά τά θαύματα του καί συνεπώς γιά τήν ἐδραίωση της λατρείας του. Φυσικό εἶναι ὁ συντονισμός τῶν ἐνεργειῶν γιά τήν καθιέρωση της λατρείας τοῦ ἁγίου νά ἀναλαμβάνεται ἀπό τόν ἐπόμενο ἡγούμενο, συνήθως πνευματικό τέκνο τοῦ ἁγίου. 'Αφοῦ λοιπόν ἡ ἁγιοποίηση δέν ἀποφασίζεται ἀπό ἕνα κεντρικό ἐκκλησιαστικό ὄργανο, ὅπως στή Δύση (ἀλλά συχνά καί στήν 'Ανατολή ἀπό τόν πρῶμο 14ο αἰώνα καί ἔπειτα), τά ἐξωτερικά τεκμήρια γιά τή λατρεία πού δέχεται ἕνας ἅγιος εἶναι: ὁ ἑορτασμός της ἐπετείου της μνήμης του (κυρίως ἐπετείου τοῦ θανάτου ἢ της ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων του) στήν ἐκκλησία, ἡ σύνταξη ἐιδικῆς 'Ακολουθίας γιά τίς ἀνάγκες της ἑορτῆς, ἡ ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ ἁγίου στά Μηναῖα σέ χρήση στή μονή, ἡ ὑπαρξη εἰκόνων μέ τήν προσωπογραφία τοῦ ἁγίου, ὥστε νά δέχεται προσκύνηση τήν ἡμέρα της ἑορτῆς καί σέ οἰαδήποτε ἄλλη περίσταση, καί ἡ συγγραφή Βίου. 'Η ἀφιέρωση ἐιδικοῦ παρεκκλησίου στόν ἅγιο ἀποτελεῖ βεβαίως τό ἐπιστέγασμα καί τήν πιό τρανή πιστοποίηση της λατρείας πρός αὐτόν. Ἐχοντας ὑπόψη ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα, ἀξίζει νά ἀσχοληθοῦμε μέ τά τεκμήρια της λατρείας τοῦ όσιου Λεοντίου στή Μονή της Πάτμου. 'Η ἔρευνα αὐτή ἀποκτᾷ καί γενικότερο ἐν-

διαφέρον ἐπειδή ἀπό τή μεσοβυζαντινή περίοδο ὁ 12ος αἰώνας ἔχει χαρακτηρισθεῖ ὁ πιό πτωχός σέ ἁγιολογικά κείμενα καί κατὰ συνέπειαν ὁ πιό ἀρνητικός γιά τήν ἀναγνώριση νέων ἁγίων²²⁵.

Τό παλαιότερο καί πιό σημαντικό κείμενο γιά τήν ἁγιοποίηση καί λατρεία τοῦ όσιου Λεοντίου στή Μονή της Πάτμου εἶναι ὁ Βίος, πού περιέχει λεπτομερῆ ἀναφορά στούς σταθμούς της ζωῆς του, δίνει ὅλα τά στοιχεῖα πού πιστοποιοῦν τήν ἁγιότητά του, κυρίως μέσα ἀπό τή συνεχή πραγματοποίηση θαυμάτων, καί ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἅγιος δεχόταν λατρεία στή μονή σέ μία περίοδο πολύ κοντά στόν θάνατό του, τό 1185. 'Ο Βίος, πού συντάχθηκε λίγο μετά τό 1203, ἔγινε μέ σκοπό νά διαβάζεται στήν ἐκκλησία καί νά ἀναπλάθει τήν ἠθική προσωπικότητα καί τά θαυμαστά ἔργα τοῦ όσιου μπροστά σέ μοναχοῦς, πολλοί ἀπό τοῦς ὁποῖους τόν εἶχαν γνωρίσει καί εἶχαν δεχτεῖ τήν εὐλογία του²²⁶. 'Από τό περιεχόμενο τοῦ Βίου, δέν μένει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ὁ συντάκτης του, ὁ Θεοδόσιος Γουδέλης ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, μέλος της μοναστικῆς κοινότητας της Πάτμου, πού ἔζησε κοντά στόν Λεόντιο καί τόν 'Αρσένιο, πῆρε ἐντολή ἀπό τόν τελευταῖο νά συγγράψει τόν Βίο καί βασίσθηκε κατὰ πολύ μεγάλο βαθμό στίς δικές του μαρτυρίες γιά τόν Λεόντιο, τίς ὁποῖες τοῦ ἔδωσε ἐγγράφως ὁ 'Αρσένιος. 'Ο Βίος τοῦ όσιου Λεοντίου εἶναι τό μόνο ἁγιολογικό κείμενο αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀπό τόν 12ο αἰώνα πού ἀναφέρεται σέ μοναστική προσωπικότητα ἡ ὁποία δέν συνδέεται μέ τήν ἴδρυση μοναστηριοῦ²²⁷. Ἐχει ἄλλωστε παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ Λεόντιος εἶναι καί ὁ μόνος βυζαντινός ἅγιος ἀπό τίς κεντρικές περιοχές πού ἀνήκει ἐξ ὁλοκλήρου στόν 12ο αἰώνα²²⁸.

Σέ σύγκριση μέ τοῦς πολύ λίγους Βίους ἄλλων ἁγίων της ἐποχῆς αὐτῆς πού ἔχουν σωθεῖ, γίνεται φανερό ὅτι ὁ Βίος τοῦ όσιου Λεοντίου εἶναι ἕνα ἐκτεταμένο καί μεστό σέ πληροφόρηση κείμενο, πού δίνει περισσά στοιχεῖα γιά τήν ἁγιοποίηση τοῦ προσώπου αὐτοῦ. 'Ο Λεόντιος σέ καμιά περίπτωση δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἕνας ἐπαρχιακός ἅγιος. Ὁχι μόνον πέρασε στήν Κωνσταντινούπολη ἕνα μέρος της ζωῆς του, μέ δραστηριότητες πού ταιριάζουν σέ σημαντική πνευματική προσωπικότητα, ἀλλά ἡ οἰκουμένη ἀκτινοβολία του

221. Βίος Λεοντίου, σποραδικά.

222. Πρβλ. Rose, *The Vita of Saint Leontios*, σ. 242, ὑπόσημ. 13.

223. Βίος Λεοντίου, σ. 398.

224. Πρβλ. καί Ruth Macrides, *Saints and Sainthood in the Early Palaeologan Period*, στό *Byzantine Saint*, κυρίως σ. 84 καί ὑπόσημ. 121 (γιά βιβλιογραφία στό θέμα αὐτό).

225. Πρβλ. Magdalino, *Holy Man*, σ. 52.

226. Βίος Λεοντίου, σ. 380.

227. Magdalino, *Holy Man*, σ. 53.

228. Ὁ.π.

είχε αναμφισβήτητη σχέση με την προχείρισή του ως πατριάρχη Ἱεροσολύμων καί με τήν παραμονή του στους Ἀγίους Τόπους καί τήν πραγματοποίηση θανάτων ἐκεῖ, σέ μιά περίοδο μάλιστα διωγμοῦ τῆς Ὁρθοδοξίας. Ὁ κίνδυνος πού διέτρεξε ἡ ζωή του παρ' ὀλίγον νά εἶχε ὡς κατάληξη τή θανάτωσή του καί τή δημιουργία ἐνός νεομάρτυρα. Αὕτῃ ἡ διάσταση θά πρέπει νά εἶχε τονισθεῖ σέ τοπικό ἐπίπεδο, δηλαδή στό ὀρθόδοξο πατριαρχεῖο τῶν Ἱεροσολύμων, ὅσο μποροῦμε νά κρίνουμε ἀπό ὀρισμένες ἐνδείξεις²²⁹. Ὡστόσο, οἱ δυσχέρειες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες βρισκόταν τό πατριαρχεῖο καί τόν 13ο αἰώνα, μετά τήν κατάργηση τῆς Λατινοκρατίας καί τήν ἀποκατάσταση τῶν πατριαρχῶν στήν ἔδρα τους μέ τή μουσουλμανική ἀνοχή, δέν ἐπέτρεπαν ἀσφαλῶς ἄμεση σχέση τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου μέ τά Ἱεροσόλυμα γιά τίς ἐνέργειες ἀγιοποίησης τοῦ Λεοντίου. Μιά ἀνάλογη θεώρηση ἀφήνει ἀνοιχτό τό θέμα τῶν εἰκονογραφικῶν προτύπων γιά τό πλῆθος τῶν προσωπογραφιῶν τῶν ἐπισκόπων τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων πού ἔχουν περιληφθεῖ στό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου. Δέν δημιουργεῖ ὥστόσο κώλυμα καί γιά τόν λόγον ὅτι οἱ προσωπογραφίες αὐτές φαίνεται νά ἀκολουθοῦν τούς συμβατικούς εἰκονογραφικούς τύπους.

Ὁ ὁσιος Λεόντιος ἑορτάζεται σήμερα στή Μονή τῆς Πάτμου στίς 14 Μαΐου, ἐπέτειο τοῦ θανάτου του²³⁰. Ἡ Ἀκολουθία του συντάχθηκε στό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα ἀπό τόν ἱερομόναχο Νικόδημο Κάμπο, κατά παραγγελίαν τοῦ δραστήριου καί λόγιου ἱερομονάχου Ἱεροθέου Φλωρίδη, καί ἐκδόθηκε γιά πρώτη φορά στά Ἱεροσόλυμα τό 1912²³¹. Ἡ ἐπόμενη ἐρώτηση εἶναι ἔάν ἡ μνήμη τοῦ ὁσίου Λεοντίου ἑορταζόταν ἀδιάλειπτα στή μονή ἢ ἔάν ἡ «ἀποκατάστασή» του κατά κάποιον τρόπο στή νεότερη ἐποχή εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς πιό λόγιας, μεταγενέστερης ἀντίληψης σχετικά μέ τόν εὐρύτερο πνευματικό ρόλο τῆς μονῆς σύμφωνα μέ τήν ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς. Γιά τήν ἱστορία τῆς λατρείας τοῦ Λεοντίου στή Μονή τῆς Πάτμου ἔχουμε στή διάθεσή μας ὡς μέτρο σύγκρισης τήν περίπτωση τῆς λατρείας τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, κτήτορα τῆς μονῆς καί καταξιωμένου τοπικοῦ ἁγίου, τοῦ ὁποῖου τά ἀγιολογικά κείμενα ἀλλά καί οἱ φορητές εἰκόνες ἔχουν μελετηθεῖ μέ ἀρκετή πληρότητα²³². Μιά ἔρευνα πού ἔγινε στή Βιβλιοθήκη τῆς μονῆς, σέ συνεργασία μέ τόν βιβλιοφύλακα διάκονο Χρυσόστομο Φλωρεντή, γύρω ἀπό τά Μηναῖα πού ἦσαν σέ χρήση στή μονή, ἔδωσε τά ἑξῆς ἀποτελέσματα: Δέν βρέθηκε κανένα σχετικό χειρόγραφο μέ τήν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ ὁσίου Λεοντίου γιά τίς 14 Μαΐου. Ἡ μαρτυρία αὐτή πρέπει νά ἐκτιμηθεῖ συγκριτικά μέ ὅ,τι ἰσχύει γιά τόν ὁσιο Χριστόδουλο. Μέ κάποια ἐκπληξη διαπιστώνει κανεῖς ὅτι, μέ τήν ἐξαίρεση τοῦ κώδικα 262²³³,

Εἰκ. 50. Kurbinovo, "Άγιος Γεώργιος (1191). Παναγία. Λεπτομέρεια ἀπό τήν Ἀνάληψη.

οἱ μνεῖες γιά τήν ἐπέτειο τῆς μνήμης τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου σέ χειρόγραφα αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι λιγοστές καί κατά κανόνα ἔχουν προστεθεῖ σέ μεταγενέστερη ἐποχή σέ χειρόγραφα πού χρονολογοῦνται ἀπό τόν 15ο αἰώνα καί ἔπειτα²³⁴.

Σέ αὐτό τό σημεῖο εἶναι ἴσως σκόπιμο νά ἰδοῦμε μέ συντομία καί τήν ἱστορία τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων σχετικά μέ τόν Λεόντιο καί τόν Χριστόδουλο. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λεοντίου ἔχει σωθεῖ σέ δύο σύγχρονα σχεδόν χειρόγραφα τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰώνα, τόν κώδικα 187 καί ἕνα εἰλητάριο σέ χαρτί, τό δεῦτερο ἴσως τό πρότυπο γιά τόν κώδικα²³⁵. Δέν ἔχει ἐπισημανθεῖ μεταγενέστερο χειρόγραφο τοῦ Βίου τοῦ Λεοντίου. Ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ κειμένου αὐτοῦ, μαζί μέ δεκατέσσερις Πανηγυρικούς Λόγους τοῦ ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας Μακαρίου τοῦ Χρυσοκεφάλου, ἔγινε στή Βιέννη τό 1793, μέ πρωτοβουλία καί δαπάνη τοῦ Ἐπισκόπου Ἡλιουπόλεως καί Θυατείρων, καί εὐπατρίδου τῆς Θεσσαλονίκης Κυρίου Λεοντίου εἰς

Εικ. 51. Ἐνθρονη Παναγία βρεφοκρατούσα. Λεπτομέρεια τῆς Εἰκ. 3.

Εικ. 52. Studenica, ναός Παναγίας (1208-1209). Παναγία Κυριώτισσα. Λεπτομέρεια.

μνημόσυνον τῶν ἑαυτοῦ γεννητόρων²³⁶, γιὰ τὴν πρωτοβουλία αὐτὴ θὰ ἔπαιξε ρόλο καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ὁσιος Λεόντιος καταγόταν ἀπὸ τὴ Μακεδονία. Νεοελληνικὴ παράφραση τοῦ Βίου περιλαμβάνεται στὸ Νέον Ἑκλόγιον (α΄ ἔκδοση, Ἰωάννινα 1803, καὶ β΄ ἔκδοση, 1863). Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Ἁγίων Τόπων στὸν Μεσαίωνα ὑπῆρξε τὸ κίνητρο γιὰ τὴ δημοσίευση ἀποσπασμάτων τοῦ Βίου ἀπὸ τὸν J. Troickij, τὸ 1889²³⁷. Τώρα, ἡ εἰκόνα πού παρουσιάζει ἡ

229. Π.χ., ἓνα τροπάριο Κανόνος, πού συνέθεσε κάποιος ὑμνογράφος στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα εἰς μνήμην τῶν πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων ξεχωρίζει τὸν Λεόντιο ἀπὸ δύο ἀκόμη πατριάρχες αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας: Μετὰ τῶν ἄνω τάξεων λειτουργεῖν ἡξιώθητε ἐνδοξοὶ ποιμένες, ἱερὲ Λεόντιε καὶ Μάρκε μακάριε, σὺν Εὐθυμίῳ τῷ εὐκλεεῖ. Ἁ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, I, St. Petersburg 1891 (ἀνατύπωση, Βρυξέλλες 1963), σ. 133, 140.

230. Ἡ μνήμη τοῦ ὁσίου Λεοντίου ἀναφέρεται γιὰ τίς 14 Μαΐου ἀπὸ τοὺς νεότερους Συναξαριστές, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὸν Νικόδημο Ἀγιορείτη.

231. Ἀσματικὴ Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Λεοντίου, ἀρχιεπισκόπου Ἱεροσολύμων, τοῦ καὶ ἡγουμένου χρηματίσαντος τῆς ἐν Πάτμῳ ἱερᾶς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Φιλοπονηθεῖσα παρὰ τοῦ ταπεινοῦ ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῦ κ. Νικοδήμου Κάππου κατ' αἴτησιν τοῦ πανοσιολογιώτατου κ. Ἱεροθέου Φλωρίδου. Ἀντιγραφεῖσα ὑπὸ Νεοφύτου Ἀλεξιάδου Ἱεροδιακόνου, Ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Ἰωαν. τοῦ Θεολόγου τῇ 4ῃ Αὐγούστου 1907. Νῦν δὲ τὸ πρῶτον ἐκδίδεται δαπάνῃ τοῦ Ἱερομονάχου Ἐφραίμ Βολονάκη, Ἐν τῇ ἁγίᾳ πόλει Ἱερουσαλὴμ (ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ ἱεροῦ κοινοῦ τοῦ Π. Τάφου), 1912.

232. Βλ. Βρανούση, Ἀγιολογικὰ κείμενα. Χατζηδάκης, Εἰκόνες (βλ. ὑπόσημ. 245).

233. Βρανούση, Βυζαντινὰ ἔγγραφα, σ. *15.

234. Π.χ., στὸν κώδικα Πάτμου 199, τοῦ 14ου αἰῶνα. Στὸ φ. 72r τοῦ Μηναιίου τοῦ Μαρτίου (16 τοῦ μηνός) γράφεται: *Τοῦ ἁγίου μάρτυρος Σαβίνου* (μὲ τὴν Ἀκολουθία του). Στὸ ἐπάνω περιθώριο ὑπάρχει προσθήκη μὲ μικρὰ γράμματα τοῦ 15ου αἰῶνα: *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Χριστοδοῦλου...* Στὸ τελευταῖο φύλλο (φ. 162r) ἔχει προστεθεῖ καὶ ἓνα κοντάκι γιὰ τὸν ὁσιο Χριστοδόπουλο. Στὸν κώδικα Πάτμου 853, τοῦ 15ου αἰῶνα, ὑπάρχει προσθήκη γιὰ τὴ μνήμη τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου μὲ γραφὴ τοῦ 18ου αἰῶνα.

235. Γιὰ τὸ ἔργο βλ. ὑπόσημ. 139.

236. Βλ. Βίος Λεοντίου, σελίδα μὲ τὸν ἐσώτιτλο.

ζήτηση τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, ὅπως ἔδειξε ἡ ἔρευνα τῆς Ἑρας Βρανούση, εἶναι πολύ καλύτερη²³⁸, ἀλλὰ ἀφορᾷ μόνον τὴν πολύ μεταγενέστερη ἐποχή. Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὰ κείμενα πού συντάχθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χριστόδουλο, τὰ καθ' αὐτὸ ἀγιολογικά κείμενα πού ἀφοροῦν τὸν ὁσιο εἶναι ὁ Βίος ἀπὸ τὸν Ἰωάννη, μητροπολίτη Ρόδου, πού γράφηκε περίπου μισὸν αἰῶνα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ὁσίου, ἕνα Ἐγκώμιο τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας Ἀθανασίου, ἀπὸ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰώνα, ἕνα δεύτερο Ἐγκώμιο ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ Βίου τοῦ Λεοντίου Θεοδόσιο Γουδέλη, ἔργο τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 12ου αἰώνα, καθὼς καὶ μιὰ Διήγηση Θαύματος τοῦ ὁσίου ἀπὸ ἀνώνυμον, λίγο μετὰ τὸ 1280. Δύο σημεῖα παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνά μας: Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ σώζονται, μαζί μέ ἐκεῖνα πού συνέγραψε ὁ ἴδιος ὁ ὁσιος Χριστόδουλος, καθὼς καὶ ἄλλη ὕλη, σέ ἕναν καὶ μοναδικὸ κώδικα ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχή, τὸν κώδικα 179 τῆς Πάτμου, πού ἔχει χρονολογηθεῖ στό τέλος τοῦ 12ου ἢ, τὸ πιθανότερο, στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰώνα (οἱ πολλές μεταγενέστερες δημοσιεύσεις, σχεδόν ὅλες μετασκευές σέ δημώδη γλῶσσα, χρονολογοῦνται συνήθως ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς)²³⁹. Στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰώνα μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ καὶ ὁ σύντομος ἀδημοσίευτος Βίος τοῦ ὁσίου σέ δύο φύλλα στό τέλος τοῦ κώδικα 262 τῆς Πάτμου, πού μνημονεύθηκε παραπάνω. Ἐκεῖνο πού ἔχει ἴσως μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἀκόμη εἶναι ὅτι ἡ γραφή στὸν κώδικα 179 μέ τὰ ἀγιολογικά κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, στὸν ἀδημοσίευτο Βίο του στὸν κώδικα 262, καθὼς καὶ στὰ δύο σύγχρονα χειρόγραφα μέ τὸν Βίο τοῦ ὁσίου Λεοντίου, παρουσιάζει σημαντικές ὁμοιότητες καὶ βεβαίως ἀνήκει σέ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο τῆς μονῆς²⁴⁰. Γιὰ τὸν σύντομο ἀδημοσίευτο Βίο τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, σέ πρόσφατη ἀνακοίνωση στό Συμπόσιο μέ τὴν εὐκαιρία τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν 900 χρόνων ἀπὸ τὴν ἱδρυση τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, ἐκφράσθηκε ἡ γνώμη ἀπὸ τὸν βιβλιοφύλακα τῆς μονῆς διάκονο Χρυσόστομο Φλωρεντῆ ὅτι ἡ σύνταξη τοῦ κειμένου ἐγινε κατὰ παραγγελίαν τοῦ καθηγουμένου Ἀρσενίου. Ἀφοῦ καὶ τὸ Ἐγκώμιο τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο Γουδέλη, ἀλλὰ καὶ ὁ Βίος τοῦ Λεοντίου ἀπὸ τὸν ἴδιο βιογράφο, ὀφείλονται, σύμφωνα μέ πολλές ἐνδείξεις, σέ πρωτοβουλία τοῦ Ἀρσενίου²⁴¹, τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι καὶ ἡ ἀντιγραφή τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων καὶ τῶν δύο ἁγίων τῆς μονῆς ἐγινε τὴν ἐποχὴ πού ὁ Ἀρσένιος εἶχε τὴν ἡγουμενία (1183-περίπου 1206). Σύμφωνα μέ ἐσωτερικὲς μαρτυρίες τῶν κειμένων καὶ τὸν τύπο τῆς γραφῆς, τοῦτο πρέπει νά τοποθετηθεῖ μάλλον στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 13ου αἰώνα.

Εἶναι σκόπιμο νά ἰδοῦμε τώρα ἐάν φορητὲς εἰκόνες πού σώζονται στὴ Μονὴ τῆς Πάτμου μποροῦν νά μᾶς διαφωτίσουν σχετικὰ μέ τὴ λατρεία πού δεχόταν ὁ ὁσιος Λεόντιος ἐκεῖ. Γιὰ τὴν ἔρευνα αὐτὴ σημασία ἔχει, πάντοτε γιὰ λόγους προοπτικῆς, καὶ ἡ ὁμάδα ἀπὸ εἰκόνες μέ τὴν προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου στὴ μονὴ ἢ καὶ ἄλλου. Ἡ παλαιότερη εἰκόνα τοῦ ὁσίου Λεοντίου στὴ μονὴ εἶναι ἕνα μικρὸ, ἀδημοσίευτο ἔργο πολὺ καλῆς παλαιολόγιας τέχνης, πού μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό τέλος τοῦ 14ου αἰώνα (Εἰκ. 53)²⁴². Ἡ εἰκόνα, πού φυλάσσεται στό Σκευοφυλάκιο, τοποθετεῖται κάθε χρόνο στό προσκυνητᾶριο τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ ὁσίου. Ἡ εἰκόνα φέρει μεταγενέστερη μετάλλινη ἐπένδυση ρωσικῆς τέχνης πού κρύβει τὸ σῶμα τῆς μορφῆς²⁴³. Ὁ ἅγιος, πού ταυτίζεται μέ ἐπιγραφή, *Ο ΑΓΙΟΣ ΛΕΟΝΤΙΟΣ*, ἀποδίδεται σέ προτομή. Φέρει ἐπισκοπικὴ ἐνδυμασία καὶ εὐλογεῖ μέ τὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ κρατεῖ μέ τὸ ἀριστερὸ κλειστὸ εὐαγγέλιο. Εἶναι σαφές ὅτι δέν πρόκειται γιὰ ρεαλιστικὸ πορτραῖτο, ἀφοῦ ἀντιγράφονται μέ μεγάλῃ ἐπιμέλεια τὰ χαρακτηριστικά πού ἡ βυζαντινὴ παράδοση δίνει στὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἀντιπαραβολὴ μέ τὴν παράσταση τοῦ Χρυσοστόμου (Εἰκ. 54) σέ μιὰ παλαιολόγια εἰκόνα τοῦ Σινᾶ μέ τίς προσωπογραφίες τῶν τριῶν ἱεραρχῶν· καὶ στὰ δύο ἔργα ὁ ἅγιος εἶναι tonsatus. Προσωπογραφία τοῦ Λεοντίου ἐπισημαίνεται μία φορὰ ἀκόμη στὴ μονὴ, σέ μιὰ ζωγραφισμένη εἰκόνα τοῦ 19ου αἰώνα, ἡ ὁποία χρησίμευε ἕως πρὶν λίγα χρόνια ὡς προστατευτικὴ θύρα τῆς ἀσημένιας λειψανοθήκης τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου (Εἰκ. 55 καὶ 56) —σήμερα ἐκτίθεται στὸν δεύτερο ὄροφο τοῦ Μουσείου τῆς μονῆς. Τὸ κύριο θέμα στὴν εἰκόνα εἶναι ἡ Κοίμησις τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, στὴν ὁποία προφανῶς μετέχουν προσωπικότητες τῆς μονῆς τὴν ἐποχὴ πού ἐγινε τὸ ἔργο. Στὸ ἀριστερὸ τμήμα ὑπάρχει μνημειακὴ μετωπικὴ προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Λεοντίου, ὅπως πιστοποιεῖ καὶ ἡ ἐπιγραφή μέ τὸ ὄνομά του. Ὁ ὁσιος δέν εἰκονίζεται ἀναχρονιστικά ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς παρισταμένους στὴν Κοίμησις τοῦ κτήτορα τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου. Ἡ παρουσία τοῦ πορτραίτου ἔχει σκοπὸ νά δείξει ὅτι ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς μονῆς προῆλθε καὶ ἕνας ἀκόμη ἅγιος, ὁ Λεόντιος. Ἡ προσωπογραφία τοῦ ὁσίου σέ ἕνα ἔργο μέ τὸ ὁποῖο οἱ μοναχοὶ ἀλλὰ καὶ οἱ προσκυνητὲς τῆς μονῆς βρίσκονταν σέ ἄμεση ὀπτικὴ ἐπικοινωνία ἀποδεικνύει ὅτι ἡ λατρεία τοῦ ὁσίου Λεοντίου στὴ μονὴ, τουλάχιστον τὴν ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἔργου πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ἀποτελεῖ μιὰ πραγματικότητα. Ὡς πρὸς τὴν προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Λεοντίου (Εἰκ. 55) εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ὅτι τὰ χαρακτηριστικά τῆς φυσιογνωμίας του δέν εἶναι ἐκεῖνα τοῦ Χρυσοστόμου

ὅπως, ἀντίθετα, συνέβαινε στήν παλαιότερη εἰκόνα πού εἶδαμε. Νομίζω ὅτι γιά τήν ἀπόδοση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ ὁσίου ὁ ζωγράφος τῆς εἰκόνας-θύρας τῆς λειψανοθήκης ἔλαβε ὑπόψη μιᾶ εἰκόνα τοῦ ἀποστόλου Ἰακώβου, ὄχι τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, ὅπως θά ἰδοῦμε σέ λίγο.

Ἡ ἔλλειψη παραστάσεων μέ τήν προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Λεοντίου²⁴⁴, ἐάν ἐξαιρέσουμε τή μικρή παλαιολόγεια εἰκόνα γιά τήν ὁποία ἔγινε λόγος, πρέπει νά ἐκτιμηθεῖ καί μέ βάση τίς σωζόμενες προσωπογραφίες τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου σέ διάφορες εἰκαστικές ἐκφράσεις. Τά πορτραῖτα τοῦ ὁσίου εἶναι ἀναμφισβήτητα πολυάριθμα στή μονή καί σέ ἄλλους ναοὺς τῆς Πάτμου ἢ ἀκόμη μποροῦν νά ἀνιχνευθοῦν καί σέ περιοχές ἀκτινοβολίας τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου μακριά ἀπό τό νησί²⁴⁵. Ὡστόσο, καμιά ἀπό τίς προσωπογραφίες αὐτές σέ εἰκόνες ἢ σέ τοιχογραφίες δέν θά μπορούσε νά χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τό δεύτερο μισό τοῦ 15ου αἰώνα²⁴⁶, ἐάν δέν ἀποκαλυπτόταν πρόσφατα ἓνα θαυμάσιο πορτραῖτο τοῦ ὁσίου σέ τοιχογραφία τοῦ 1300 περίπου, στό ἐσωρράχιο τοῦ τόξου ἐνὸς τυφλοῦ ἀψιδώματος στό παλαιό κελάρι τῆς μονῆς²⁴⁷. Τέτοιες διαπιστώσεις τοποθετοῦν στή σωστή τῆς προοπτικῆς καί τῆς λατρείας τοῦ ὁσίου Λεοντίου στή μονή κατὰ τή βυζαντινὴ ἐποχὴ. Μία ἀκόμη σχετικὴ παρατήρηση ὡς πρὸς τὸν ὁσιο Χριστόδουλο εἶναι ὅτι ἡ προσωπογραφία του στὰ εἰκαστικά ἔργα πού ἔχουν σωθεῖ τὸν παρουσιάζει μέ μιὰ ἰδεαλιστικὴ διάθεση, ἀφοῦ σέ τελευταία ἀνάλυση ἀναπαράγει τὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἰδρυτῆ τοῦ μοναχισμοῦ, τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου.

Ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ γιά πληροφορίες σχετικὰ μέ τὴ φυσικὴ ἐμφάνιση τοῦ ὁσίου Λεοντίου θά ἔπρεπε νά εἶναι ὁ Βίος του, πού συντάχθηκε μερικά χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του ἀπὸ μοναχὸ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, ὁ ὁποῖος γνώριζε τὸν Λεόντιο καί εἶχε παράλληλα ἄμεση πληροφόρηση γιά τὸν ὁσιο ἀπὸ τὸν τότε ἡγούμενο τῆς μονῆς καί πνευματικὸ τέκνο τοῦ Λεοντίου Ἀρσένιο. Ὁ Βίος ὅμως περιέχει στό τέλος μιὰ ἐκπληκτικὴ μαρτυρία, συγκεκριμένα ὅτι ἡ προσπάθεια νά ἀπεικονίσουν στή νεκρικὴ του κλίνη τὸν ὁσιο ἄρκετοὶ ζωγράφοι, κατόπιν ἐντολῆς τῶν μοναχῶν πού ἦσαν κοντά του, ἀπέτυχε γιά τὸν λόγο ὅτι τὰ χαρακτηριστικά του ἄλλαζαν διαρκῶς. Γιά τὸν βιογράφο τὸ φαινόμενο αὐτό ἦταν ἀπόδειξη τῆς βαθιᾶς ταπεινοφροσύνης τοῦ ὁσίου. Εἶναι δύσκολο νά ἀποτιμηθεῖ σωστά τὸ χωρίο τοῦ Βίου σέ σχέση μέ τήν ἀγιοποίησή του καί τήν παρουσία εἰκόνων τοῦ ὁσίου στή Μονὴ τῆς Πάτμου, τῆς ὁποίας ἡ διοίκηση ἦταν γιά τὰ ἐπόμενα εἴκοσι χρόνια στὰ χέρια τοῦ πνευματικοῦ τέκνου τοῦ Λεοντίου. Τό ἴδιο ἐρώτημα ἰσχύει καί γιά τό παρεκκλήσιο στή νότια πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ, πού, ὅπως ὑποστηρίζεται στή μελέτη αὐτή, ἀφιερώθηκε στὸν ὁσιο Λεόντιο ἀπὸ τὸν διάδοχό του στήν ἡγουμένη τῆς Πάτμου Ἀρσένιο.

Παρ' ὅλο πού πρέπει νά ἀποκλεισθεῖ ὁ ταφικός προορισμός τοῦ παρεκκλησίου γιά λόγους πού βρίσκουν πλήρη στήριξη στὸν Βίο τοῦ Λεοντίου, ὁ ὁποῖος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ὁσιος ἐτάφη σέ συγκεκριμένο ναὸ τῆς Πρωτεύουσας, κάποια παράσταση τοῦ ὁσίου σέ φορητὴ εἰκόνα ἢ σέ τοιχογραφία στό παρεκκλήσιο ἦταν ἀπαραίτητη γιά τίς λατρευτικὲς ἀνάγκες. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἔχουμε περιθώρια νά ὑποθέσουμε τήν ὑπαρξὴ προσωπογραφίας τοῦ ὁσίου σέ τέσσερις θέσεις. Κατ' ἀρχὴν τίποτε δέν ἀποκλείει ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ νά ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Λεόντιος ὡς ἐπίσκοπος τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων. Θά μπορούσε ἐπίσης πορτραῖτο του νά εἶχε ἀπει-

237. J. Troickij, Ἰωάννου τοῦ Φωκᾶ ἐκφρασις, Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik VIII, 2 (1889), σ. XVI-XXV.

238. Βρανούση, Ἀγιολογικά κείμενα, σ. 35-84.

239. Γιά τὸν κώδικα Πάτμου 179 βλ. ὁ.π., κυρίως σ. 36-37.

240. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ὀφείλεται στὸν βιβλιοφύλακα τῆς μονῆς.

241. Βλ. καί Βρανούση, Βυζαντινὰ ἔγγραφα, σ. 110.

242. Διαστάσεις: Ὑψος 17.2 ἐκ., πλάτος 14 ἐκ., πάχος σανίδας 1.6 ἐκ. Ἡ παράσταση εἶναι ζωγραφισμένη ἀπ' εὐθείας στό ξύλο.

243. Δέν ἀποκλείεται ἡ ρωσικὴ ἐπένδυση τῆς εἰκόνας νά παραγγέλθηκε ἀπὸ κάποιον Ρῶσο λόγω τῆς συνωνυμίας τοῦ ὁσίου Λεοντίου μέ τὸν ἅγιο Λεόντιο τοῦ Rostov, ἐπίσης ἐπίσκοπο, τοῦ ὁποίου ἡ λατρεία εἶχε ἐγκαθιδρυθεῖ καί στήν Κωνσταντινούπολη. Βλ. Α. I. Jacimirskij, Novye dannye o Chozdenii archiepiskopa Antonija v Car'-grad, Izvestija Otdelenija Russkogo Jazyka i Slovesnosti 4, ἀριθ. 1 (1899), σ. 245-249. Γιά τὸν Λεόντιο τοῦ Rostov βλ. καί LChri 7 (1975), σ. 399.

244. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀποκλείεται ἡ περίπτωση νά εἶναι ὁ Λεόντιος ὁ Νέος στὶς τοιχογραφίες τῆς Παναγίας στῆς Γιάλλοις στή Νάξο ὁ Λεόντιος τῶν Ἱεροσολύμων, ὅπως ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν Γ. Δημητροκάλλη, Περί τῆς τοιχογραφίας τοῦ ἁγίου Λεοντίου τοῦ Νέου ἐν Νάξῳ, ΕΕΒΣ 35 (1966-1967), σ. 132-135. Ὁ ἅγιος φέρεται ἐδῶ μοναστικὴ ἐνδυμασία μέ κουκούλιο. Ἡ τοιχογραφία μέ τὸ πορτραῖτο αὐτὸ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Ν. Β. Δρανδάκη, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Νάξου «Παναγία τῆς Γιάλλοις» (1288/1289), ΕΕΒΣ 33 (1964), σ. 266, εἰκ. 6.

245. Γιά μερικά παραδείγματα τῆς προσωπογραφίας τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου σέ εἰκόνες τῆς μονῆς ἢ καί ἄλλων ἐκκλησιῶν τῆς Πάτμου βλ. Χατζηδάκης, Εἰκόνες, ἀριθ. 10 σ. 61 πίν. 12, ἀριθ. 17 σ. 69 πίν. 84, ἀριθ. 19 σ. 70 πίν. 86 καί 87, ἀριθ. 64 σ. 113 πίν. 119, ἀριθ. 83 σ. 131 πίν. 133, ἀριθ. 112 σ. 148 πίν. 159, ἀριθ. 111 σ. 148 πίν. 161, ἀριθ. 141 σ. 165-166 πίν. 184.

246. Ἡ παλαιότερη προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου σέ φορητὴ εἰκόνα φαίνεται ὅτι εἶναι ἐκείνη πού περιλαμβάνεται στήν παράσταση τῆς ἐνθρονῆς Παναγίας στή μεγάλη δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου. Χατζηδάκης, Εἰκόνες, ἀριθ. 10, πίν. 12.

247. Ἡ προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου καλύπτει τὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ τόξου στό τυφλὸ ἀψιδώμα τοῦ νότιου τοίχου, ἐνῶ τὸ δυτικὸ μισὸ καλύπτεται ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου. Πρόκειται γιά σύνθεση ἀφιερωτικοῦ χαρακτήρα, ἀφοῦ στή γειτονικὴ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου πρὸς τὰ ἀνατολικά σώζεται ὁ δωρητὴς μοναχός. Στὸ τύμπανο τοῦ τόξου θά πρέπει νά εἰκονίζονταν ἡ Παναγία.

κονισθεί στο τύμπανο του ἀνακουφιστικού τόξου ἐπάνω από τή νότια εἰσοδο τοῦ παρεκκλησίου, στό ἐσωτερικό ἢ στό ἐξωτερικό, σύμφωνα μέ πάγια συνήθεια νά εἰκονίζεται συχνά σέ αὐτή τή θέση ὁ τιμώμενος ἅγιος. Γιά λόγους πού ἐξηγήθηκαν μέ λεπτομέρεια θεωρήθηκε ὅτι ὁ ἱεράρχης ὡς «πηγή τῆς σοφίας» (Εἰκ. 39) στόν δυτικό τοῖχο ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Λεόντιος. Ὡστόσο, καμιά ἀπό τίς τρεῖς αὐτές ὑποτιθέμενες παραστάσεις τοῦ Λεοντίου δέν θά μπορούσε νά χρησιμεύσει γιά λατρευτικούς σκοπούς, νά δεχτεῖ δηλαδή τήν προσκύνηση τῶν πιστῶν. Ἡ μόνη κατάλληλη θέση γιά τή λειτουργία τῆς ζωγραφιστῆς παράστασης στόν τοῖχο ὡς φορητῆς εἰκόνας εἶναι στήν ἄκρη τοῦ νότιου τοῖχου πλάι στό τέμπλο²⁴⁸. Ὡστόσο, ὁ ἀνώνυμος σήμερα ἱεράρχης πού εἰκονίζεται σέ αὐτή τή θέση (Εἰκ. 16) δέν ἔχει τά χαρακτηριστικά τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου πού βλέπουμε στή μικρή παλαιολόγια εἰκόνα (Εἰκ. 53) καί τά ὁποῖα θά εἶχε καί ὁ ἱεράρχης ὡς «πηγή τῆς σοφίας» στήν τοιχογραφία τοῦ παρεκκλησίου.

Οἱ μαρτυρίες τοῦ Βίου γιά τήν ἐπιθυμία τοῦ ὁσίου νά μὴν ἀφήσει πορτραῖτο μέ τά αὐθεντικά χαρακτηριστικά τῆς φυσιογνωμίας του, καθώς καί γιά τήν παρομοίωσή του μέ τόν Χρυσόστομο, ἡ μόνη, ὅσο γνωρίζουμε, σωζόμενη φορητῆ εἰκόνα τοῦ ὁσίου ἀπό τή βυζαντινὴ ἐποχὴ μέ τά χαρακτηριστικά τοῦ Χρυσοστόμου, καί ἀκόμη ἡ τοιχογραφία τοῦ ἱεράρχη ὡς «πηγὴς τῆς σοφίας» στό παρεκκλήσιο, ἐάν ἡ ταύτιση πού προτείνουμε εἶναι σωστή, ὁδηγοῦν στό ἴδιο συμπέρασμα: ὅτι δηλαδή ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση τῆς προσωπογραφίας τοῦ ὁσίου στή μονὴ ἐμμένει σέ μιά ἰδεαλιστικὴ ἀπεικόνισή του μέ χαρακτηριστικά πού δανεῖζεται ἀπὸ τήν εἰκονογραφικὴ παράδοση τῆς προσωπογραφίας τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου. Γιά μιά τέτοια θεώρηση, ὁ Βίος τοῦ ὁσίου, ὅπως εἶπαμε, παρέχει μερικά ἐπιχειρήματα. Οἱ παρατηρήσεις αὐτές ὄχι μόνον εἶναι ἐνδιαφέρουσες γιατί φωτίζουν μιά πτυχή τῆς βυζαντινῆς θρησκευτικῆς τέχνης πού παραμένει σκοτεινὴ λόγω ἀπουσίας ἐπαρκῶν γραπτῶν μαρτυριῶν, ἀλλὰ βοηθοῦν νά ἐπισημανθεῖ μιά σειρά παρανοήσεων σχετικὰ μέ τά προσωπογραφικά χαρακτηριστικά δύο ἀκόμη ἁγίων πού ἦσαν ἰδιαίτερα ἀγαπητοὶ στή μονή, συγκεκριμένα τοῦ Ἰακώβου, υἱοῦ τοῦ Ζεβεδαίου καί ἀδελφοῦ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου, καί τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου. Ἐπειδὴ ἡ προσωπικότητα τοῦ Λεοντίου δέν φαίνεται νά εἶναι ἄσχετη μέ αὐτές τίς παρανοήσεις, ἀποκαλύπτοντας ἔτσι, ἔστω καί ἔμμεσα, τήν ἐπιρροή πού ἄσκησε στή Μονὴ τῆς Πάτμου, θά σταθοῦμε γιά λίγο σέ αὐτές.

Ἡ σπουδαιότερη ἴσως βυζαντινὴ εἰκόνα στή Μονὴ τῆς Πάτμου, πού ἔχει σωστά τοποθετηθεῖ κοντά στίς τοιχογραφίες τῆς Σοροčani ὡς πρὸς τή χρονολογία καί τή

μνημειακὴ πνοή πού διακρίνει τή ζωγραφικὴ τῆς, ἔχει θεωρηθεῖ ὅτι παριστάνει τόν ἅγιο Ἰάκωβο τόν Ἀδελφόθεο²⁴⁹. Παρ' ὅλο πού δέν διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή μέ τό ὄνομα τοῦ ἁγίου, ἡ ταύτιση αὐτῆς προσκρούει στό ὅτι ἡ μορφή δέν ἔχει τὰ φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου οὔτε καί φέρει ἐπισκοπικὴ ἐνδυμασία, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση τῆς προσωπογραφίας του, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖται καί στήν τοιχογραφία τοῦ παρεκκλησίου τῆς Πάτμου (Εἰκ. 13). Ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος, ὅπως δείχνει καί ἡ τοιχογραφία μέ τό πορτραῖτο του στό παρεκκλήσιο, παριστάνεται συνήθως σέ γεροντικὴ ἡλικία καί μέ σχετικὰ μακριὰ ἀτίθασα μαλλιά, ἐνῶ στίς ἀπεικονίσεις του τονίζεται ἡ ἐπισκοπικὴ του ιδιότητα, ἀφοῦ ἄλλωστε δέν ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους. Ἀντίθετα, ὁ ἅγιος τῆς εἰκόνας τῆς Πάτμου πρέπει νά ταυτισθεῖ μέ τόν ἀπόστολο Ἰάκωβο, τόν υἱὸ τοῦ Ζεβεδαίου καί ἀδελφὸ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου, ὅπως δείχνουν τὰ φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, ἡ ἀρχαία ἐνδυμασία καί τό εἰλητάριο πού κρατεῖ στὰ χέρια του. Τό εὐρωστο πρόσωπο μέ τὰ κοντὰ καστανὰ μαλλιά καί τό γένι ἀναγνωρίζονται σέ ὁποιοδήποτε πορτραῖτο τοῦ ἀποστόλου Ἰακώβου στή βυζαντινὴ τέχνη. Ἰσως μέ τήν προτεινόμενη ταύτιση νά γίνεται πιὸ δύσκολη ἡ ἐξήγηση τοῦ εὐχαριστιακοῦ ποτηρίου στό ἀριστερό χερί τοῦ Χριστοῦ, πού εἰκονίζεται σέ προτομή στήν ἐπάνω δεξιὰ γωνία, ἐάν ἡ λεπτομέρεια αὐτῆς ἀνήκει στήν ἀρχικὴ παράσταση. Ἡ εἰκόνα αὐτῆ, πού πρέπει νά ἦλθε στήν Πάτμο ἀπὸ ἔξω, πιθανότατα ἀπὸ τήν Κωνσταντινούπολη, ἀποτελεῖ μιά σχετικὰ πρῶιμη μαρτυρία γιά τή μᾶλλον συχνή παρουσία τοῦ πορτραῖτου τοῦ ἀποστόλου Ἰακώβου στή Μονὴ τῆς Πάτμου. Συγκεκριμένα, σέ μιά σειρά εἰκόνων τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, πού πρέπει νά παραγγέλθηκαν γιά τή μονὴ ἐπειδὴ περιλαμβάνουν προσωπογραφίες τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου καί τοῦ ὁσίου Χρυσοστόμου, ἐμφανίζεται καί τό πορτραῖτο τοῦ Ἰακώβου²⁵⁰. Οἱ σωζόμενες ἐπιγραφές (πάντοτε *Ο ΑΓΙΟΣ ΙΑΚΩΒΟΣ*, καί ὄχι ὁ ἅγιος Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος, ὅπως συμβαίνει ὅταν ἔχουμε ἀπεικονίσεις τοῦ δευτέρου), καθώς καί τὰ φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, δέν ἀφήνουν ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιά τόν ἀπόστολο Ἰάκωβο καί ὄχι γιά τόν Ἰάκωβο τόν Ἀδελφόθεο. Ὁ λόγος τῆς παρουσίας του στίς εἰκόνες αὐτές πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στή συγγενεία του μέ τόν Ἰωάννη τόν Θεολόγο. Ὡς πρὸς τόν Ἰάκωβο τόν Ἀδελφόθεο δέν μποροῦν νά γίνουν ἀνάλογες διαπιστώσεις γιά τή δημοτικότητά του στή μονή, παρ' ὅλο πού καί τό λεγόμενο παρεκκλήσιο τῆς Παναγίας μέ τήν προνομιακὴ θέση τῆς προσωπογραφίας τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καί τήν παρουσία τῶσων ἄλλων πορτραῖτων ἐπισκόπων τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων θά μπο-

ροῦσε νά εἶχε ἀποτελέσει κίνητρο γιά περισσότερες ἀπεικονίσεις τοῦ ἁγίου αὐτοῦ στή μονή. Ἡ προτίμηση σέ προσωπογραφίες τοῦ Ἱακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου θά ἀποκάλυπτε καί τυχόν στενότερους δεσμούς τῆς μονῆς μέ τά Ἱεροσόλυμα, ἕνα ἐνδιαφέρον ζήτημα πού χρειάζεται περαιτέρω ἔρευνα²⁵¹. Ὡστόσο, ἡ μεγάλη συλλογή εἰκόνων τῆς μονῆς περιλαμβάνει μιά ἀξιόλογη φορητή εἰκόνα τῆς κρητικῆς σχολῆς, πού εἰκονίζει τόν Ἱάκωβο τόν Ἀδελφόθεο (Εἰκ. 57)²⁵².

Ἡ εἰκόνα αὐτή, πού μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό δεύτερο μισό τοῦ 16ου αἰώνα, παρουσιάζει ὀρισμένες ἰδιομορφίες οἱ ὁποῖες, κατά τή γνώμη μου, φωτίζουν τό θέμα τῆς λατρείας τοῦ ὁσίου Λεοντίου στή μονή. Ἡ εἰκόνα βρίσκεται σέ δεύτερη χρήση στήν ποδιά τοῦ τέμπλου τοῦ 1607 στό παρεκκλήσιο πού μᾶς ἐνδιαφέρει. Ἡ παρουσία τῆς εἰκόνας στόν χώρο αὐτό εἶναι ἀξιοσημείωτη, παρ' ὅλο πού, κατά τή μαρτυρία τοῦ Σμυρνάκη, οἱ δύο μεγάλες εἰκόνες τοῦ Ἱακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καί τοῦ Ἱεροθέου στήν ποδιά τοῦ τέμπλου ἀποσπᾶσθηκαν ἀπό ἄλλα παρεκκλήσια τῆς μονῆς καί τοποθετήθηκαν στή σημερινή τους θέση ἀπό τόν Ἱάκωβο Παντελάκη καί τόν Ἱερόθεο Φλωρίδη ἀντίστοιχα²⁵³. Ὁ Ἱάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος εἰκονίζεται μέ ἀρχιερατική ἐνδυμασία καί ἀνοικτοῦ κώδικα, ὅπου ἀναγράφεται ἕνα χωρίο ἀπό τήν ἐπιστολή τοῦ ἀποστόλου Ἱακώβου (1, 19-21). Στήν κάτω δεξιά γωνία ἔχει ζωγραφισθεῖ μία παρέμβλητη εἰκόνα μέ τή Χειροτονία τοῦ Ἱακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου: ὁ Χριστός μέ ἀρχιερατική ἐνδυμασία χειροτονεῖ ὁ ἴδιος τόν Ἱάκωβο, πού εἶναι γονατισμένος καί φέρει ἐπίσης ἀρχιερατική στολή. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι καί στίς δύο παραστάσεις ὁ Ἱάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος δέν εἰκονίζεται μέ τά χαρακτηριστικά πού ἀποδίδει σέ αὐτόν ἡ παράδοση, ἀλλά μέ ἐκεῖνα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου. Εἰδικότερα μάλιστα, ἡ μνημειακή μορφή τοῦ ἐνθρονου ἐπισκόπου φαίνεται ὅτι ἀντιγράφει πιστά τή μικρή παλαιολόγια εἰκόνα τοῦ ὁσίου Λεοντίου (Εἰκ. 53)²⁵⁴. Μιά ἄλλη λεπτομέρεια πού ἀξίζει νά συγκρατήσουμε εἶναι ὅτι τό κείμενο στό βιβλίο πού κρατεῖ ὁ Ἱάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος ἀνήκει στόν ἀπόστολο Ἱάκωβο. Ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα ἐπιτρέπουν νά διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ εἰκόνα ἔχει κάποια σχέση μέ τήν προσωπικότητα τοῦ Λεοντίου. Ἡ παρουσία τῆς προσωπογραφίας τοῦ Ἱακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου σέ προνομιακή θέση στόν ζωγραφικό διάκοσμο τοῦ παρεκκλησίου ἀποτελοῦσε γιά τούς μοναχοὺς διαρκή ἐνθύμηση γιά τή σχέση τοῦ Λεοντίου καί κατά προέκταση ὅλης τῆς μονῆς μέ τόν Ἱάκωβο τόν Ἀδελφόθεο καί κατ' ἐπέκταση μέ τήν ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων. Ἡ λατρεία τοῦ Ἱακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, πού, ὅπως φαίνεται, συνδέεται ἄμεσα μέ τόν Λεόντιο, συγχεόταν ὀρισμένες φορές, ὅπως στήν κρητικὴ εἰκόνα

πού ἀναφέρθηκε, μέ τήν πιό ἐδραιωμένη στή μονή λατρεία τοῦ Ἱακώβου, υἱοῦ τοῦ Ζεβεδαίου καί ἀδελφοῦ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου. Αὐτή ἡ σύγχυση ἐξηγεῖ ἴσως γιὰ τήν εἰκόνα-προκάλυμμα τῆς λάρνακας τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου ὁ Λεόντιος (Εἰκ. 55 καί 56) ἔχει φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά πού πλησιάζουν περισσότερο στόν εἰκονογραφικό τύπο τοῦ ἀποστόλου Ἱακώβου.

Εάν ἡ κρητικὴ εἰκόνα μέ τό πορτραῖτο τοῦ Ἱακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου ἀποτελεῖ ἴσως ἐνδειξη ὅτι ἡ λατρεία τοῦ ὁσίου Λεοντίου ἦταν ἀκόμη ζωντανή στή μονή τόν 16ο αἰώνα, ἡ κάλυψη τοῦ παλαιότερου στρώματος τοιχογραφιῶν, πού παρουσίαζε πολύ καλὴ διατήρηση, καί ἡ δημιουργία ἐνός νέου εἰκονογραφικοῦ προγράμματος μέ σαφῶς διαφορετικὸ περιεχόμενο στό παρεκκλήσιο, τό 1745, δείχνει ὅτι ὁ ἀρχικός ζωγραφικός διάκοσμος ἦταν τουλάχιστον ἀκατανόητος γιά τούς ἀδελφούς τῆς μονῆς ἐκείνη τήν ἐποχὴ²⁵⁵. Ἡ πιό ἀληθοφανὴς ἐξήγηση γιά τή λήθη, πού, ὅπως φαίνεται,

248. Γιά τίς θέσεις τῆς προσωπογραφίας τοῦ τιμώμενου ἁγίου σέ εἰκονογραφικά προγράμματα βυζαντινῶν ναῶν τοῦ 12ου αἰώνα βλ. καί Svetlana Tomeković, *Les répercussions du choix du saint patron sur le programme iconographique d'églises du 12e siècle en Macédoine et dans le Peloponnèse*, *Zograf* 12 (1981), σ. 25-26 (δπου καί παλαιότερη βιβλιογραφία).

249. Βλ. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες*, ἀριθ. 4 σ. 50 πίν. 3 καί 82.

250. Ὁ.π., ἀριθ. 10 σ. 61 πίν. 12: Ὁ Ἱάκωβος εἶναι ἡ συμμετρικὴ μορφή τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου στίς ἐπάνω γωνίες τῆς εἰκόνας τῆς ἐνθρονῆς βρεφοκρατούσας Παναγίας τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου. Ἀριθ. 17 σ. 69 πίν. 84: ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καί ὁ Ἱάκωβος εἰκονίζονται στίς ἐπάνω γωνίες τῆς εἰκόνας τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου. Ἀριθ. 110 σ. 148 πίν. 160: ὁ Ἱάκωβος εἰκονίζεται στήν ἐπάνω δεξιά γωνία τῆς εἰκόνας τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου.

251. Οἱ σχέσεις τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου μέ τά Ἱεροσόλυμα χρειάζεται νά γίνουν ἀντικείμενο διεξοδικῆς ἔρευνας στά ἀρχεῖα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς μονῆς. Ἐνδεικτικὰ θυμίζουμε ὅτι ἡ μονὴ ἀκολουθεῖ τό τυπικὸ τοῦ Ἁγίου Σάββα, σύμφωνα μέ τή θέληση τοῦ κτήτορα τῆς μονῆς. Ἐπίσης, ὅτι διάφορες προσωπικότητες τῆς μονῆς (μέ κύριο παράδειγμα τόν ὁσιο Χριστοδούλου) ἐπισκέφθηκαν σέ κάποια φάση τοῦ βίου τους τούς Ἁγίους Τόπους. Ἀπό τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα στή Βιβλιοθήκη τῆς μονῆς ὀρισμένα ὑποδηλώνουν σχέσεις μέ τήν Παλαιστίνη, ὅπως, γιά παράδειγμα, ὁ κώδικας 45 μέ τίς Ὁμιλίες τοῦ Γρηγορίου ὅπου γίνεται ἀναφορά ὅτι τό χειρόγραφο ἀνῆκε μιά ἐποχὴ στή Λαύρα τοῦ Ἁγίου Σάββα στήν Παλαιστίνη. Βλ. Ντούλα Μουρίκη καί Nancy Šenčenko, *Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, στό Θησαυροὶ Πάτμου*, σ. 287. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τόν κώδικα 75, ἕνα τετραευαγγέλιο τοῦ 12ου αἰώνα μέ παραστάσεις τῶν εὐαγγελιστῶν, τό ὁποῖο γράφηκε στή Μονὴ τοῦ Ἁγίου Θεοκτίστου στήν κοιλιάδα τοῦ Ἰορδάνη. Γιά τό χειρόγραφο βλ. G. Jacori, *Le miniature dei codici di Patmo*, *Clara Rhodos* 6-7 (1932-1933), σ. 577, 581, εἰκ. 55-58.

252. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες*, ἀριθ. 98 σ. 139-140 πίν. 147 καί 148.

253. Πρβλ. ὁ.π., σ. 139.

254. Ὅτι τό πρότυπο ἦταν μιά παράσταση σέ προτομή ὑποδηλώνεται καί ἀπό τόν ἀδέξιο τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἔχει ἀποδοθεῖ ἡ μορφή τοῦ ἱεράρχη ἀπὸ τή μέση καί κάτω.

255. Στήν κτητορικὴ ἐπιγραφή γιά τήν τοιχογράφηση τοῦ 1745 γίνεται σαφές ὅτι τό παρεκκλήσιο ἀφιερώνεται στήν Παναγία. Ἡ

τύλιξε τή μνήμη τοῦ ὁσίου Λεοντίου στή Μονή τῆς Πάτμου, εἶναι ἀσφαλῶς τό γεγονός ὅτι ὁ ὁσιος δέν ἐτάφη στή μονή καί συνεπῶς δέν ὑπῆρχε εὐχέρεια γιά τήν ἀμεσότερη ἐπικοινωνία τῶν ἀδελφῶν μέ τό σκῆνος τοῦ ὁσίου, καθῶς καί γιά τήν πραγματοποίηση θαυμάτων. Ὑπάρχει ὁμως καί μιᾶ βαθύτερη αἰτία πού θά μπορούσε νά δικαιολογήσει τό φαινόμενο αὐτό. Ὅλες οἱ ἐνδείξεις πείθουν ὅτι ἡ λατρεία τοῦ ὁσίου Λεοντίου στή μονή ὑπῆρξε ἔργο ἑνός καί μόνου προσώπου, τοῦ καθηγουμένου Ἀρσενίου καί πνευματικοῦ τέκνου τοῦ Λεοντίου. Εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά ἀναφερθοῦμε ἀρκετές φορές στήν πνευματική σχέση ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές προσωπικότητες τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, ὅπως φωτίζεται μέσα ἀπό τόν Βίο τοῦ Λεοντίου. Ἐξάλλου, τό κείμενο αὐτό ἀλλά καί ἄλλες μαρτυρίες βοηθοῦν νά διαμορφώσουμε μιᾶ πληρέστερη εἰκόνα γιά τόν χαρακτήρα τοῦ Ἀρσενίου καί γιά τό ἔργο του στή μονή.

Ὁ Ἀρσένιος, κατά κόσμον Ἀντώνιος, Κρητικός στήν καταγωγή, πέρασε πολλές δεκαετίες στή Μονή τῆς Πάτμου, ὅπως συνέβη καί στήν περίπτωση τοῦ Λεοντίου. Ὁδηγεῖται ἀπό τήν Κρήτη στήν Πάτμο ἀπό τόν ἴδιο τόν Λεόντιο καί ἀπό τότε γίνεται μαθητής του πού διατηρεῖ στενή σχέση μέ τόν πνευματικό του πατέρα, ὅχι μόνον ὅταν ὁ Λεόντιος εἶναι καθηγουμένος τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, ἀλλά καί ὅταν ἐγκαταλείπει τό νησί μέ τήν προχειρίσή του ὡς πατριάρχη Ἱεροσολύμων. Οἰκονόμος τῆς μονῆς ὀρίζεται ὁ Ἀρσένιος ἀπό τόν ἴδιο τόν Λεόντιο, ὅταν ὁ τελευταῖος φεύγει γιά τὰ Ἱεροσόλυμα, ἐνῶ ἡγούμενος τῆς μονῆς προχειρίζεται τό 1183 ἀπό τόν Λεόντιο, ἐξόριστο πιά πατριάρχη Ἱεροσολύμων στήν Κωνσταντινούπολη²⁵⁶. Ἡ τελευταία μνεῖα τοῦ Ἀρσενίου ὡς ἡγουμένου ἀνάγεται στό 1203, ἐνῶ ἀπό τό 1206 μνημονεύεται ἄλλος ἡγούμενος, ὁ Εὐθύμιος²⁵⁷.

Οἱ συχνές ἀναφορές στόν Ἀρσένιο πού συναντοῦμε στόν Βίο τοῦ Λεοντίου ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιά ἕνα δραστήριο μοναχό, ὁ ὁποῖος φέρει μέ πολύ ζήλο εἰς πέρας ὅ,τι ἀναλαμβάνει. Ἡ ἀγάπη πού τρέφει γιά τόν Λεόντιο δείχνει, ἐξάλλου, ὅχι μόνον εὐγνωμοσύνη γιά τόν πνευματικό του ὁδηγητή, τόν ἅγιο ἄνθρωπο πού, ἀνάμεσα σέ τόσες ἄλλες θαυματουργίες, θεράπευσε καί τόν ἴδιον κάποτε ἀπό μιᾶ τρομερῆ ἀσθένεια πού τοῦ εἶχε ἀφαιρέσει τήν ὁμιλία, ἀλλά καί μιᾶ συνεχῆ προσπάθεια γιά πνευματικούς ἀγῶνες. Ὁ Ἀρσένιος ἀγαπᾷ τή μονή του καί μέ διάφορους τρόπους φροντίζει τά συμφέροντά της. Ἡ διαπίστωση αὐτή γίνεται μέσα ἀπό τόν Βίο, ὅταν, λό-

Εἰκ. 53. Σκευοφυλάκιο Μονῆς Πάτμου. Φορητή εἰκόνα. Ἅγιος Λεόντιος.

γου χάρη, θλίβεται πού ὁ Λεόντιος ἀποποιεῖται τόν ἀρχιερατικό θρόνο τῆς Κύπρου καί ἔτσι δέν θά ὠφεληθεῖ ἡ μονή ἢ ὅταν παρακαλεῖ τόν Λεόντιο νά μεσολαβήσει στόν αὐτοκράτορα γιά τήν ἀπαλλαγή τοῦ πλοίου τῆς μονῆς ἀπό τή δεκατεία²⁵⁸. Ἀπό τό Ἀρχεῖο τῆς μονῆς προκύπτουν στοιχεῖα πού ἐνισχύουν τίς μαρτυρίες τοῦ Βίου τοῦ Λεοντίου. Ὅπως ἤδη σημειώθηκε, καί τό Ἐγκώμιο τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου ἀπό τόν μοναχό Θεοδόσιο Γουδέλη ἀλλά καί ὁ Βίος τοῦ Λεοντίου ἀπό τόν ἴδιο συγγραφέα συντάχθηκαν προφανῶς κατά τήν ἡγουμένην τοῦ Ἀρσενίου καί καθ' ὑπόδειξιν του²⁵⁹. Εἶναι ἐπίσης βέβαιο ὅτι μέ δική του φροντίδα ἔγινε τό 1200 ὁ γνωστός κατάλογος βιβλίων, ἱερῶν σκευῶν κτλ. τῆς μονῆς²⁶⁰. Στόν κατάλο-

ἐπιγραφή ἔχει δημοσιευθεῖ στό Σ. Ἀ. Παπαδόπουλος, Ἐπιγραφές Ἱ. Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου (Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, ἀριθ. 9), Ἀθήναι 1966, σ. 40 ἀριθ. 76. Ἀπό τίς ἀποτοιχισμένες τοιχογραφίες τοῦ νεότερου στρώματος καί ὁσες ἔχουν μείνει in situ γίνεται φανερό ὅτι τό νέο εἰκονογραφικό πρόγραμμα παρουσιάζει οὐσιαστικές διαφορές ἀπό τό παλαιό, μέ στόχο κυρίως νά ἐξαρθεῖ τό πρόσωπο τῆς Παναγίας. Ἐτσι ἡ ὁροφή εἶχε καλυφθεῖ μέ τήν προτομή τῆς Παναγίας σέ κύκλο στό κεντρικό σταυροθόλιο καί ἀπό στηθάρια προπατόρων στίς καμάρες. Στούς τοίχους ὑπῆρχε ὁ κύκλος τοῦ Ἀκαθίστου. Μέρος τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν ἐκτίθεται στήν τράπεζα τῆς μονῆς. Γιά τίς τοιχογραφίες βλ. Ὁρλάνδος, εἰκ. 93. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 6, 7 καί 8.

256. Βίος Λεοντίου, σ. 428.

257. Βλ. Βρανούση, Βυζαντινά ἔγγραφα, σ. *60, *85, 91.

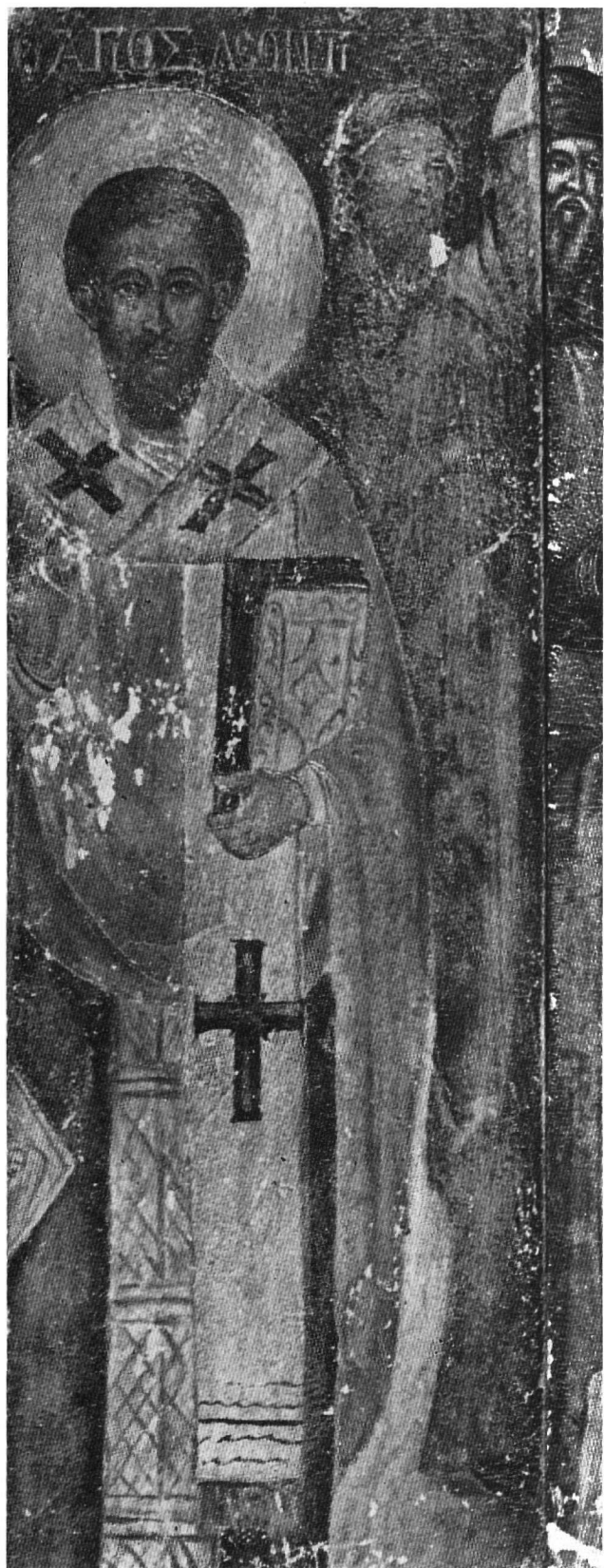
258. Βίος Λεοντίου, σ. 413 καί 428.

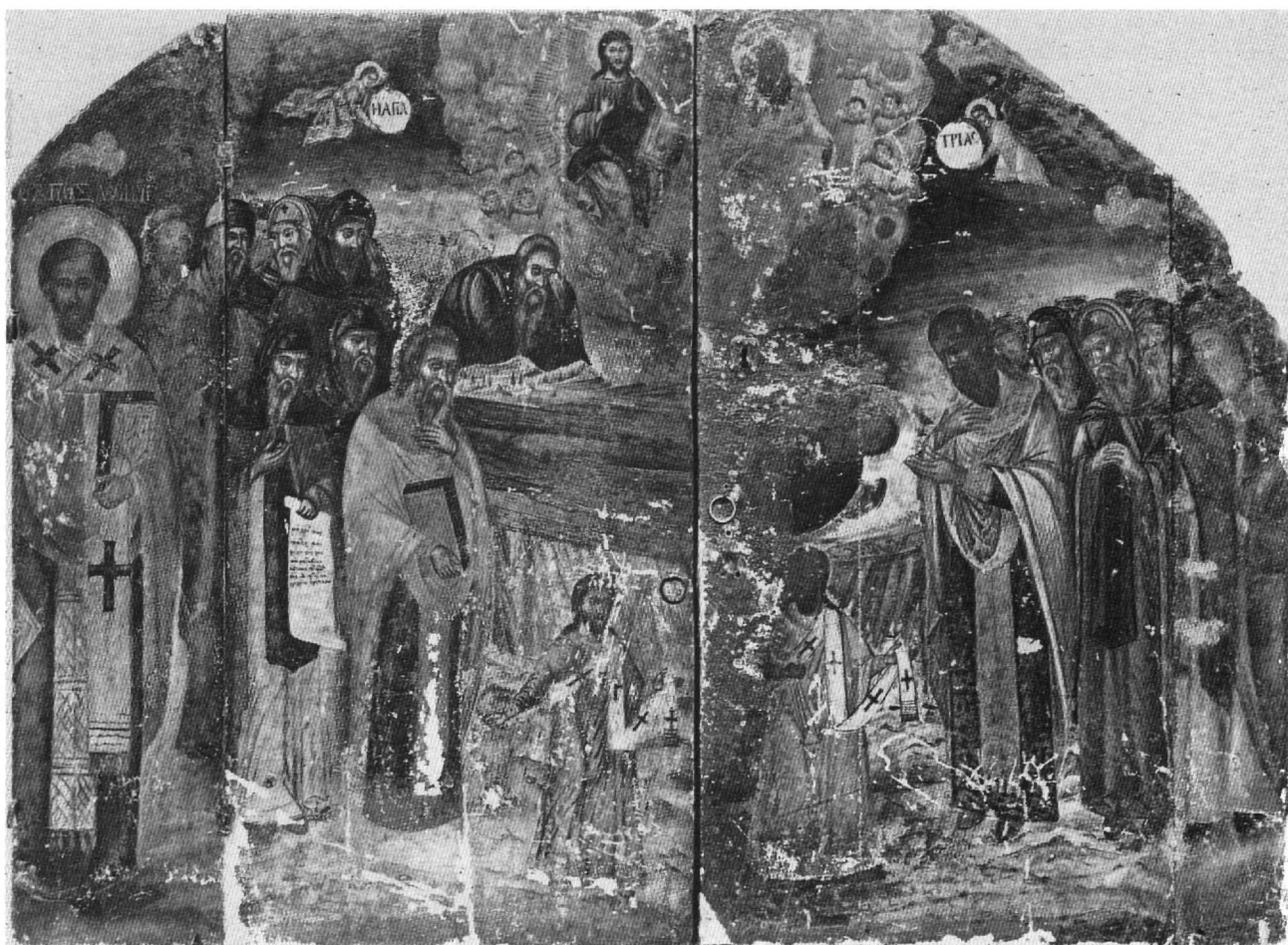
259. Βρανούση, Βυζαντινά ἔγγραφα, σ. 110.

260. Ὁ.π., σ. *80.

γο αυτό μάλιστα ένα βιβλίο, τὰ Ἀπανθίσματα τοῦ Χρυσοστόμου, φέρεται ὅτι ἐγράφη ἀπό τόν καθηγούμενο μοναχό κύρ Ἀρσένιο²⁶¹. Ὡστόσο, σημαντικότερες μαρτυρίες γιά τίς δραστηριότητες τοῦ Ἀρσενίου ἀποτελοῦν τὰ ἀρχιτεκτονικά ἔργα καί ὁ ζωγραφικός καί λοιπός διάκοσμος πού πραγματοποιήθηκαν στή μονή ἀλλά καί σέ μετόχιά της στήν Πάτμο καί σέ ἄλλα νησιά κατά τήν περίοδο πού, σύμφωνα μέ ὅλες τίς ἐνδείξεις, συμπίπτει μέ τήν ἡγουμενία τοῦ Ἀρσενίου.

Ἡ μονογραφική μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί τῶν τοιχογραφιῶν τῆς μονῆς ἀπό τόν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο, καθώς καί ἡ τελευταία συνοπτική δημοσίευση τοῦ Χαράλαμπου Μπούρα²⁶² σχετικά μέ τήν ἀρχιτεκτονική τῆς μονῆς δημιουργοῦν τίς προϋποθέσεις γιά μιά πληρέστερη γνώση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος. Καί οἱ δύο ἐρευνητές διακρίνουν δύο οἰκοδομικά προγράμματα, ἐκεῖνο πού ἀνάγεται στήν ἐποχή τοῦ κτήτορα, στά τέλη τοῦ 11ου αἰώνα, καί ἐκεῖνο πού ὁλοκληρώθηκε μέσα στόν 12ο αἰώνα. Ἡ δεύτερη οἰκοδομική φάση, τήν ὁποία ὁ Ὁρλάνδος τοποθετεῖ στό πρῶτο μισό τοῦ 12ου αἰώνα, περιλαμβάνει, κατά τή γνώμη του, τό λεγόμενο παρεκκλήσιο τῆς Παναγίας καί τόν ἐσωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ, καθώς καί τήν ἀναμόρφωση τῆς τράπεζας²⁶³. Τό παρεκκλήσιο τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου τό θεωρεῖ ἔργο τῆς Τουρκοκρατίας²⁶⁴. Ἡ φάση τοῦ 12ου αἰώνα δέν ἔχει συνδεθεῖ ἀπό τόν Ὁρλάνδο μέ πρωτοβουλία συγκεκριμένου ἡγουμένου τῆς μονῆς. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ὁ Μπούρας προτείνει τή χρονολόγηση τοῦ δευτέρου οἰκοδομικοῦ προγράμματος γενικότερα στόν 12ο αἰώνα, ἀλλά σέ αὐτό τό πρόγραμμα ἐντάσσει, νομίζω σωστά, καί τό παρεκκλήσιο τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου²⁶⁵. Τώρα, ὡς πρός τόν ζωγραφικό διάκοσμο πού ἔχει σωθεῖ στή μονή, οἱ τοιχογραφίες εἰδικά τοῦ παρεκκλησίου τῆς Παναγίας, ἡ τοῦ ὁσίου Λεοντίου, ὅπως ὑποστηρίζουμε, χρονολογήθηκαν ἀπό τόν Ὁρλάνδο στή δεκαετία μεταξύ 1185 καί 1195 καί ἀποδόθηκαν σέ πρωτοβουλία τοῦ δραστήριου ἡγουμένου Ἀρσενίου. Ἐπειδή τὰ ἀρχιτεκτονικά ἔργα τοῦ 12ου αἰώνα χαρακτηρίζονται ἀπό κοινά στοιχεῖα, συγκεκριμένα, ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα τόξα καί καμάρες, καθώς καί ἀπό ἕναν ἰδιότυπο τρόπο στήριξης τῶν θόλων μέ τή βοήθεια στηριγμάτων (κίωνων ἢ πεσσῶν), πού τοποθετοῦνται σέ ἐπαφή μέ τούς τοίχους, ὁ Μπούρας καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι ὀφείλονται στόν ἴδιο πρωτομάστορα²⁶⁶. Πιστεύουμε ὅτι τό οἰκοδομικό πρόγραμμα τοῦ 12ου αἰώνα πρέπει νά τοποθετηθεῖ εἰδικότερα στή διάρκεια τῆς ἡγουμενίας τοῦ Ἀρσενίου, δηλαδή μεταξύ 1183 καί 1206 περίπου. Ἐτσι θά ἔβρισκαν πῶς ἱκανοποιητική ἐξήγηση στοιχεῖα ὅπως τὰ ὀξυκόρυφα τόξα καί καμάρες, «ὅπωςδῆποτε ἀπροσδόκητα

σέ τόσο πρώιμη εποχή», όπως σημειώνουν ο 'Ορλάνδος και ο Μπούρας²⁶⁷. 'Η προτεινόμενη χρονολόγηση ενισχύεται και από τη μαρτυρία της ζωγραφικής τόσο στο νότιο παρεκκλήσιο όσο και στο παλαιότερο στρώμα της τράπεζας (Εἰκ. 43). 'Ετσι τὰ οἰκοδομικά ἔργα, μαζί μέ τόν ζωγραφικό διάκοσμο τῶν νέων κτιρίων, ἔρχονται νά ἐδραιώσουν τό πνευματικό κύρος τῆς μονῆς μέσα ἀπό τήν ἔξαρση τῆς προσωπικότητας καί τοῦ ἔργου τῶν ἁγίων πού προῆλθαν ἀπό τοὺς κόλπους της. 'Η κατασκευή παρεκκλησίων τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου καί τοῦ ὁσίου Λεοντίου βρίσκει ἀντιστοιχία στή συγγραφή τοῦ 'Εγκωμίου τοῦ πρώτου καί τοῦ Βίου τοῦ δευτέρου, δραστηριότητα πού ὀφειλόταν, ὅπως συχνά τονίσθηκε, σέ πρωτοβουλία τοῦ ἡγουμένου 'Αρσενίου.

Εἶναι ἀναγκαῖο, νομίζω, νά ἐξετασθοῦν ὡς πρὸς τή σκοπιμότητά τους οἱ οἰκοδομικές δραστηριότητες τοῦ

'Αρσενίου, γιά νά φανεῖ τό κλίμα μέσα στό ὁποῖο ἀποφασίσθηκε ἡ ἀφιέρωση τοῦ νότιου παρεκκλησίου σέ ἓνα νέο ἅγιο τῆς μονῆς, ὁ ὁποῖος, σχετικά πρόσφατα, εἶχε τελευτήσῃ τόν βίο του στήν Κωνσταντινούπολη. Εἶναι κοινός τόπος ὅτι τό οἰκοδομικό πρόγραμμα τῆς μονῆς στήν πρώτη φάση τῆς δημιουργίας της ἦταν καί λιτό καί ἐλλιπές, ἔτσι ὥστε ἡ βελτίωση τοῦ ὑπάρχοντος ἱστοῦ ἀλλά καί νέες προσθήκες νά ἀποτελοῦν ἀναγκαιότητα σέ μιά ἐποχή μάλιστα πού, ὅπως φαίνεται ἀπό τίς πηγές, ὁ ἀριθμός τῶν μοναχῶν εἶχε αὐξηθεῖ σημαντικά²⁶⁸. Τό νότιο παρεκκλήσιο, ἐφαπτό-

261. "Ο.π., σ. *79, *81.

262. Χ. Μπούρας, 'Αρχιτεκτονική, στό Θησαυροὶ Πάτμου, σ. 25-34.

263. 'Ορλάνδος, σ. 70 καί σποραδικά.

264. "Ο.π., σ. 91-92.

265. Μπούρας, ὁ.π., σ. 27 καί 28.

266. "Ο.π., σ. 27.

267. "Ο.π.

268. Βλ. Βρανούση, Βυζαντινά ἔγγραφα, σ. *45. Τό 1196, σέ δέηση τῶν μοναχῶν τῆς Πάτμου στόν αὐτοκράτορα ἡ μονή ἀναφέρεται ὡς πολυάνθρωπος μέ 150 μοναχοὺς.

Εἰκ. 55. "Άγιος Λεόντιος. Λεπτομέρεια τῆς Εἰκ. 56.

Εἰκ. 56. Πάτμος. Μουσείο Μονῆς Θεολόγου. Ζωγραφιστό θύρωμα τῆς λάρνακας τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου.

μενο στην αντίστοιχη πλευρά του ιεροῦ καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ καθολικοῦ, θά ἐξασφάλιζε περισσότερο χώρο, ὥστε νά ἐκκλησιάζονται ἄνετα οἱ μοναχοί. Ὡς πρὸς τὸ παρεκκλήσιο τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου, τοῦτο πρέπει νά θεωρηθεῖ μιὰ πιὸ μνημειακὴ διαμόρφωση ἑνὸς προϋπάρχοντος κτίσματος ἐφόσον τὸ σκῆνος τοῦ ὁσίου πρέπει νά στεγαζόταν σὲ παραπλήσια θέση καὶ σὲ παλαιότερη ἐποχὴ. Ἡ θέση αὐτὴ εἶχε ἄλλωστε ἐπιλεγεῖ καὶ μέ γνώμονα τίς ἀνάγκες τῶν προσκυνητῶν τῆς μονῆς, οἱ ὁποῖοιμποροῦσαν ἄνετα νά διέρχονται ἀπὸ τὸν χώρο ἢ νά παραμένουν σὲ αὐτόν χωρίς νά παρακωλύουν τὴ διεξαγωγὴ τῶν ἀκολουθιῶν στὸν κυρίως ναό. Τέλος, σὲ ἀνάγκη δημιουργίας χώρων μέ μεγαλύτερη λειτουργικότητα καὶ μνημειακότερη ἐμφάνιση πρέπει νά ἀποδοθοῦν ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τῆς τράπεζας καὶ οἱ αἰσθητικές βελτιώσεις στὸν κυρίως ναό τοῦ καθολικοῦ²⁶⁹.

Ἐάν τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ 12ου αἰῶνα συνδεθεῖ μέ τὴν ἡγουμενία τοῦ Ἀρσενίου, μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι τοῦτο ἄρχισε μετὰ τὸ 1185, ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Λεοντίου, καὶ ὅτι συνεχίσθηκε ἕως τὸ τέλος περίπου τοῦ αἰῶνα, μέ ἐνδεχόμενη διακοπὴ στὸ 1187, ἔτος ἐπίθεσης τῶν Νορμανδῶν ἐναντίον τῆς μονῆς. Δέν εἶναι καθόλου ἀπίθανο ἡ πρωτοβουλία γιὰ ὀλόκληρο τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα νά εἶχε ὡς ἄπώτερο κίνητρο τὴν ἐπιθυμία τοῦ Ἀρσενίου νά κτίσει παρεκκλήσιο στὴ μονή, ὥστε νά τιμᾶται ἡ μνήμη καὶ νά ἀποδίδεται λατρεῖα στὸν πνευματικὸ του πατέρα, προκαθηγούμενο τῆς μονῆς καὶ μετέπειτα πατριάρχη Ἱεροσολύμων. Σὲ ἓνα κλίμα ἀρνητικὸ ὡς πρὸς τὴν καθιέρωση νέων ἀγίων, ὅπως εἶναι ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει τὸν 12ο αἰῶνα γενικότερα²⁷⁰, ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ τοῦ Ἀρσενίου θά χρειαζόταν καὶ μεθοδικότητα ὡς πρὸς τίς διαδοχικὲς κινήσεις καὶ ὑποστήριξη ἀπὸ τὴ μοναστικὴ κοινότητα. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι, ἐφόσον ὁ ὁσιος Λεόντιος εἶχε ζήσει μακριὰ ἀπὸ τὴ μονὴ τὰ τελευταῖα περίπου δέκα χρόνια τοῦ βίου του καὶ γιὰ τὸν λόγο ὅτι δέν ἐνταφιάσθηκε στὴ μονή, ἡ λατρεῖα του μέ τόσο ἐμφανῆ ἐξωτερικὰ δείγματα, ὅπως εἶναι ἡ ἀνέγερση παρεκκλησίου πρὸς τιμὴν του, ἐπόμενο εἶναι νά μὴν ἀντιμετωπιζόταν ὡς κάτι ἐντελῶς φυσικὸ γιὰ τὴ μοναστικὴ κοινότητα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἴσως θά πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἡ λατρεῖα τοῦ νέου ἁγίου, κατὰ κάποιον τρόπο, θά ἐρχόταν νά συνυπάρξει, ἴσως καὶ ἀνταγωνιστικά, μέ τὴ λατρεῖα πρὸς τὸν παλαιότερο ἅγιο καὶ κτήτορα τῆς μονῆς, τὸν ὁσιο Χριστοδούλο. Τίς δυσχέρειες αὐτές θά πρέπει νά γνῶριζε ὁ Ἀρσένιος. Ἴσως καὶ νά εἶχε πληροφορηθεῖ τὴν ὀδυνηρὴν θέση στὴν ὁποία ὀδηγήθηκε ἕναν αἰῶνα περίπου νωρίτερα ὁ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, ὅταν προσπάθησε νά ἐγκαθιδρύσει λατρεῖα στὸν δικὸ του πνευματικὸ πατέρα, τὸν Στουδίτη μοναχὸ Συμεὼν τὸν

Εὐλαβῆ²⁷¹. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα πρέπει ἴσως νά ἀντιμετωπισθεῖ ἡ προσπάθεια τοῦ Ἀρσενίου νά ἐνισχύσει τὸ κύρος τοῦ κτήτορα καὶ θαυματουργοῦ ἁγίου τῆς μονῆς μέ τὸ νά παραγγεῖλει στὸν Κωνσταντινουπολίτη λόγιο μοναχὸ Θεοδόσιο Γουδέλη τὴ συγγραφὴ ἑνὸς νέου Ἐγκωμίου τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου. Τὸ ἔργο αὐτό, πού ἔχει χρονολογηθεῖ κοντὰ στὸ 1195, εἶναι πολὺ πιὸ δοξαστικὸ γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ θαυματουργὸ ἔργο τοῦ ὁσίου σὲ σχέση μέ τὰ παλαιότερα ἁγιολογικὰ κείμενα γιὰ τὸν ὁσιο²⁷². Εἶναι φυσικὸ ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λεοντίου νά ἀκολουθήσει χρονικὰ τὸ Ἐγκώμιο. Ἡ ἀναφορὰ στὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Γ' Ἀγγελο ὡς «κατάρξαντα» στὸν Βίο ἀποτελεῖ τὸ κύριο ἐπιχείρημα γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ κειμένου αὐτοῦ λίγο μετὰ τὸ 1203²⁷³. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ὁ Ἀρσένιος μνημονεύεται γιὰ τελευταία φορά σὲ ἔγγραφο ὡς ἡγούμενος τῆς μονῆς τὸ 1203, ἐνῶ ἀπὸ ἄλλο ἔγγραφο γίνεται φανερό ὅτι τὸ 1206 τὴν ἡγουμενία τῆς μονῆς εἶχε ἤδη ἀναλάβει ὁ Εὐθύμιος. Ὁ βιογράφος τοῦ ὁσίου, πού ὑπῆρξε μοναχὸς στὴν Πάτμο ὅταν ἀκόμη βρισκόταν ἐκεῖ ὁ Λεόντιος, πρέπει νά ἦταν σὲ προχωρημένη ἡλικία κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή.

Ἡ ἐπόμενη ἐρώτηση ἀφορᾷ τὴ χρονολογικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ παρεκκλήσιο καὶ τὸν ζωγραφικὸ του διάκοσμο ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ τὴ συγγραφὴ τοῦ Βίου ἀπὸ τὸ ἄλλο. Γιὰ μιὰ πιὸ ἐμπεριστατωμένη ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση αὐτὴ ἀπαιτεῖται νέα καὶ εἰς βάθος τεχνολογικὴ ἐξέταση τῶν τοιχογραφιῶν σὲ σύγκριση μέ τὸ ἰδιαίτερα πλούσιο ὕλικό στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς ἐποχῆς τὸ ὁποῖο ἔχει σωθεῖ. Ἐπειδὴ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ξεφεύγει ἀπὸ τοὺς στόχους τῆς παρούσας μελέτης, ἐνδεικτικὰ μόνο θά ἀκολουθήσουν ὀρισμένες παρατηρήσεις. Ἐχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ὁ ἐκλεκτικιστικὸς χαρακτήρας τῆς τεχνολογίας αὐτῶν τῶν τοιχογραφιῶν μέ στοιχεῖα πού ἀνήκουν κυρίως σὲ δύο ἀπὸ τίς τρεῖς στυλιστικὲς τάσεις πού ἔχουν σημειωθεῖ στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνα, συγκεκριμένα τὴ «δυναμικὴ» καὶ τὴ «μνημειακὴ» τάση²⁷⁴. Ἡ δευτέρη τάση, πού ἔπεται χρονικὰ τῶν δύο ἄλλων (τῆς «δυναμικῆς» καὶ τῆς τεχνολογίας τύπου «ροκοκό» ἢ «art nouveau»), ἐκφράζεται κυρίως μέσα ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μέ τὴν ἐνθρονη βρεφοκρατοῦσα Παναγία καὶ τοὺς ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ (Εἰκ. 3-6 καὶ 51). Ἐξάλλου, γίνεται σαφές ὅτι πολλὰ πρόσωπα ἔχουν ξεφύγει ἀπὸ τὸν τύπο τῆς μάσκας πού βλέπουμε συχνὰ στὴν ὕστεροκομνηνεια ζωγραφικὴ. Ὅχι μόνον ἔχουν ἀποκτήσει πλάτος καὶ παρουσιάζουν μεγαλύτερη ἐλευθερία στὸ πλάσιμο ἀλλὰ καὶ προδίδουν ἐνδιαφέρον γιὰ ψυχολογικὴ διεξόδυση στὴν ἀνθρώπινη προσωπικότητα (π.χ. Εἰκ. 28 καὶ 31). Ὅρισμένα μάλιστα πρόσωπα (π.χ. Εἰκ. 34 καὶ 40), ἐξω ἀπὸ τὸ εὐρύτερο συνθετικὸ

σχήμα στο οποίο ανήκουν, θά ήταν δυνατόν νά ένταχθούν στίς άρχές του 13ου αιώνα. Ἡ ἐπισήμανση μορφῶν πού ἐκφράζουν τή νέα τάση στή ζωγραφική του τέλους του 12ου αιώνα, ἐκείνη πού θά ἀποτελέσει τόν βασικό ἐκφραστικό τρόπο γιά τή ζωγραφική του 13ου αιώνα, μέ εἶχε ὀδηγήσει παλαιότερα στοῦ συμπεράσμα ὅτι οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου τῆς Πάτμου διασώζουν τά πρωιμότερα δείγματα τῆς στροφῆς αὐτῆς, μέ ἀφετηρία μιά χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν γύρω στοῦ 1180. Ὁ ἀποκλεισμός τοῦ Λεοντίου ὡς χορηγοῦ τῶν τοιχογραφιῶν μετά τήν ἔρευνα πού προηγήθηκε, ἐπιβάλλει μιά μετακίνηση τῆς χρονολογίας τους μετά τό 1185 καί, κατά πάσα πιθανότητα, πολύ κοντά στοῦ 1200. Μέ τίς νέες διαπιστώσεις ἐξηγεῖται καλύτερα ἡ θέση τῶν τοιχογραφιῶν στήν ἱστορία τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ τέλους τοῦ 12ου αιώνα. Μέ αὐτά τά δεδομένα ὡς ὑπόθεση ἐργασίας μπορούμε νά ἰσχυρισθοῦμε, παραδείγματος χάριν, ὅτι οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου πρέπει νά ἔπονται χρονικά τῶν τοιχογραφιῶν στοῦ ἱερό τοῦ ἀσκηταρίου τοῦ Ὁσίου Νεοφύτου κοντά στήν Πάφο τοῦ 1183 (βλ. Εἰκ. 44 καί 45), μέ τίς ὁποῖες ἄλλωστε δέν ἔχουν ἐμφανῆ κοινά σημεῖα. Ἀντίθετα, οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου βρίσκονται πιό κοντά σέ μνημειακά σύνολα τῆς Καστοριάς ὡς πρὸς τήν τεχνολογία καί τή χρονολογική τοποθέτηση (βλ. Εἰκ. 46-49). Ἀπό τά δύο σύνολα τοιχογραφιῶν στήν Καστοριά πού μᾶς ἐνδιαφέρουν, δηλαδή τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κασνίτζη καί τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, τό δεύτερο μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ εὐχερέστερα λόγω τῆς στενῆς τεχνολογικῆς καί εἰκονογραφικῆς του συγγένειας μέ τόν ζωγραφικό διάκοσμο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στοῦ Kurbinovo (1191)²⁷⁵. Ἐπειδή οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων μποροῦν νά χρονολογηθοῦν, κατὰ τή γνώμη μου, μετά τό Kurbinovo²⁷⁶, εἶναι δυνατόν νά τοποθετηθοῦν κοντά στή χρονολογία τους καί οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου. Ἡ σύγκριση, τέλος, τῆς Παναγίας στοῦ παρεκκλησίου τῆς Πάτμου (Εἰκ. 3 καί 51) μέ τήν Παναγία στήν Ἀνάληψη τοῦ Kurbinovo (1191) (Εἰκ. 50) καί τήν Κυριώτισσα στόν ναό τῆς Παναγίας στή Studenica (1208/1209) (Εἰκ. 52) ἐνισχύει τήν τοποθέτηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου στήν περίοδο πού ὀριοθετοῦν τά δύο μνημεῖα τῆς Γιουγκοσλαβίας.

Ἐχοντας καταλήξει στοῦ συμπεράσμα ὅτι τό νότιο παρεκκλησίο τοῦ καθολικοῦ τῆς Πάτμου, μαζί μέ τόν ζωγραφικό του διάκοσμο, εἶναι ἔργο τοῦ ἡγουμένου Ἀρσενίου, ἕνα κενοτάφιο, γιά νά τιμηθεῖ ἡ μνήμη τοῦ πνευματικοῦ του πατέρα Λεοντίου, προκαθηγουμένου τῆς μονῆς καί μετέπειτα πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων, ἔχουμε πλέον τή δυνατότητα νά ἀποτιμήσουμε αὐτή τή μαρτυρία γιά τήν ἱστορία τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν

Εἰκ. 57. Παρεκκλήσιο τῆς Παναγίας. Φορητή εἰκόνα ποδιᾶς τέμπλου. Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος.

269. Πρβλ. Μπούρας, ὁ.π., σ. 27.

270. Βλ. Magdalino, Holy Man, σ. 52-54.

271. Πρβλ. Kazhdan καί Epstein, ὁ.π. (ὑπόσημ. 132), σ. 91.

272. Βλ. Βρανούση, Ἀγιολογικά κείμενα, σ. 159.

273. Βρανούση, Πρόσταξις Μανουήλ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 5), σ. 97. Βρανούση, Ἀγιολογικά κείμενα, σ. 159. Βρανούση, Βυζαντινά ἔγγραφα, σ. *74.

274. Βλ. Mouriki, Stylistic Trends, σ. 116-117.

275. Γιά τόν ζωγραφικό διάκοσμο τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων βλ. κυρίως L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Bruxelles 1975, σ. 34-35, 563-584 καί σποραδικά.

276. Mouriki, Stylistic Trends, σ. 109. Ἡ Hadermann-Misguich ἔκανε διεξοδική ἀναφορά στήν εἰκονογραφική καί στυλιστική σχέση τῶν τοιχογραφιῶν τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων καί τοῦ Kurbinovo, καταλήγοντας στοῦ συμπεράσμα ὅτι ἕνας ἢ περισσότεροι ἀπό τοὺς ζωγράφους τοῦ μνημείου τῆς Καστοριάς ἦταν μέλη τοῦ ἐργαστηρίου πού ὀλοκλήρωσε τόν ζωγραφικό διάκοσμο τοῦ Kurbinovo. Προτείνει ὥστόσο μιά χρονολογία γιά τίς τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων γύρω στοῦ 1180, κυρίως μέ βάση εἰκονογραφικές παρατηρήσεις.

Βυζαντινῶν στήν ἀντίστοιχη ἐποχή. Εἰδικότερα, τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου εἶναι ἀποκαλυπτικό γιά τήν ἱστορία τῆς μονῆς, ἡ ὁποία καί μέσα ἀπό τά οἰκοδομικά καί καλλιτεχνικά προγράμματα τῆς ἐποχῆς ἀναδεικνύεται πνευματικό κέντρο πού διατηρεῖ στενή σχέση μέ τά ἰδεολογικά ρεύματα τῆς Πρωτεύουσας. Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου, σύμφωνα μέ τή σύλληψη τοῦ Ἀρσενίου, καθρεπτίζει τίς δύο ἀντικρουόμενες τάσεις ἀπέναντι στόν μοναχισμό πού χαρακτηρίζουν τήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν. Ἀπό τό ἓνα μέρος ἡ κοινωνία ἀποδέχεται μέ μεγάλη προθυμία τόν μοναχισμό, ἀκόμη καί σέ ἀκραίες μορφές, ὅπως ἐκείνη τῶν σαλῶν, σέ μιά περίοδο ὅπου εἶναι ἐντονη ἡ ἀφύπνιση τοῦ «εὐσεβισμού» σέ ἀτομικό ἐπίπεδο. Ἀπό τό ἄλλο μέρος ἡ ἐκκλησιαστική γραφειοκρατία, πού ἐκφράζει σέ γενικές γραμμές τήν ἐπίσημη στάση τῆς πολιτείας τήν ἐποχή πού μᾶς ἐνδιαφέρει, βλέπει μέ δυσπιστία αὐτά τά φαινόμενα καί προσπαθεῖ μέ κάθε τρόπο νά τά ἀποθαρρύνει, μέ ἀπώτερο στόχο νά μονοπωλήσει τήν ἐπιρροή σέ ὅλες τίς κοινωνικές τάξεις²⁷⁷. Κατ' ἀρχήν καί μόνον ἡ «ἐγκαθίδρυση» λατρείας σέ ἓνα νέο ἅγιο, πού δέν ὑπῆρξε μάλιστα κτήτωρ μοναστηριοῦ, μέ πρωτοβουλία τοῦ πνευματικοῦ του τέκνου, ἀνταποκρίνεται σαφῶς στήν πρώτη τάση. Τήν ἴδια τάση ἄλλωστε ἐκφράζει καί ἓνα τμήμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, πού ἔχει συγκροτηθεῖ μέ βασικό κριτήριο τόν διδακτικό του χαρακτήρα γιά τή μοναστική κοινότητα. Αὐτό εἰδικά τό τμήμα τοῦ προγράμματος τονίζει τήν ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στή ζωή καί τή δράση τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἁγίων τῆς πρώτης ἐποχῆς καί σέ ἐκείνη τοῦ ὁσίου πού ὑπῆρξε μέλος τῆς μοναστικῆς κοινότητος. Ἡ ἔμφαση στά Θαύματα τοῦ Χριστοῦ ἐντάσσεται στήν ἴδια ἐπιδίωξη. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, στό παρεκκλησίον τονίζεται ὁ ρόλος τοῦ Λεοντίου ὡς ἐκπροσώπου τῆς ἀνώτατης ἱεραρχίας τῆς ἐκκλησίας καί μάλιστα μέσα σέ ἓνα πνεῦμα οἰκουμενικότητας πού προκύπτει ἀπό τήν ἔμφαση στίς προσωπογραφίες τῶν ἐπισκόπων τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων. Ἡ ἔμφαση γενικότερα στούς ἐκπροσώπους τοῦ κλήρου, σέ βάρος τῶν ἐκπροσώπων τοῦ μοναχισμοῦ, πού παρατηρήσαμε στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα, εἶναι ἐνδεικτική γιά τή δεύτερη τάση ὅπως προσδιορίστηκε παραπάνω. Ἡ ἔξαρση τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων ἀποτελοῦσε γιά τόν Ἀρσένιον καί ἓνα ἰσχυρό θετικό ἐπιχειρημα γιά τήν ἁγιοποίηση τοῦ Λεοντίου ἀπέναντι στούς ἀδελφούς τῆς μονῆς. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἡ ἔμφαση αὐτή προσδίδει ἰδιαίτερο κύρος στή Μονή τῆς Πάτμου, ἀφοῦ τήν ἐμφανίζει νά διεκδικεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τήν πνευματική κυριαρχία τοῦ Βυζαντίου στούς Ἀγίους Τόπους στή συγκεκριμένη ἐποχή. Ἀνάλογη διεκδίκηση βρίσκεται βεβαίως μέσα στό

πνεῦμα τῶν διεκδικήσεων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως ἐκφράσθηκαν κυρίως μέ τήν ἐξωτερική πολιτική τοῦ Μανουήλ Α΄. Εἶναι φυσικό νά συνυπάρχουν ἐπάλληλα ἐπίπεδα νοημάτων σέ ἓνα εἰκονογραφικό πρόγραμμα πού ἔγινε μέ τήν πρωτοβουλία προσώπου μέ παιδεία καί ἰσχυρή προσωπικότητα, ὅπως πρέπει νά ἦταν ὁ Ἀρσένιος, σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες γιά τόν βίο καί τήν πολιτεία του. Μέ τήν ἀπόπειρα ἐρμηνείας τοῦ προγράμματος πού ἐπιχειρήθηκε στά πλαίσια αὐτῆς τῆς μελέτης δέν ἔχουν ἐξαντληθεῖ τά περιθώρια γιά τήν «ἀνάγνωσή» του, ἀφοῦ ἄλλωστε ἀντανακλᾷ καί μιά ἐποχή μέ πολλά ἀντικρουόμενα ἰδεολογικά ρεύματα. Εἶναι ὥστόσο ἀδιαμφισβήτητο ὅτι τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου τῆς Πάτμου μέσα ἀπό τήν ἔρευνα πού ἐπιχειρήθηκε γιά τήν ἐξακρίβωση τῆς λειτουργίας του πλουτίζει τήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς φωτίζοντας καί τήν τόσο σημαντική πτυχὴ τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, αὐτή πού ἀναφέρεται στήν πνευματική συγγένεια. Ἡ πολυδιάστατη ἐρμηνεία τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος προδίδει μιά «λόγια» ἀντίληψη πού ἐρχεται, ἄς ποῦμε, σέ ἡχηρή ἀντίθεση μέ τό περιεχόμενο τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ χώρου τόν ὁποῖο διαμόρφωσε ὡς ταφικό του παρεκκλησίον λίγο νωρίτερα ὁ ὁσιος Νεόφυτος στό ἀσκηταριό κοντά στήν Πάφο²⁷⁸. Ὡστόσο, καί τά δύο προγράμματα εἰκονογραφοῦν κατὰ τόν πιό σαφῆ τρόπο τήν πίστη στό ἄτομο, μιά νέα εὐαισθησία ὡς πρὸς τή διερεύνηση τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας. Τό φαινόμενο αὐτό δέν εἶναι ἄσχετο μέ τίς νέες πολιτικές καί πολιτιστικές ἀνακατατάξεις στήν Ἀνατολική Μεσόγειο οἱ ὁποῖες διαμορφώθηκαν μέσα ἀπό δύο νέες παραμέτρους, τόν δυτικό παράγοντα πού ἐνισχύει τήν παρουσία του, καθῶς καί τήν ἐπέκταση τῆς ἰσλαμικῆς ἐπιρροῆς.

277. Βλ. τή διεισδυτικὴ ἀνάλυση τοῦ Magdalino, *Holy Man*, σ. 54-66.

278. Γιά τήν προσωπικότητα τοῦ ὁσίου Νεοφύτου καί τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τῆς Ἐγκλείστρας βλ. C. Mango καί E. J. W. Hawkins, *The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings*, DOP 20 (1966), κυρίως σ. 122-185. Γιά μιά ἀπόπειρα νά βρεθοῦν οἱ ἀναλογίες στήν τέχνη τῆς Ἐγκλείστρας καί στά γραπτά τοῦ Νεοφύτου βλ. R. Cormack, *Writing in Gold*, London 1985, σ. 215-251.

Προέλευση φωτογραφιῶν καί σχεδίων

Εἰκ. 1: Ὁρλάνδος, εἰκ. 31.

Εἰκ. 2: Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 3.

Εἰκ. 4-9, 14-15, 19-21, 24-25, 27-38, 44, 46, 48, 51: Ἀρχεῖο τοῦ ζωγράφου καί συντηρητῆ Φώτη Ζαχαρίου.

Εἰκ. 11-13, 17-18, 22-23, 39, 42-43, 55, 56: Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Εἰκ. 45: Φωτοθήκη τοῦ Dumbarton Oaks.

Εἰκ. 3, 16, 26, 40-41, 47, 49, 52, 53: Εὐθαλία Κωνσταντινίδη.

Εἰκ. 50: D. Tasić.

Εἰκ. 54: Μονή Σινᾶ.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- Βίος Λεοντίου Λόγοι Πανηγυρικοί ΙΔ τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας... κυροῦ Μακαρίου τοῦ Χρυσοκεφάλου... Οἷς καὶ ἕτερα ἅττα προσετέθησαν, οἷον Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Λεοντίου πατριάρχου Ἱεροσολύμων... ἐν Κοσμοπόλει [Βιέννη] 1794.
- Βρανούση, Ἀγιολογικά κείμενα Ἐ. Α. Βρανούση, Τὰ ἀγιολογικά κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, ἱδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς. Φιλολογικὴ παράδοσις καὶ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι, Ἀθήναι 1966.
- Βρανούση, Βυζαντινὰ ἔγγραφα Ἐ. Α. Βρανούση, Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου. Α' - Αὐτοκρατορικά, Ἀθήναι 1980.
- Ἑρμηνεία Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Ἐκδ. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Πετροῦπολις 1909.
- Εὐστρατιάδης, Ἀγιολόγιον Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (ἔκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος) (χωρὶς χρονολογία).
- Janin, Eglises R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Première partie. Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique. III. Les églises et les monastères, 2η ἐκδόση, Paris 1969.
- Jerphanion, Cappadoce G. de Jerphanion, Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce. Texte, I-II; Planches I-III, Paris 1925-1942.
- Θησαυροὶ Πάτμου Οἱ θησαυροὶ τῆς Μονῆς Πάτμου (γεν. ἐποπτεία Ἀ. Δ. Κομίνης, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), Ἀθήνα 1988.
- Κόλλιας, Πάτμος Ἡ. Κόλλιας, Πάτμος (στὴ σειρά Βυζαντινὴ τέχνη στὴν Ἑλλάδα. Ψηφιδωτά-Τοιχογραφίες, γεν. ἐποπτεία Μ. Χατζηδάκης, ἔκδ. «Μέλισσα»), Ἀθήνα 1986.
- Κόλλιας, Τοιχογραφίες Ἡ. Κόλλιας, Τοιχογραφίες, στὸ Θησαυροὶ Πάτμου, σ. 57-69.
- Magdalino, Holy Man P. Magdalino, The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century, The Byzantine Saint. University of Birmingham. Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies (ἔκδ. S. Hackel), London 1981, σ. 51-66.
- Menologio II Menologio di Basilio II (Cod. Vaticano Greco 1613) (Codices e Vaticanis Selecti, VIII). II. Πίνακες, Torino 1907.
- Mouriki, Stylistic Trends D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries, DOP 34-35 (1980-1981), σ. 77-124.
- Nicetas Choniates Nicetas Choniates, Historia (ἔκδ. J. A. van Dieten. CFHB, 11, 1 καὶ 2. Series Berolinensis), Berlin 1975.
- Ὁρλάνδος Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου, Ἀθήναι 1970.
- Rose, The VITA of Saint Leontios R. B. Rose, The VITA of Saint Leontios and its Account of his Visit to Palestine during the Crusader Period, Proche-Orient Chrétien XXXV (1985), σ. 238-257.
- Χατζηδάκης, Εἰκόνες Μ. Χατζηδάκης, Εἰκόνες τῆς Πάτμου (ἔκδ. Ἐθνικῆς Τραπέζης Ἑλλάδος), Ἀθήνα 1977.

Doula Mouriki

THE WALL-PAINTINGS OF THE CHAPEL OF THE VIRGIN AT THE MONASTERY OF ST. JOHN THE THEOLOGIAN ON PATMOS

THE ICONOGRAPHIC PROGRAM, THE ORIGINAL DEDICATION OF THE CHAPEL AND THE PATRON

The patronage, program and dating of the south chapel of the monastery of St. John the Theologian on Patmos have been addressed in the past by several scholars. Until this time, however, the decoration has never been understood within the context of the Monastery and its holy men, and thus, past analyses have misinterpreted both the donor and the intention of his decorative program. In his monographic study on the Monastery, Anastasios Orlandos dated the wall-paintings of the "chapel of the Virgin" on the south side of the katholikon, mainly on stylistic grounds, to the period between 1185 and 1195, during the abbacy of Arsenios. In his conclusions regarding the patronage of the chapel, however, no special attention was given to the contents of the iconographic program. By contrast, S. Papadopoulos, in his *Guidebook of the Monastery on Patmos*, made an astute observation regarding the identity of the donor of the wall-paintings and their date. In his opinion, the presence of numerous portraits of bishops of Jerusalem should be connected with the Abbot Leontios who subsequently became Patriarch of Jerusalem. The hypothesis has been advanced that Leontios commissioned the wall-paintings during the period of his patriarchal office while he still remained head of the Monastery of Patmos, i.e., between 1176 and 1180. This hypothesis has been accepted by recent scholarship. The present study based on a re-examination of the iconographic program in conjunction with evidence provided by hagiographic sources, mainly the *Life of St. Leontios*, as well as other testimonies, leads to the conclusion that the original decoration of this chapel was commissioned by the Abbot Arsenios as had been originally suggested by Orlandos. The chapel, however, was not dedicated to the Virgin, as has been taken for granted until now due to a dedication of the chapel to the Virgin along with its redecoration with a new layer of paintings, in 1745, but was intended to honor the memory of Leontios, spiritual father of Arsenios, and his predecessor as abbot of the Monastery of Patmos. Leontios was the only abbot,

other than the founder of the Monastery St. Christodoulos, to gain sainthood. On the basis of a reinterpretation of the decorative program, the frescoes may now safely be dated shortly after 1185, the year of the death of St. Leontios.

The extant decoration in the chapel includes the enthroned Virgin with Child (Figs. 3, 4, and 51) between the Archangels Michael (Fig. 5) and Gabriel (Fig. 6) on the east wall; the Hospitality of Abraham (Figs. 7-10, and 44) on the tympanum above the Virgin; the Presentation of the Virgin in the Temple (Figs. 34 and 35) on the south wall of the sanctuary; the Meeting of Christ and the Samaritan Woman (Fig. 36) and a variety of Christ's Miracles (the Healing of the Paralytic, the Healing of the Man Born Blind, the Healing of the Ten Lepers, the Healing of the Bent Woman, etc.) (Figs. 26 and 37-39) in the vaults and the upper part of the west wall, as well as an allegorical composition depicting a church father as "source of wisdom" on the west wall, beneath the Miracle of the Bent Woman (Figs. 39, 40 and 41). The special character of the program is determined, to a large extent, by the choice of depicted saints in which portraits of the bishops of Jerusalem predominate. In the sanctuary, there is a portrait of James, the brother of God, the first bishop of Jerusalem, as an officiating prelate (Fig. 13), as well as portraits of two unidentified officiating bishops. On the north and south walls of the chapel outside the sanctuary, at least eight more bishops of the church of Jerusalem were represented in frontal poses. Among those depicted are Elijah of Jerusalem (Figs. 12 and 15), Makarios of Jerusalem (Figs. 11 and 42), Sallustios (Figs. 11 and 14), and probably Juvenal. With a few exceptions, the remaining hagiographic portraits are mostly those of bishops, presbyters, or deacons. Surprisingly, there are few portraits of monks, martyrs who were not members of the clergy, and no military saints. In addition, there are no prophets or patriarchs of the Old Testament. The saints depicted in the chapel, all of them confessors of the

faith, who cover a wide geographical area, include the Protomartyr Stephen (Fig. 13), Loukianos, Sabinos(?), Theodoulos (Fig. 18), Gourias, Samonas and Abibos (Fig. 21), Niphon (Figs. 19 and 22) and Mokios (Figs. 20 and 23), Markianos(?) (Fig. 19) and Martyrios(?) (Figs. 20 and 24), Ismael, Manuel, and Sabel (Figs. 25-27), the Seven Sleepers of Ephesos (Figs. 26, 28-30 and 46), Hermilos and Stratonikos (Fig. 31) Xenophon and his sons Arkadios and Ioannis (Figs. 32 and 48), Nathanael, Ioannikios of Olympos in Bithynia, Gordios, Epimachos and Arethas (Fig. 33).

Several factors reinforce the supposition that this chapel was not originally dedicated to the Virgin. Most obvious is the complete absence of saints or hymnographers connected in Byzantine theology with the Virgin and the fundamental role played by her in the Incarnation of Christ. In addition, there are no figures such as St. John the Baptist that might stress the intercessory content of the program—a concept essential for the program of a chapel dedicated to the Virgin. On the contrary, the choice of the saints depicted in the chapel may be explained through their biographies which share a crucial element with the biography of St. Leontios: the persistent struggle for Orthodoxy. Furthermore, the selection of scenes from the public life of Christ, decorating the vaulted roof and tympanum of the west wall, is not tied to the Virgin, but rather, in their depiction of specific Miracles of Christ, may be tied directly to miracles wrought by St. Leontios. In fact, the only scene from the life of the Virgin, her Presentation in the Temple (Figs. 34 and 35), may also be regarded as a striking parallel for the wonderous life of St. Leontios, which acquired flesh and blood from the moment he abandoned worldly cares and devoted himself to God—that is, from the moment he chose the path of the priesthood.

The hypothesis that the chapel was dedicated to St. Leontios provides alternate interpretations for several scenes included in the program. The Hospitality of Abraham (Fig. 10) was included in the program not only because of its symbolism relating to the Eucharist, but because it also symbolized the Holy Trinity. According to written sources, Leontios, as Patriarch of Jerusalem in exile in Constantinople, took part in the theological debate concerning an aspect of the Holy Trinity that found expression in the statement “My Father is greater than I” (John, 14:28). Codex 187 of Patmos, which contains the Life of Leontios, also incorporates a text written by him with the title “Chapters Concerning the Holy Trinity”, which consists almost exclusively of a commentary on the above passage from the Gospel of John. A puzzling wall-painting, the allegorical

composition showing a church father as “source of wisdom” (Figs. 39-41) may now be understood in light of the dedication of the chapel to St. Leontios. The figure of the church father is largely destroyed. He was sitting before a desk with a lectern and reading a book. From the top of the lectern stem three springs of water, forming streams at which various ecclesiastical and lay figures are quenching their thirst. An aged monk (Fig. 41) is distinguished from the others by his depiction in close proximity to the church father. Orlandos was of the opinion that the scene represented St. John Chrysostom as “source of wisdom”, a rare subject usually found from the second half of the 14th century onwards in icons and wall-paintings. According to the new interpretation of the iconographic program, the church father is Leontios, who seems from his Life to have been a skilled orator, and who is referred to as Chrysostom at another point of this text. Moreover, the earliest icon of Leontios in the Monastery of Patmos (Fig. 53) depicts him with the distinctive features of St. John Chrysostom.

The Life of St. Leontios provides a number of important arguments that the south chapel of the monastery was originally dedicated to this saint. Composed by the monk Theodosios Goudelis shortly after 1203, a few years following the saint's death, the Life was commissioned by Arsenios, who provided personal testimony concerning the life of his spiritual father. The text is preserved in two contemporary manuscripts of the Patmos Library, Codex 187 on parchment, and an unpublished scroll on paper, datable to the beginning of the 13th century. According to the Life, Leontios was born in Strumica, Macedonia, but went to Constantinople while still a young man. He there became a monk and lived like a Holy Fool. He became the spiritual son of the exiled bishop of Tiberias and accompanied him when he returned to Palestine. They were obliged by unfavorable winds to disembark at Patmos, where they visited the Monastery of St. John the Theologian, before continuing their journey as far as Cyprus. On Cyprus, the bishop of Tiberias urged Leontios to return to Patmos. Leontios acquiesced to his advice and subsequently passed through the monastic ranks until he became *oikonomos*, and finally in 1158, abbot of the Monastery. Leontios performed miracles while still a young man, and did so with increasing frequency later. He travelled on Monastery business, mainly to Crete and Constantinople. In Crete, he became acquainted with a young man named Antonios, later Arsenios, who became his pupil and followed him to Patmos. On one of his visits to Constantinople he made the acquaintance of the *drougarios* Andronikos Kamateros, who introduced him to Manuel I Komnenos. The emperor offered to Leontios the vacant Met-

ropolitan See of Russia and then that of Archbishop of Cyprus, but the latter declined both offers. In the end, he was elevated to the Patriarchal See of Jerusalem by the emperor.

Leontios was the only Orthodox patriarch to visit Jerusalem in order to assume his office during the period of the Latin occupation. On his way to Jerusalem he performed miracles on Cyprus, at Acre and, later, Nazareth. In Jerusalem he visited the Holy Sepulchre as an ordinary pilgrim, since the Latins frowned upon his presence there. He was finally discovered on account of his miracles and their fame amongst the faithful, and was nearly murdered by the Latins. He therefore left the Holy Land and, on the exhortation of Manuel I, returned to Constantinople. In the capital, the exiled patriarch vigorously opposed the illegal union that Andronikos I ultimately succeeded in bringing about between his daughter Eirene and Alexios II. He also took part in the theological debate on the aspect of the doctrine of the Holy Trinity mentioned above. Leontios died at an old age in Constantinople, on May 14, 1185. He was interred in the church of St. Michael the Archangel at Steirou, where his relics continued to perform miracles.

Leontios was appointed patriarch of Jerusalem in 1176, and from then until his death in 1185, never returned to Patmos. However he was kept informed of the Monastery's affairs by his spiritual son Arsenios, whom he had appointed oikonomos of the Monastery. Leontios remained head of the monastery, at least in name, until 1183, when he proclaimed Arsenios abbot. If the donation of funds for the chapel on Patmos was the patronage of Leontios, it must be assigned to the period between 1176 and 1183, and preferably after the date of Leontios' return to Constantinople at the end of 1178 or 1179. During this period Leontios could easily have made use of the economic resources of the Monastery. The construction of a chapel on Patmos would only make sense if the Saint wished to be buried on the island, but this is not substantiated either by the *Life* or by historical realities. Moreover, Leontios was by temperament always inclined towards spiritual and theoretical matters rather than action. The *Life* fully confirms the evidence presented by the iconographic program of the chapel which precludes the possibility that Leontios himself was the patron. By contrast, all the evidence reinforces the view that the cult of Leontios in the Mon-

astery on Patmos was established by his successor as abbot, and spiritual son, Arsenios, who remained abbot until shortly before 1206. Arsenios was one of the most active abbots of the Monastery of Patmos in the Byzantine period. All the evidence suggests that he was the promoter of the major building program at the Monastery which has been assigned by scholars to the 12th century. This program included, amongst other items, the addition of the exonarthex to the katholikon, the reconstruction of the chapel of the monastery's founder St. Christodoulos, on the southwest side of the katholikon, the erection of the Leontios chapel on the south side, and the remodelling of the refectory. Arsenios also coordinated the composition of the *Encomium* of St. Christodoulos by the learned monk, Theodosios Goudelis, and the *Life* of St. Leontios by the same author. Arsenios was himself a calligrapher and manuscript copyist, and also coordinated the drawing up of a Catalogue of the books, sacred vessels, and precious icons owned by the Monastery in 1200. The fact that the wall-paintings in the Leontios chapel, in the earliest layer of the refectory, and also frescoes in the Monastery's metochia on neighboring islands, can all be dated to the period when Arsenios was abbot, supports our view that it was Arsenios who provided the inspiration and located the financing for the south chapel. His desire to create a memorial chapel to a man who was both his spiritual father and an outstanding personality was in keeping with the spiritual climate of the period.

The cult of St. Leontios in the Monastery of Patmos was never very strong apart from the period of Arsenios and perhaps also in the 19th century. A small painted icon with a portrait of the saint which can be dated to the end of the 14th century is preserved in the Monastery (Fig. 53). In addition, there is a frontal depiction of Leontios next to the Dormition of St. Christodoulos on the painted icon cover of the gilded silver revetment of the chest that contains Christodoulos' relics (Figs. 55 and 56). The fortunes of the cult of St. Leontios on Patmos followed the trajectory which one would expect in the case of a 12th-century saint who was not the founder of a monastery, and who was not buried in the Monastery that was the center of his cult. The case of Leontios affords ample evidence for the study of spiritual kinship, an important aspect of the spiritual history of Byzantium.